

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

РОЇК ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 373.3.017:173(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВЗАЄМИН У МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
(доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Т. О. Роїк

Науковий керівник: Бялик Оксана Василівна, доктор педагогічних наук,
доцент.

Умань – 2019

АНОТАЦІЯ

Роїк Т. О. Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 13.00.07 «Теорія і методика виховання». – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2019.

Дисертація присвячена актуальній темі виховання культури родинних взаємин у молодших школярів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що: вперше обґрунтовано педагогічні умови ефективного виховання культури родинних взаємин у молодших школярів (усвідомлення учнями початкової школи необхідності в оволодінні культурою родинних взаємин; набуття молодшими школярами досвіду культури родинних взаємин; забезпечення співпраці школи та сім'ї у вихованні культури родинних взаємин у молодших школярів); розроблено модель виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, яка характеризується органічною єдністю таких її блоків: цільового (мета, завдання), методологічного (науково-педагогічні підходи, принципи, суб'єкти виховання), змістового (зміст виховної діяльності, педагогічні умови), процесуально-технологічного (засоби, форми організації та методи виховання культури родинних взаємин) та діагностико-результативного (критерії, показники та рівні вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів); уточнено сутність поняття «виховання культури родинних взаємин» під яким розуміється цілеспрямований, систематичний, педагогічно організований і неперервний процес формування загальноприйнятих правил та норм поведінки у родині, виховання морально-етичної свідомості, усіх її структурних елементів: моральних якостей, почуттів, емоцій, ставлень, вчинків і поведінки дітей молодшого шкільного віку в умовах родини; подальшого розвитку набули види, напрями, форми та зміст виховання культури родинних взаємин.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в розробці і впровадженні у практику виховної роботи закладів загальної середньої освіти змістового і методичного забезпечення процесу виховання культури родинних взаємин у молодших школярів; комплексної програми педагогічного діагностування рівнів вихованості культури родинних взаємин в учнів молодшого шкільного віку; змісту, авторської програми «Партнерство заради дитини: крок за кроком».

Матеріал дисертаційної роботи є доцільним для використання під час вивчення у педагогічних закладах вищої освіти таких курсів, як «Педагогіка», «Методика виховної роботи», «Теорія і методика виховання». «Робота з батьками», у системі післядипломної педагогічної освіти.

Для розкриття змісту культури родинних взаємин у молодших школярів, як категорії теорії і методики виховання, проаналізовано і охарактеризовано такі поняття: «родинні взаємини», «культура родинних взаємин», «виховання культури родинних взаємин у молодших школярів».

Родинні взаємини розглядаються у роботі в емоційно-психологічному плані за їх змістом (позитивні, індиферентні, негативні) та формою (симпатія, антипатія, схвалення, недоброзичливість). Культура родинних взаємин трактується як рівень взаємин батьків і дітей та інших членів родини, основу яких складають морально-етичні цінності й норми життєдіяльності сучасної української родини, доброзичливе, чуйне та щире ставлення членів родини один до одного.

Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів – це цілеспрямований, систематичний педагогічно організований і неперервний процес формування загальноприйнятих правил та норм поведінки в родині, виховання морально-етичної свідомості, всіх її структурних елементів: моральних якостей, почуттів, емоцій, ставлення, вчинків і поведінки дітей молодшого шкільного віку в умовах родини.

Унаслідок аналізу психофізіологічного становлення учнів молодшого шкільного віку встановлено, що молодші школярі 1–2 класів більш емоційні і

сприйнятливі до кожного слова та дій «значущих» дорослих, особливо вчителя. Великого значення у взаминах з батьками у дітей цієї вікової категорії набуває здійснення емоційної підтримки дитини. Натомість учні 3–4 класів здатні помічати проблемні стосунки між батьками, що може стати причиною емоційної напруги, проте діти цього віку прагнуть до взаємин з батьками на більш усвідомленому рівні і потребують дружньої підтримки чи поради з боку дорослих.

Доведено, що виховання культури родинних взаємин у молодших школярів – тривалий процес, що відбувається поступово й вимагає постійної та цілеспрямованої виховної роботи як усіх соціальних інститутів, так і самої особистості (самовиховання).

У результаті аналізу наукових джерел визначено такі *критерії* вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів: ціннісно-мотиваційний, когнітивний та діяльнісно-поведінковий.

Ціннісно-мотиваційний критерій розглядаємо як сукупність мотивів, що спонукають до виховання культури родинних взаємин, ставлення до цих взаємин як до необхідних у подальшій життєдіяльності; сукупність індивідуально-психологічних якостей і здібностей, важливих у подальшому житті. Показниками ціннісно-мотиваційного критерію є: ставлення молодшого школяра до самого себе (самооцінка, самостійність, самоконтроль, самокритичність); взаємини молодшого школяра з родиною, колективом (готовність прийти на допомогу, доброта, доброзичливість, співчуття, співпереживання, уміння співвідносити свої інтереси з інтересами родини або колективу); усвідомлення своєї поведінки та обов'язків у родині, школі (дисциплінованість, старанність, відповідальність, охайність); комунікативні вміння і навички (ефективна взаємодія в системах «учень – батьки», «учень – учень», «учень – колектив», «учень – учитель», готовність до співпраці і творчості).

Когнітивний критерій відображає засвоєння сукупності найважливіших знань, їх глибину і міцність, на основі чого формується

культура родинних взаємин, знання і прийняття загальнолюдських норм моралі та правил міжособистісних взаємин не тільки у родині, а й на різних рівнях людської життєдіяльності, адекватне сприйняття значення та змісту принципів поведінки, спілкування, цінностей, знання правил культури поведінки та культури спілкування, особливостей їх прояву. Тому *показниками когнітивного критерію* нами визначено: уявлення про родинні взаємини і способи їх прояву; знання про себе як доньку чи сина, брата чи сестру, учня, члена колективу; знання своїх прав і обов'язків у родині, шкільному колективі; уявлення про сумління, вміння самостійно розрізнати добрий і поганий вчинок.

Діяльнісно-поведінковий критерій відображає комплекс умінь, навичок, дій, вчинків, поведінки, що ґрунтуються на теоретичних знаннях про родинні взаємини, та емоційно-оцінне ставлення до них, правил моральної поведінки, запобігання конфліктним ситуаціям та сприяння виходу з них, вміння розв'язувати практичні завдання, оригінально поєднувати відомі прийоми і засоби культури міжособистісної взаємодії у родині, проявляти інтерес до іншої людини, до пізнання самого себе, вміння використовувати різноманітні методи та прийоми суб'єкт-суб'єктного спілкування, проявляти любов, відданість, співчуття, повагу, турботу, тактовність; наявність у молодшого школяра культури родинних взаємин, здатності набувати відповідного досвіду та використовувати його у реальному житті, зокрема у родині або шкільному мікроколективі та у соціумі загалом. Показниками *діяльнісно-поведінкового* критерію нами обрано: прагнення молодшого школяра до спілкування зі старшими, рідними, братами, сестрами, однолітками; упевненість у собі; здатність долати труднощі у взаєминах, спілкуванні, розв'язанні конфліктних ситуацій, проявляти активність; вміння приймати самостійні рішення та нести відповідальність за них.

У роботі визначено такі рівні вихованості досліджуваного особистісного утворення: високий, середній та низький.

На основі аналізу наукових джерел та результатів констатувального етапу дослідження визначено педагогічні умови виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, а саме: усвідомлення учнями початкової школи необхідності в оволодінні культурою родинних взаємин; набуття молодшими школярами досвіду культури родинних взаємин; забезпечення співпраці школи та сім'ї у вихованні культури родинних взаємин у молодших школярів.

Результати контрольного етапу експерименту показали позитивну динаміку рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів, що засвідчила ефективність обґрунтованих педагогічних умов.

Ключові слова: родина, виховання, молодші школярі, культура родинних взаємин, виховання культури родинних взаємин.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дисертації

1. Роїк Т. О. Сутність поняття «культура родинних взаємин» у вітчизняній та зарубіжній педагогічній теорії і практиці. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2018. Вип. 17. С. 76–82.
2. Роїк Т. О. Воспитание культуры семейных взаимоотношений у школьников: теоретический аспект. *Весті БДПУ*. № 3(97). 2018. Серія 1. С. 28–32. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=37095211>
3. Роїк Т. О. Особливості співпраці дітей, батьків та вчителя у вихованні культури родинних взаємин. *Молодь і ринок*. № 9 (140). 2018. С. 35–38.
4. Роїк Т. О. Критерії, показники та діагностичний інструментарій рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2018. № 2 (43). С. 235–239.

5. Роїк Т.О. *Методика діагностування рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи.* 2018. Вип. 59. С. 123–130.

6. Роїк Т. О. Модель виховання культури родинних взаємин у молодших школярів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи.* 2019. № 66. С. 179–183.

Опубліковані праці апробаційного характеру

7. Роїк Т. О. Реалізація педагогіки партнерства у вихованні культури родинних взаємин у молодших школярів. *Вісник науково-дослідної лабораторії педагогічної компетентності: матеріали наукових конференцій та семінарів.* 2017. С. 141–145.

8. Роїк Т. О. Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів через впровадження у заклади освіти авторської програми «Партнерство заради дитини: крок за кроком». *Актуальні проблеми підготовки сучасного педагога: теорія, історія, практика: матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. 22 лист. 2018. Умань, 2018. С. 129–131.*

9. Роїк Т. О. Сучасні умови виховання культури родинних взаємин у молодших школярів у школах України. *Осінні наукові читання: матеріали ХІ Міжнар. наук.-практ. конф., 23 лист. 2018. Ч. 2. С. 84–89.*

10. Роїк Т. О. Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів: методологія та організація наукового дослідження. *Наукова дискусія: питання педагогіки та психології: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30 лист. 2018. Ч. 2. С. 12–14.*

ANNOTATION

Roik T. O. The cultivation of family relationship standards of junior pupils.
– Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The Dissertation for the degree of a Candidate of Pedagogical Sciences (Doctor of Philosophy) in specialty 13.00.07 «Theory and methodology of education». – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, 2019.

The dissertation is devoted to the actual topic of the cultivation of family relationship standards of junior pupils.

The scientific novelty of the received results consists in that: for the first time, pedagogical conditions for the effective education of family relationships standards of junior pupils have been substantiated (awareness of elementary school students of the need to master the family relationship standards; the acquisition of experience by junior schoolchildren in the family relationship; ensuring cooperation between school and family in raising the family relationship standards of junior pupils); a model for raising the family relationships standards of junior pupils is developed, which is characterized by the fundamental unity of its blocks: purpose oriented (aim, task), methodological (scientific and pedagogical approaches, principles, subjects of education), procedural and technological (means, forms of organization and methods raising the culture of family relationships) and diagnostic and productive (criteria, indicators and educational level of family relationship standards of junior pupils); the essence of the concept of «raising the family relationship standards of junior pupils» is clarified as interpersonal relations based on moral and ethical norms and values of modern Ukrainian family, a friendly, careful and sensitive attitude of family members to each other, which manifests itself in mutual understanding, mutual help and mutual respect; types, directions, forms of organization of extra-curricular educational activity acquire further development.

The practical significance of the results of the research is to develop and implement into the practice of secondary schools education the content and methodological provision of the process of raising the family relationship

standards of junior pupils; an integrated program of pedagogical diagnosis of educational levels of family relationship standards of junior pupils; the content, the directions and the forms of organization of family relationship standards cultivation.

The material of the dissertation work is reasonable for use when studying such courses as «Pedagogy», «Methodology of educational work», «Theory and methods of education» at pedagogical institutions; in the system of postgraduate pedagogical education.

On the basis of the analysis of philosophical, sociological, psychological and pedagogical sources, the content of the concept of «family relations» as a category of theory and methodology of education was specified and characterized as a personal entity that characterizes the level of relations between parents and children and other members of the family, the basis of which are moral and ethical values and the norms of life of modern Ukrainian family, a friendly, responsive and sincere attitude of family members to each other.

The concept of «family relationship standards» is considered in the work as a complex personality formation, which is cultivated in the process of interpersonal relationships, the active interaction of the subject and the environment in which it exists, when the change and development of one quality causes the change and development of another, and then the whole system in general.

The cultivation of family relationship standards of junior schoolchildren is a purposeful and systematic process of formation of generally accepted rules and norms of behavior in society, moral and ethical consciousness education, and all its structural elements: moral qualities, feelings, emotions, attitudes, actions and behavior of children of junior school age.

On the basis of generalization of Ukrainian and foreign scientists researches, it is determined that during the organization of the process of raising family relationship standards of junior pupils the relevant psychological and physiological peculiarities of the pupils of junior school age should be taken into account.

The following criteria for raising family relationship standards of junior pupils are described: values and motivational, cognitive, behavioral.

Value and motivational criterion includes the following indicators: the attitude of the junior pupil to himself (self-esteem, independence, self-control, self-criticism); the relationship of a junior pupil with a family, a team (readiness to help, kindness, benevolence, compassion, empathy, ability to correlate their interests with the interests of the family or collective); awareness of their behavior and responsibilities in the family, school (discipline, sensitivity, diligence, responsibility, tidiness); communicative skills and abilities (effective interaction in the systems «student–parents», «student–student», «student–collective», «student–teacher», readiness for cooperation and creativity).

The cognitive criterion reflects the assimilation of the totality of the most important knowledge, their depth and strength, on the basis of which family relationship standards are formed, knowledge and acceptance of universal norms of morality and rules of interpersonal relationships not only in the family, but also at different levels of human life, appropriate perception of the meaning and content of the principles behavior, communication, values, knowledge of the rules of behavior and communication culture, features of their manifestation. Therefore for the indicators of the cognitive criterion we have defined: the idea of family relationships and the ways of their manifestation; knowledge of yourself as a daughter or son, a student, a member of the team; knowledge of their rights and responsibilities in the family, school team; the notion of conscience, the ability to independently distinguish between good and bad deeds.

For the indicators of behavioral criterion we selected the following: the desire of the junior schoolboy to communicate with elders, relatives, brothers, sisters, peers; self-confidence; the ability to overcome difficulties in relationships, communication, conflict resolution, activity; ability to make independent decisions and take responsibility for them.

The following levels of education of the researched personality education are accepted in the work: high, intermediate and low.

Basing on the analysis of scientific sources and the results of the qualitative stage of the study, pedagogical conditions for raising family relationship standards of junior pupils were determined, namely: the awareness of primary school students of the need to master family relationship standards; the acquisition of junior schoolchildren experience in the culture of family relationships; ensuring cooperation between school and family in raising family relationship standards of junior pupils.

The results of the piloting stage of the experiment showed a positive dynamics of the level of cultivation of family relationship standards of junior pupils, which proved the effectiveness of substantiated pedagogical conditions.

Key words: family, education, junior schoolchildren, family relationship standards, family relationship standards cultivation.

THE LIST OF PUBLISHED WORKS ON THE THEME OF DISSERTATION

Scientific issues, in which the main results of the dissertation are published

1. Roik T.O. The essence of the concept of «family relationship standards» in domestic and foreign pedagogical theory and practice. *The Problems of modern teacher training*. 2018. Issue 17. pp. 76–82.

2. Roik T.O. The cultivation of family relationship standards of schoolchildren: theoretical aspect. *Bestsy BDPU*. No. 3 (97). 2018. Series 1. pp. 28–32.

3. Roik T.O. The features of cooperation of children, parents and teachers in the the formation family relationship standards. *Youth and the market*. No. 9 (140). 2018. pp. 35–38.

4. Roik T.O. Criteria, indicators and diagnostic tools of the educational level of family relationship standards of junior pupils. *Scientific journal of Uzhgorod University. Series: «Pedagogy. Social work»*. 2018. No. 2 (43). pp. 235–239.

5. Roik T.O. Method of diagnosing the level of upbringing of the culture of family relationships among junior pupils. *Psychological-pedagogical problems of rural school*. 2018. Vip. 59. P. 123-130.

6. Roik T.O. A model for raising family relationship standards of junior pupils. *Scientific journal of M.P. Dragomanov National Pedagogical University*. Series 5. Pedagogical sciences realia and perspectives. 2019. No. 66. pp. 179–183.

Published works of approval nature

1. Roik T.O. Current conditions for raising the level family relationship standards of junior schoolchildren in schools of Ukraine: materials of the *XI International Scientific and Practical Internet Conference «Autumn Scientific Readings»*. – Part 2. (November 23, 2018). pp. 84–89.

2. Roik T.O. The cultivation of family relationship standards of junior pupils: methodology and organization of scientific research. *The collection of abstracts of scientific works of participants of the international scientific and practical conference «Scientific discussion: Pedagogics and psychology»*. November 30–December 1, 2018. Part 2. pp. 12–14.

3. Roik T.O. Modern conditions for raising family relationships standards of junior pupils in Ukrainian schools. *The Materials of the XI International Scientific and Practical Internet Conference «Autumn Scientific Readings»*. – Part 2. (November 23, 2018). pp. 84–89.

4. Roik T.O. Raising family relationships standards of junior pupils: methodology and organization of scientific research. *The collection of theses of scientific works of participants of the international scientific-practical conference «Scientific discussion: issues of pedagogy and psychology»*. November 30–December 1, 2018. Part 2. pp. 12–14.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВЗАЄМИН У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	22
1.1. Стан розробленості проблеми дослідження у науковій літературі	22
1.2. Сутність, особливості та змістова характеристика виховання культури родинних взаємин у молодших школярів	34
1.3. Реалізація педагогіки партнерства у вихованні культури родинних взаємин	50
Висновки до першого розділу	70
РОЗДІЛ 2. ДІАГНОСТИКА ВИХОВАНOSTI КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВЗАЄМИН У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	72
2.1. Критерії, показники та рівні вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів	72
2.2. Організація, методика та результати проведення констатувального етапу експерименту	88
Висновки до другого розділу.....	122
РОЗДІЛ 3. ОПТИМІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВЗАЄМИН У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ .	127
3.1. Модель виховання культури родинних взаємин у молодших школярів	127
3.2. Теорія обґрунтування та експериментальна перевірка педагогічних умов виховання культури родинних взаємин у молодших школярів	144
3.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи	180
Висновки до третього розділу	194
ВИСНОВКИ	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	201
ДОДАКТИ	225

ВСТУП

Актуальність теми. Соціально-економічні та культурні перетворення, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, спонукають до переосмислення змісту виховання, в основу якого покладено ціннісну парадигму. Саме тому зниження моральних і суспільних критеріїв значною мірою має компенсуватися системою шкільного виховання та організацією педагогічної освіти батьків, пошуками ефективних форм та методів роботи з дітьми, де школа має стати центром виховної роботи не лише з учнями, а й з батьками.

З-поміж найважливіших напрямів реформування національної загальної середньої освіти, які окреслені в Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Концепції «Нова українська школа», Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді, Основних орієнтирах виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів, одним актуальних є завдання виховання культури родинних взаємин особистості, яка зростає.

Моральні норми як внутрішні регулятори поведінки суттєво відображають життєдіяльність особистості, забезпечуючи її моральний і духовний розвиток. Важливу роль у вихованні моральних основ взаємодії дитини з іншими людьми, формуванні її ставлення до навколишнього світу через його сприйняття відводиться родині як первинному осередку соціальних відносин, зокрема міжособистісних взаємин, де створюються умови для соціалізації дитини, оволодіння духовною культурою, моральними цінностями тощо. Рівень культури родинних взаємин визначає якість психічного, емоційного та морального розвитку дитини, підготовки її до різнорівневих контактів поза родинним мікросередовищем.

Важливою складовою сучасного змісту виховання дітей і молоді є формування в них ціннісного ставлення до родини, яке передбачає

усвідомлення ними соціальної значущості сім'ї та розвинену потребу в родинних взаєминах. Основне завдання школи – виховати повноцінну, фізично і психічно здорову особистість, адаптовану до сучасних соціальних реалій. А без дієвої підтримки з боку батьківської громадськості, без активного залучення батьків до шкільного життя, без своєчасного надання їм педагогічної допомоги, – на позитивний результат виховання культури взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку розраховувати не доводиться.

У зв'язку з переоцінкою цінностей на сучасному етапі змінилися завдання не тільки шкільного, а й родинного виховання, формуються нові відносини між сім'єю і школою, батьки стають суб'єктами освітнього процесу, виступаючи замовниками «освітніх послуг», беруть активну участь у визначенні основних пріоритетів діяльності школи, у вихованні і соціалізації учнів, у розробці змісту, реалізації й оцінці ефективності програм навчання та виховання.

В умовах здійснення взаємоузгодженого впливу сім'ї і школи, як найважливіших формувальних інституцій усебічного розвитку дитини, актуалізується питання формування в учнів культури родинних взаємин.

Молодші школярі, як категорію досліджуваних, нами обрано тому, що саме цей вік, на думку психологів, є найбільш синдетивним для формування ціннісних орієнтацій, оскільки характеризується підвищеною сприятливістю до формування системи цінностей загалом, культури родинних взаємин зокрема.

Варто відзначити, що у педагогічній теорії досліджуються різні аспекти проблеми формування культури родинних взаємин, серед яких: теоретико-методологічні засади культури родинних взаємин (Г. Батіщев, Г. Костюк, В. М'ясищев, І. Сіданич та ін.); вплив внутрішньосімейних взаємин на розвиток і формування дитячої особистості (О. Вишневський, В. Кравець, А. Макаренко, М. Стельмахович, В. Сухомлинський та ін.); взаємодія батьків і дітей у сучасних сім'ях (Т. Алексеєнко, О. Докукіна, Б. Ковбас, Л. Повалій,

В. Постовий, О. Хромова та ін.); соціально-педагогічна діяльність працівників соціальних служб у роботі з сім'ями різних типів (А. Капська, О. Карпенко, І. Кулик, Л. Міщик та ін.).

Важливими у контексті проблеми нашого дослідження є праці відомих психологів (І. Бех, Л. Божович, В. Мухіна, Л. Виготський) та педагогів (Н. Бібік, В. Желанова, С. Мартиненко, О. Савченко та ін.), що стосуються особливостей дітей молодшого шкільного віку.

Теоретичні положення формування педагогічної культури батьків, як необхідної умови взаємодії школи і сім'ї, відображено у наукових напрацюваннях вітчизняних учених (Т. Алексєєнко, І. Бех, Ю. Левков, О. Насєдкіна, Т. Цуркан та ін.). Вагоме значення для розв'язання виокремленої проблеми нашого дослідження мають і праці західних науковців А. Адлера (A. Adler), Е. Фромма (E. Fromm), К. Кволс (K. Kvals), Дж. Добсон (G. Dobson) та ін.

Однак, не зважаючи на наявність зазначених досліджень, багато аспектів проблеми виховання культури родинних взаємин молодших школярів ще не знайшли свого наукового розв'язання. Своєчасність й актуальність дослідження проблеми виховання культури родинних взаємин у молодших школярів зумовлені необхідністю розв'язання низки *суперечностей* між:

- суспільною значущістю проблеми виховання культури родинних взаємин та недостатньою увагою закладів освіти до вирішення цієї проблеми;
- важливістю виховання культури родинних взаємин у молодших школярів і відсутністю педагогічних умов оптимізації цього процесу;
- усвідомленням педагогічними працівниками початкової ланки школи значущості означеної проблеми у молодших школярів та їхньою недостатньою методичною підготовленістю.

Таким чином, актуальність, недостатня розробленість зазначеної наукової проблеми та наявні суперечності й обумовили вибір теми

дослідження – **«Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дослідження затверджено рішенням вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 9 від 22.03.2016р.) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень із педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 26 .04. 2016 р.).

Мета дослідження – на основі теоретичного аналізу досліджуваної проблеми та узагальнення результатів діагностування обґрунтувати й експериментально перевірити педагогічні умови виховання культури родинних взаємин у молодших школярів.

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження:**

1. Здійснити аналіз стану дослідження проблеми та уточнити сутність ключових понять дисертаційної роботи.
2. Визначити критерії, показники та схарактеризувати рівні виховності культури родинних взаємин у молодших школярів.
3. Розробити та апробувати модель виховання культури родинних взаємин у молодших школярів.
4. Обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови виховання культури родинних взаємин у молодших школярів.

Об'єктом дослідження є виховання культури родинних взаємин.

Предмет дослідження – педагогічні умови виховання культури родинних взаємин у молодших школярів.

Для досягнення поставленої мети, розв'язання завдань у ході роботи використано такі **методи дослідження:** *теоретичні* - аналіз і систематизацію з метою вивчення, аналізу та узагальнення психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження; контент-аналіз з метою визначення та уточнення педагогічних дефініцій та понять («родинні взаємини», «культура родинних взаємин», «виховання культури родинних взаємин»); аналіз і

узагальнення передового педагогічного досвіду виховання культури родинних взаємин учнів; *емпіричні* – цілеспрямоване спостереження, бесіду, анкетування, вивчення та аналіз результатів дослідження вихованості культури родинних взаємин в учнів, узагальнення незалежних характеристик, метод експертної оцінки, метод моделювання з метою розроблення моделі виховання культури родинних взаємин у молодших школярів; педагогічний експеримент (констатувальний та формувальний етапи) для перевірки ефективності визначених педагогічних умов; *методи математичної статистики*, за допомогою яких опрацьовувалися результати експериментальної роботи, визначалася динаміка кількісних змін у рівнях вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася на базі спеціалізованої загальноосвітньої школи I–III ступенів № 296 з поглибленим вивченням іноземної мови м. Києва Дарницького району, Мліївського закладу загальної середньої освіти I–III ступенів № 2 ім. М.М. Артеменка Городищенського району Черкаської області, Богданівського закладу загальної середньої освіти I–III ступенів Тульчинського району Вінницької області, Лубенської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 4 Лубенської міської ради Полтавської області, Низівської загальноосвітньої школи I–II ступенів Сокальського району Львівської області, Знам'янської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 1 ім. Т. Г. Шевченка. Респондентами педагогічного експерименту стали учні 1–4 класів (512 осіб), батьки молодших школярів (272 осіб) та вчителі початкової школи – 93 особи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *уперше* обґрунтовано педагогічні умови виховання культури родинних взаємин у молодших школярів (усвідомлення учнями початкової школи необхідності в оволодінні культурою родинних взаємин; набуття молодшими школярами досвіду культури родинних взаємин; забезпечення співпраці школи та сім'ї); розроблено модель виховання культури родинних

взаємин у молодших школярів, яка характеризується органічної єдністю таких її блоків: цільового (мета, завдання), методологічного (науково-педагогічні підходи, принципи, суб'єкти виховання), змістового (зміст виховної діяльності, педагогічні умови), процесуально-технологічного (засоби, форми організації та методи виховання культури родинних взаємин) та діагностико-результативного (критерії, показники та рівні вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів);

– *уточнено* сутність поняття «виховання культури родинних взаємин», під яким розуміється цілеспрямований, систематичний, педагогічно організований і неперервний процес формування загальноприйнятих правил та норм поведінки у родині, виховання морально-етичної свідомості, усіх її структурних елементів: моральних якостей, почуттів, емоцій, ставлень, вчинків і поведінки дітей молодшого шкільного віку в умовах родини;

– *подальшого розвитку набули* види, напрями, форми та зміст виховання культури родинних взаємин.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в розробці і впровадженні у практику виховної роботи закладів загальної середньої освіти змістового і методичного забезпечення процесу виховання культури родинних взаємин у молодших школярів; комплексної програми педагогічного діагностування рівнів вихованості культури родинних взаємин в учнів молодшого шкільного віку; авторської програми «Партнерство заради дитини: крок за кроком».

Матеріал дисертаційної роботи є доцільним для використання під час вивчення у педагогічних закладах вищої освіти таких курсів, як «Педагогіка», «Методика виховної роботи», «Теорія і методика виховання», «Робота з батьками», у системі післядипломної педагогічної освіти.

Результати дослідження *впроваджено* у виховний процес спеціалізованої загальноосвітньої школи I–III ступенів № 296 із поглибленим вивченням іноземної мови м. Києва (довідка № 72 від 29.01.2019 р.), Мліївського закладу загальної середньої освіти I–III ступенів № 2 ім. М. М.

Артеменка Городищенського району (довідка № 14 від 05.03.2019 р.), закладів загальної середньої освіти Уманського району (№ 464/01-07 від 05.03.2019 р.) Черкаської обл.; Кирнасівського закладу загальної середньої освіти I–II ступенів (довідка № 17 від 23.01.2019 р.), Богданівського закладу загальної середньої освіти I–III ступенів (довідка № 7 від 05.03.2019 р.) Тульчинського району Вінницької обл.; Лубенської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 4 Полтавської обл. (довідка № 01-18/88 від 04.03.2019 р.); Низівської загальноосвітньої школи I–II ступенів Сокальського району Львівської обл. (довідка № 25 від 05.03.2019 р.); закладів загальної середньої освіти м. Знам'янка Кіровоградської обл. (довідка № 01-21/502 від 27.02.2019 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження доповідалися на науково-практичних конференціях різних рівнів: *міжнародних* – «Модернізація освітнього середовища: проблема та перспективи» (Умань, 2017), «Інновації в освіті: здобутки та перспективи» (Умань, 2017), «Формування цінностей особистості в європейському освітньому просторі: теорія і практика» (Дрогобич, 2017), «Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи» (Умань, 2018), «Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти» (Умань, 2018), «Современная география и культура в призме духовного обновления: опыт и практика» (г. Алматы, Казахстан, 2018), «Підготовка фахівців у сфері освіти та менеджменту: європейський вимір» (Черкаси, 2018); «Актуальні проблеми сучасної психодидактики: філософські, психологічні та педагогічні аспекти» (Умань, 2018); «Осінні наукові читання (Дніпро, 2018); «Наукова дискусія: Питання Педагогіки та Психології» (Київ, 2018); *всеукраїнських* – «Підготовка конкурентноздатного фахівця початкової освіти в контексті реалізації Концепції «Нова українська школа»» (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2017), «Інститут класного наставництва – новий етап в роботі сім'ї та школи» (Умань, 2017), «Актуальні проблеми

підготовки сучасного педагога: теорія, історія, практика» (Умань, 2017), «Особистісне зростання: теорія і практика» (Житомир, 2018), «Національно-патріотичне виховання дітей та учнівської молоді в умовах модернізаційних суспільних змін» (Умань, 2018), а також на засіданнях кафедри педагогіки та освітнього менеджменту.

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладено у 10 публікаціях, із яких: 6 відображають основні наукові результати дисертації, 4 – апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (245 найменувань, з них 17 – іноземною мовою), 15 додатків на 57 сторінках. Загальний обсяг дисертації 289 сторінок, з яких 199 сторінок основного тексту. Робота містить 19 таблиць та 8 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВЗАЄМИН У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Стан розробленості проблеми дослідження у науковій літературі

Родина викликає значний інтерес для соціально-філософського дослідження, оскільки, з одного боку, вона забезпечує стабільність суспільства і еволюціонує разом з ним, а, з іншого боку, вона виступає в якості соціального простору, в якому відбувається особистісне становлення людини. Родина має безпосередній і сильний вплив на різнобічний розвиток людини шляхом відтворення населення, збагачення матеріальними та духовними цінностями, створенням освітньо-виховного середовища тощо.

В родині виховується характер майбутніх громадян України, здійснюється збагачення духовного і морального досвіду підростаючих поколінь, який міцно пов'язує історико-культурні традиції минулого з досягненнями сьогодення і перспективними проектами майбутнього.

Згідно з «Великим тлумачним словником», родина – це група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; сім'я [37].

В українській мові поняття «родина», «сім'я» – це слова синонімічні. Ми частково погоджуємось з цією думкою. Поняття «родина» та «сім'я» тісно взаємопов'язані між собою. Проте «родина» є більш ширшим і позначає поняття кровної спорідненості, ніж сім'я. «Родина» також часто вживається у переносному значенні на позначення певної групи людей, об'єднаних єдиною культурою чи спільними інтересами.

Змістовно і глибинно розкриває означене поняття І. Гребеннікова, що родина – це «...і результат, і, мабуть, ще в більшій мірі – творець цивілізації. Родина – найважливіше джерело соціального та економічного розвитку суспільства. Вона породжує головне суспільне багатство – людину. Для кожної

людини родина – це початок усього («начало начал»). Поняття щастя людина майже завжди пов'язує перш за все із родиною: щасливий той, хто щасливий у своєму домі» [52, с. 58–61].

Давньокитайський мислитель Конфуцій надавав великого значення родині як виховній інституції. Він стверджував, що сімейні узи є найміцнішими та найщирішими серед всіх інших відносин. Саме сім'ю мислитель вважав моделлю суспільства, де стосунки батьків і дітей повинні бути пройняті людинолюбством, добротворенням, високою моральністю, а важливою умовою формування таких взаємин є приклад дорослих, їх авторитет.

Приклад батька і матері – це основа формування тих якостей, які хочуть виховати батьки в дитині. Приклад головних вихователів в сім'ї повинен супроводжувати дитину з самого народження, тому що вихованці все переймають саме від своїх батьків, вони копіюють ставлення до навколишньої дійсності, старших людей, поведінку, риси спілкування і т.д. [121, с. 3].

Родина як первинний осередок суспільних відносин, зокрема міжособистісних взаємин, відіграє важливу роль у вихованні моральних основ взаємодії дитини з іншими людьми, формуванні її ставлення до навколишнього світу через його сприйняття. Саме батьки вводять дитину в складний світ людських взаємин.

На думку вчених педагогів–філософів, родина дає і повинна давати дитині родинну чуйність у формі особливої ніжності та люб'язності, яка є теплом душі й характеру. Розум і знання можна розвивати всюди, в тому числі, і в школі, але душевна теплота, чутливість (емоційність) плекаються тільки в родині. Саме в ній створюється атмосфера люб'язності, яка так необхідна для формування характеру й особистості дитини. Саме родина є першою школою дитини.

Варто зазначити, що сім'я – це певна соціальна спільнота з конкретною системою зв'язків і взаємодії між її членами, що виникають з метою задоволення їхніх різноманітних потреб. Природну основу сім'ї складають шлюбні та родинні зв'язки, які певним чином є первинними. Крім того, сім'я

включає господарсько-економічні, правові, моральні, емоційно-психологічні та інші зв'язки. Внутрішньосімейні взаємини взаємопов'язані з національними та побутовими стосунками.

Зауважимо, що етнопедагогічний аспект виховного потенціалу української родини набув відображення у працях Г. Ващенко, І. Огієнка, М. Сумцова, М. Стельмаховича, Р. Чмелик та ін.

На думку відомого науковця М. Стельмаховича, родина дає дитині первинну підготовку до життя, яку школа не може дати, так як необхідне безпосереднє зіткнення зі світом близьких, оточуючих дитину, світом, до якого дитина звикає з найперших літ і на який зважає. В дитячі роки людина виховується виключно родиною, життям родини. Тут одержують своє перше визнання її схильності, тут зароджуються її симпатії, потреби, інтереси, тут позначається її характер. А вже потім народжується відоме відчуття самостійності, яке школа повинна підтримувати [195].

В той же час, М. Стельмахович розглядає процес родинного виховання як «сукупність ряду послідовних дій батьків, спрямованих на досягнення гарного виховання своїх дітей» [196, с. 153], де об'єктом (предметом) і суб'єктом виховання в сім'ї є дитина, яка росте й розвивається шляхом фізичних та психічних, кількісних та якісних змін [196, с. 154], а ідеалом родинного виховання слугує здорова та щаслива людина з багатогранними знаннями і високими духовно-моральними якостями, патріотичними почуттями та працьовитістю [196, с. 153–168].

Із педагогічних позицій заслуговує уваги позиція І. Огієнка, який надавав великого значення вихованню в сім'ї. У процесі виховання вчений відзначав роль батьків, а саме матері і вважав, що саме вона повинна прищеплювати любов до національних цінностей, змалку виховувати духовну культуру. Батьки повинні враховувати інтереси загальнонаціонального масштабу, дбати про майбутнє нації. І. Огієнко зазначав, що «... яке ставлення батьків до культури нашого народу, таке буде воно і у дітей» [139], а тому він радив батькам «...дотримуватися своїх рідних українських звичаїв, зокрема святкування

празників календарного циклу, оформлювати за українськими звичаями свої помешкання, одягати дітей в українське вбрання, спілкуватися з ними рідною мовою, – від колиски, співати їм українські пісні. – Чого батько і мати навчить у родині, з тим і в світ піде дитина», «... діти виховані в доброті і любові шанобливо ставляться – до своїх родичів, свято бережуть сімейні традиції» [139].

Досліджуючи питання виховання культури родинних взаємин, ми схилиємось до думки, що важливим явищем життєдіяльності дитини є її соціалізація у сім'ї, яка в більшій мірі залежить від характеру батьківсько-дитячих взаємин. У процесі взаємин батьків з дитиною відбувається засвоєння нею загальнолюдських цінностей, духовного багатства, культурних традицій, формування соціальних властивостей особистості, практичних умінь і навичок. В родині здійснюється наслідування дитиною зразків батьківської поведінки, норм і правил родинних взаємин та суспільних стосунків, життєвого сценарію батьківської родини.

Дослідивши вплив міжособистісних родинних взаємин на соціалізацію дітей, Ю. Смородинська доходить висновку, що ці взаємини багатозначні: матеріальні, економічні та духовні. Засновані вони на моральних нормах членів сім'ї, і є лише умовою реалізації моральних дій, ставлень та відносин людей у різних ситуаціях. [189, с. 81]. Дослідниця пропонує класифікувати взаємини за двома головними ознаками: станом міжособистісних взаємин і соціальною спрямованістю родини, розділяючи взаємини на внормовані, не завжди внормовані та конфліктні. Найбільшу загрозу вихованню культури взаємин батьків і дітей становлять родини, де внормовані взаємини поєднуються з низьким рівнем соціальної спрямованості батьків, що призводить до частих конфліктів між батьками та дітьми, образ тощо, що досить негативно відображається на розвитку особистості дитини, приводить до агресії, неврозу, депресивного стану та інших розладів.

Зазначені вище питання висвітлені в низці дисертаційних досліджень. Так, аналізуючи педагогічні умови формування у молодших школярів основ

моральної поведінки, О. Доукіна зауважує, що педагогічна культура батьків є дієвою складовою їхньої загальної культури і має великий вплив на характер взаємин між її членами – дорослими і дітьми [60].

Міжособистісні родинні взаємини займають чільне місце у багатьох дослідженнях вітчизняних учених та вчених з країн СНД. Питання подружніх взаємин вивчали психологи і педагоги – І. Бех, Я. Коломінський, В. Семиченко; батьківсько-дитячих взаємин – Т. Алексєнко, М. Алексєєва, В. Васютинський, М. Володкевич, М. Дригус, В. Дружинін, О. Духнович, О. Киричук, С. Ковальов, О. Кононко, Г. Костюк, В. Кравець, Л. Мороз, О. Насонова, В. Оржеховська, В. Постовий, О. Проскура, О. Савченко, М. Стельмахович, О. Сухомлинський, Я. Чепіга; батьківства – О. Осадько, А. Співаковська, П. Щербань [2; 14; 31; 80; 88; 95; 104; 126; 133; 141; 154; 158; 165; 180; 181; 200; 225].

У філософських, соціологічних і психолого-педагогічних працях українські і російські вчені аналізують змістовно-динамічні та специфічні характеристики культури родинних взаємин (О. Бодальов, Л. Буєва, Г. Ващенко, М. Каган, Г. Костюк, О. Киричук, О. Леонтєв, В. М'ясищев, М. Обозов, С. Рубінштейн); досліджують характерність міжособистісних взаємин людей (Б. Ананьєв, Б. Волков, І. Зязюн, О. Єршов, М. Обозов); з'ясовують роль вікових та індивідуальних показників особистості у взаєминах (В. Білоусова, Д. Ельконін, І. Кон, О. Кононко, О. Савченко) [4; 26; 34; 36; 74; 104; 117; 130; 138; 177].

Конструктивною серед досліджень історико-філософського та методологічного характеру, що висвітлюють вплив конкретних етичних учень на практику культури міжособистісних взаємин, привертає увагу, насамперед, наукова праця В. Кушнірюка, в якій акцентується увага на те, що недотримання культури у взаєминах із іншими або ж будь-які порушення взаємин зумовлюють стан тривожності (відчуття дискомфорту, незахищеності), породжують конфліктність, спричиняють руйнівний, деструктивний вплив на особистість [114].

Проведений теоретичний аналіз наукових праць показує, що українські вчені, досліджуючи різні аспекти родинних взаємин, застосовують близькі за змістом поняття: «відносини» (Н. Коломінський) [92], «стосунки батьків і дітей» (О. Докукіна, В. Заслуженюк, Т. Кравченко, В. Постовий, О. Хромова) [60; 68; 108; 151; 216], «взаємини батьків і дітей» (Т. Алексєнко, В. Кравець, О. Кононко, О. Насонова) [3; 106; 133; 94], «родинні стосунки» (В. Оржеховська, Л. Пovalій) [140, с. 175; 148]. Ми зазначили цей перелік змістових відтінків, аби уникнути в подальшому аналізі проблеми неоднозначності щодо трактування основного для нашої роботи поняття.

На важливість проблеми родинного виховання наголошує академік І. Бех, зауважуючи, що процес розвитку та становлення особистості людини є багатограним і різнобічним. Розпочинається він в родині, в тому середовищі, в якому дитина живе і розвивається значний період свого життя – від народження до цілком усвідомленої самостійної життєдіяльності [15].

Науковець наголошує на тому, що родина є унікальною спільністю, яка покликана виконувати ряд важливих функцій. Провідними, як відомо, виступають функції народження та виховання дитини. Хоча особистісний розвиток дитини не визначається лише сімейним впливом, та все ж родина стоїть біля його витоків. І саме від рідних повною ірою залежатиме подальше становлення підростаючої особистості [15].

Для нашого дослідження видається конструктивною і важливою думка О. Савченко щодо впливів багатьох психолого-педагогічних чинників на формування і розвиток дитячої особистості. Так, учена доводить, що це насамперед загальний мікроклімат сімейного життя, його тональність, загальна спрямованість, добрі сімейні взаємини. За гармонійних взаємин усі проблеми розв'язуються без роздратувань та приниження людської гідності дорослих і дітей. Взаємоповага, взаємопоцінювання одне одного підтримують авторитет дорослих – батька й матері, дідуся та бабусі і визначають статус дитини. Тон сімейного життя – це наслідок дії багатьох чинників: морального рівня батьків,

характеру взаємин між членами сім'ї, побутової культури, організованості сімейного колективу, його традицій тощо [178, с. 121].

У процесі теоретичного аналізу ми визначили, що родина традиційно є одним з трансляторів соціокультурного досвіду, що надходить до дитини з боку батьків. В ній здійснюється формування гендерної ідентичності, уявлень про місце і роль чоловіка та жінки у сучасному світі, статевій моралі, субкультурній диференціації статей [178, с. 107–112].

В умовах сучасного українського суспільства, подружні і батьківські ролі наповнюються новим змістом, змінюються соціокультурні особливості механізмів і цілей гендерного виховання. Культурні стереотипи і власний досвід підказують батькам, яким має бути хлопчик і якою має бути дівчинка. Вважається, що батьки краще ототожнюють себе з дитиною своєї статі і хочуть для неї бути зразком. На спілкування з дітьми переноситься стиль стосунків між статями, тому ставлення батька до доньки – це завжди ставлення до маленької жінки, так само як ставлення матері до сина – це ставлення до маленького чоловіка. Вирішальне значення у родинному вихованні відводиться зазвичай матері, яка проводить з дітьми більше часу [178, с. 111].

Батьки ж можуть допомагати у формуванні правильної гендерної соціалізації та виховання дитини. Однак для цього вони самі повинні мати правильне уявлення про розвиток дитини, знати його етапи, розуміти, що корисно, а що шкідливо, на що треба звернути увагу у своїй поведінці і поведінці дитини, чого слід уникати, а до чого прагнути [178, с. 112].

Л. Артемова вважає, що виховання культури поведінки передбачає формування у дитини культури родинних взаємин, культури спілкування, культури побуту та культурно-гігієнічних навичок. Природно, що визначальними у виховному процесі є впливи родини. На думку науковця, становлення культури поведінки передбачає формування у дитини системи уявлень і знань про поведінкові норми та усвідомлення їх правомірності; розвиток моральних почуттів (поваги до старших, співчуття, ввічливості), умінь

розрізняти емоційні стани, що оточують та адекватно реагувати на них; формування навичок та звичок соціальної поведінки [6, с. 4–5].

З вищевикладеного доходимо висновку, що культура родинних взаємин виховується в процесі міжособистісних взаємин; активної взаємодії суб'єкта і середовища, в якому він існує, коли зміна й розвиток однієї якості зумовлює зміну та розвиток іншої, а потім і всієї системи загалом.

Виявлено, що проблему взаємин батьків і дітей різних вікових категорій сьогодні досліджують Т. Алексеєнко, О. Гуляр, О. Докукіна, В. Кондратюк, В. Кравець, Л. Повалій, В. Постовий, Г. Фінчук, О. Хромова [2; 59; 66; 90; 93; 102; 109; 148; 153; 216]. Цій проблемі присвячене дисертаційне дослідження К. Журби [28].

Дослідники не використовують термін «культура взаємин» батьків і дітей. Утім, предмет їхніх наукових зацікавлень безпосередньо пов'язаний із формуванням і реалізацією цього феномена, окремих його складових, як передумови належного розвитку дитячої особистості, аналізу негативних впливів хибної поведінки і ставлення батьків до дітей як чинника можливих негараздів у цьому процесі.

Нам видається конструктивним і особливо актуальним у дослідженні культури взаємин батьків і дітей положення О. Кононко та Г. Костюка, які зазначають, що «дитина – не пасивний автоматичний продукт свого середовища», тому «...треба розглядати вплив цього середовища на дитину не як механічний вплив, а у зв'язку зі ставленням до нього самої дитини, у зв'язку з її діяльністю, у зв'язку з конкретними стосунками з нею навколишніх людей» [94, с. 33; 104, с. 18].

Цілком правомірними є положення науковців В. Постового і Т. Кравченко, які взаємини батьків і дітей у сучасній родині характеризують як «прагнення старших поколінь до гармонізації сімейних стосунків, узгодження спільних дій з дітьми та іншими членами родини, дотримання визначених юридичних, моральних та етичних норм, які існують у суспільстві» [151, с. 33].

Дещо іншу позицію займає В. Клименко, який визнає взаємини батьків і дітей інтимним зв'язком, завдяки якому самотня душа людини має змогу відкривати себе іншій, тому «незалежно який він: духовний або предметний, важливо, що створюється канал для обміну енергією й інформацією» [83, с. 68].

Зазначимо, що аналізуючи сутність гуманних взаємин батьків і дітей, Т. Алексеєнко зазначає, що це насамперед різновид моральних стосунків, які виявляються у доброзичливості, довірі, повазі, турботі, допомозі, справедливості, непримиренності до зла, жорстокості, насилля [3, с. 4].

Крізь призму вищезазначеного бачимо, що вітчизняні дослідники досить чітко окреслили найголовніші напрямки виховання у родині, їх взаємозв'язок та визначили важливі умови формування взаємин між батьками і дітьми.

Варто зазначити, що проблему культури взаємин батьків і дітей досліджували і зарубіжні дослідники такі як Р. Байярд, Дж. Барнз, Е. Берн, С. Бовуар, Дж. Боулбі, А. Джерсильд, М. Земська, Е. Ейдемільер, М. Еліаде, Л. Кольберг, К. Леві-Строс, М. М'ягер, Г. Поппер, Б. Робінсон, П. Скін, К. Флейк-Хобсон, Ю. Шрейдер. У працях учених-педагогів А. Адлера, Ж. Дюлої, Ж. Келлергальса основну увагу приділено формуванню особистісних якостей і властивостей дітей різних вікових категорій, гуманному вихованню особистості дитини в родині [229; 234; 245].

Сучасні зарубіжні дослідники як Д. Добсон, Р. Дрейкурс, Д. Кволс, М. Земська, Дж. Нельсон, А. Маслоу, К. Фопель, К. Флейк-Хобсон, Е. Фромм та ін., присвятили свої ґрунтовні праці питанням формування внутрішнього світу людини, досягнення взаєморозуміння, виховання культури взаємин та спілкування в різних вікових групах. У дослідженнях проблеми культури взаємин помічаємо зростання інтересу до її етичних аспектів – любові, поваги, співпереживання, відповідальності тощо. Однак більшості з них не вистачає філософського аналізу почуттєвих складових цих феноменів, що є підґрунтям моральності особистості [10; 56; 61; 69; 76; 135; 243; 212; 211; 237].

Американський психолог Дж. Кволс у праці «Переорієнтація поведінки дітей» пропонує повний набір «інструментів», потрібних батькам для

налагодження щасливих і гармонійних взаємин з дітьми, постійного їх покращення. У спілкуванні батьків і дітей дослідниця радить «не залишати поза увагою подружні взаємини, тому що приклад подружнього кохання та взаєморозуміння формує особистість дитини» [76, с. 212].

Конструктивною є позиція австрійського психолога А. Адлера про те, що культура поведінки матері є вирішальною для формування в дитини почуття соціальної спільноти та соціальної ідентичності, в той час, як функція батька полягає у позитивному заохоченні активності, спрямованої на розвиток соціальної компетентності, що допомагає дитині подолати труднощі у спілкуванні, запобігає виникненню у неї комплексів неповноцінності. Батько ставить завдання, дає зразки способів їх вирішення, потрібну допомогу [47].

За такого підходу цілком слушною є позиція польського психолога М. Земської, яка, характеризуючи культуру взаємин батьків і дітей, розглядає їх як динамічний процес виховання, і як новоутворення. Залежно від зовнішніх і внутрішніх чинників культура взаємин, як динамічний процес, забезпечує життєдіяльність родини, вироблення нею ієрархії цінностей, вартостей та ідеалів, що зіставляються з універсаліями загальнолюдської культури. Як новоутворення культура взаємин батьків і дітей фіксує особливий зріз кількісно-якісного переходу знань, прагнень, ідеалів у конкретні переконання, цінності, якості, норми взаємодії, що найбільше відповідають уявленню індивіда про сучасну щасливу родину. Родина як соціальна мікроструктура, вважає психолог, «створює свою культуру повсякденного життя» [69, с. 22]. Вона застосовує еволюційно-діалектичний підхід до родини, заснований на аналізі головних етапів розвитку особистості і родини. Вагомою, як на наш погляд, є думка про особливості функціонування родини, які потрібно розглядати залежно від того, до якої вікової категорії належать діти і на якій стадії виховання вони перебувають (дошкільний, молодший шкільний, підлітковий періоди). Саме позиція батьків у взаєминах з дитиною є визначальною для стилю виховання, добору виховних засобів і прийомів,

ефективність яких залежить від характеру спілкування дітей і батьків, емоційної їх взаємодії [69, с. 24–26].

Серед сучасних зарубіжних дослідників, які зробили значний внесок у розвиток соціології та педагогіки сучасної родини, передусім можна назвати І. Ноя, І. Рейса, Р. Емері, К. Александера, Дж. Гарбаріно, Дж. Келлі (США), А. Жирара, Л. Русселя, П. Дюрінга, Д. Лавеню, Д. Фабле (Франція), Н. Аберкомбі, С. Гудмана, Л. Давідоффа, Л. Ірвін (Велика Британія), Ж. Делає, Ж.-П. Пуртуа (Бельгія), С. Монтандон, Ф. Перрену, Ж. Келлергальс (Швейцарія). Ми надаємо перевагу тим науковим розробкам, у яких автори досліджують культуру взаємин батьків і дітей у родині та школі [135; 203; 244].

Заслуговує на увагу концепція американського дослідника Дж. Добсона, згідно з якою взаємини дітей з батьками є «першим і найважливішим досвідом соціального спілкування в житті дитини, і всі негаразди цього часу залишають незабутнє враження у подальшому її житті. Повага – головна складова людських взаємин – починається із спокійної гідності та безмежної доброзичливості» [56, с. 43].

У контексті нашого дослідження конструктивним є положення американського ученого Е. Фромма, який, аналізуючи сценарії розвитку дитини в родині з низькою міжособистісною культурою, неналежним виконанням своїх ролей батьком і матір'ю, досліджує можливі наслідки цього у формуванні особистості дитини [238].

Так, для прикладу, через відстороненість, байдужість матері та авторитарність, жорсткість батька, дитина зорієнтована на останнього. Також у цьому випадку головними цінностями для дитини є закон, порядок та авторитет. Е. Фромм доповнює цю картину сценарієм розвитку дитини, батьки якої не люблять один одного, стримані й відчужені між собою. Обмеженість контактів, відчуття дефіциту почуттів призводить до формування у дитини тривожності, неспокою і хвилювання; у взаєминах з батьками вона прагне будь-якою ціною привернути до себе увагу дорослих, викликати вияв батьківських почуттів, навіть якщо це буде догана або покарання [238].

Виявлено, що деякі дослідники (М. Євтух, І. Дідук, О. Демченко, В. Махінова, М. Тадеєва, Т. Швець, Г. Фінчук) визначають спільні проблеми у взаєминах батьків і дітей сучасної української та зарубіжної родини [55].

Досліджуючи питання батьківсько-дитячих взаємин, учена І. Дідук акцентує свою увагу на внутрішньосімейній взаємодії, на взаєминах між членами родини, зокрема, між самими дітьми (якщо їх у сім'ї кілька), що справляють значний вплив на психосоціальний розвиток особистості; тому проблема взаємин між дітьми в родині потребує постійної уваги з боку психологів, особливо у сучасних умовах глибоких змін інституту сім'ї та стійкої тенденції зростання відхилень у розвитку дітей [55].

На основі здійсненого теоретичного аналізу порушеної проблеми встановлено, що в працях педагогів питання культури родинних взаємин висвітлено також з позиції становлення та розвитку виховних взаємин. Так, Ю. Сокольников, досліджуючи цей процес, аналізує особливості їх перебігу. На думку дослідника, дитина має бути суб'єктом взаємовідносин, адже без її діяльності, енергійності не досягти позитивних наслідків у вихованні. Щодо інших чинників, то ступінь їх активності може бути різний – від доволі високого, який організовує вихователь, до майже «нульового», що притаманний неживим предметам, які є «джерелом культури» і певним чином сприймаються та засвоюються вихованцем [46].

Тому зауважимо, що на сьогоднішній день сучасна родина та все українське суспільство перебуває у кризовому стані, що характеризується зростанням психологічної напруги, збільшенням стресових ситуацій, відмовою від усталених цінностей і появою нових, інколи необґрунтованих і скороминучих. В сучасних умовах на виховну функцію родини негативно впливають послаблення родинних зв'язків, зменшення у батьків можливостей щодо спілкування і контролювання дітей, значна зміна стандартів поведінки, сімейних цінностей протягом життя одного покоління. Усі ці фактори негативно впливають на родину, як соціальний інститут, зміст внутрішньосімейної життєдіяльності, що часто базується на владно-підвладних

взаєминах, породжуючи високий рівень розлучень і виникнення неповних сімей. Цей стан актуалізує пошук шляхів стабілізації родини, до способів її зміцнення і збереження, важливе місце серед яких належить вихованню культури родинних взаємин.

Передусім зазначимо, що головним чинником виховання культури родинних взаємин є гуманні взаємини, структурними компонентами яких учені вважають передусім потреби, мотиви, інтереси, ідеали, моральні переконання, ціннісні якості особистості. Такі взаємини ґрунтуються на принципах відповідальної залежності; їм притаманні специфічні ознаки, зокрема доброзичливість, повага, турбота, готовність допомогти, чесність, совість, чуйність, терпимість. Вони становлять морально-ціннісну основу особистості [224, с. 207–214].

Отже, проведений аналіз психолого-педагогічної літератури, дав підстави стверджувати, що культура родинних взаємин у молодших школярів виховується у процесі міжособистісних взаємин, активної взаємодії суб'єкта і середовища, в якому він існує, коли зміна й розвиток однієї якості зумовлює зміну та розвиток іншої, а потім і всієї виховної системи загалом.

1.2. Сутність, особливості та змістова характеристика виховання культури родинних взаємин у молодших школярів

Для ефективнішого наукового пошуку, вважаємо за доцільне, перш за все, визначити категоріальний апарат дослідження. Уточнимо зміст корелюючих понять, якими будемо користуватися у ході дослідження: «виховання», «культура», «взаємини».

Аналіз словників та праць учених засвідчує, що філософська та психолого-педагогічна наука термін «виховання» трактує по-різному, що детально подано в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Аналіз поняття «виховання»

№ п/п	ПІ автора	Зміст поняття «виховання»
1.	О. Скрипченко [42]	цілеспрямований процес формування особистості.
2.	А. Бандура [192]	сукупність формуючих цілеспрямованих впливів усіх суспільних інститутів, що забезпечує передачу із покоління в покоління накопиченого соціально-культурного досвіду, розвиток і формування особистості.
3.	Ю. Бабанський [43]	цілеспрямований вплив на вихованця з метою формування у нього певних якостей.
4.	І. Бех [14]	цілеспрямоване управління процесом розвитку особистості, складова процесу соціалізації, що знаходиться під певним соціальним і педагогічним контролем і відбувається через освіту й організацію життєдіяльності вихованців.
5.	О. Коберник [87]	процес, заснований на педагогічній взаємодії.
6.	М. Євтух [64]	цілеспрямована виховна діяльність педагога для досягнення певної мети виховання.
7.	І. Зязюн [70]	система формування творчої особистості (культурологічний аспект)

Отже, проаналізувавши поняття «виховання» за поглядами різних науковців, ми дотримуємося позиції О.Скрипченко, А. Бандури та О. Коберника і розуміємо виховання як цілеспрямований процес, заснований на педагогічній взаємодії, що забезпечує передачу із покоління в покоління накопиченого соціально-культурного досвіду, розвиток і формування особистості.

Доцільно відзначити, що одним із найважливіших компонентів стабільного розвитку в умовах демократизації і гуманізації суспільства є духовна культура. Культурно-гуманістичний підхід, за якого культура є способом виховання особистості – один із головних напрямків визначення змісту сучасної системи виховання. Виховання моральних якостей у дітей і батьків, їх взаємин є визначальним чинником становлення культури родинних взаємин. Від культури родинних взаємин, її змісту, форм і методів залежить розвиток усіх видів людської міжособистісної взаємодії.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що у науковій літературі немає спеціальних досліджень із проблеми формування культури родинних взаємин. На сьогоднішній день це поняття залишається об'єктом постійних дискусій. Через непогодженість і недостатню інтегрованість поглядів учених тривають творчі пошуки комплексних засобів вивчення й інтерпретації взаємин між людьми та з'ясування сутності культури міжсуб'єктних взаємин [110; 184].

Зауважимо, що в останні роки проблема культури в нашій державі досить гостро постала й привертає увагу дослідників. Потрібно підкреслити, що важливою передумовою переходу до сучасного європейського простору є досягнення відповідного рівня культури, тому що процес побудови способу життя включає в себе зміни в культурі, а перспективи розвитку такого суспільства неможливі без великого її прогресу.

З огляду на це, вважаємо за необхідне дослідити сутність питань, що стосуються компетенції філософського аналізу феномену культури, а саме: про сутність культури, про співвідношення культури і природи, культури і діяльності тощо.

Розкриваючи сутність терміну «культура», вважаємо за необхідне зазначити на важливості відрізнити історію уявлень про культуру від історії самої культури. Проте «зачатки культури» знаходять своє відображення на самих ранніх етапах існування людей, і не відразу отримують відображення в їх свідомості [91].

Поняття «культура» виникає у давньому Римі й походить від латинських слів «*colo*», «*cultio*», що означає обробіток, «*colere*» – обробляти, вирощувати, а пізніше – поклонятися та вшановувати богів чи предків. З часом феномен «культура» поширюється на такі сфери людської діяльності, як виховання, навчання тощо [91].

У педагогічному словнику С. Гончаренка поняття «культура» трактується як сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнений рівень розвитку суспільства й людини та утілюються в результатах продуктивної діяльності [50, с. 23].

Деякі уточнення щодо змісту досліджуваної дефініції вносить дослідник М. Юрій, який визначає термін «культура», як категорію, яка «позначає зміст спільного життя людей і являє собою біологічно не наслідувані, штучні, створені людьми об'єкти – артефакти, а також заучену поведінку. Вона стосується організованих сукупностей речей, ідей і образів; технології їхнього виготовлення й освоєння, оперування ними; способів регулювання стійких зв'язків між людьми; оцінних критеріїв, використовуваних у суспільстві. Це створений самими людьми штучний життєвий світ, середовище існування і самореалізації, джерело регулювання соціальної взаємодії і комунікації» [227, с. 291].

Вищезазначене дає підстави зробити узагальнення, що, по-перше, культура відіграє важливу роль у життєдіяльності людини і є складним суспільним феноменом; по-друге, вона впливає на працю, побут, дозвілля, менталітет, спосіб життя як всього суспільства, так і окремої особистості, а по-третє, культура суттєво впливає на характер поведінки, стиль і форми спілкування людей, їх свідомість, духовні потреби, ціннісні орієнтації. Таким чином, рівень культури особистості багато в чому визначає її подальшу долю, кар'єру, життя. Ніщо так не характеризує особисту культуру, як ставлення людини до людини і до самої себе.

Змістовно і глибинно розкривають означене поняття дослідники В. Греченко, І. Чорний, В. Кушнерюк, В. Режко, які зазначають, що «джерело культури – в самій людині, тому нехтування людиною і людськими стосунками в суспільстві у підсумку вплине і на стан суспільної культури. Культура людини передбачає єдність і гармонію її тіла та душі [51, с. 5–8].

У контексті нашого дослідження варто зазначити й те, що однією з найважливіших характеристик демократичної цивілізованості, як цілісного вираження історичного прогресу демократії, є висока культура життя особистості, яка включає як внутрішню, так і зовнішню характеристики особистості, що відображають спосіб, якість її діяльності в різноманітних

сферах життя і рівень її культурного розвитку, що розуміється як розвиток стремління до творчої реалізації свого власного життя [73].

Культура життя особистості – це і синтетична характеристика розвитку особистості, діяльність якої характеризується високим моральним, творчим, інтелектуальним потенціалом в усіх сферах і наявністю глобальної цілі в одній чи декількох найбільш значимих. Культура життя особистості – це результат такої організації людиною свого власного життя, що забезпечить всесторонній її розвиток, повноту, багатство життєвих проявів [73].

З'ясовано, що духовно-моральним критерієм культури життя особистості є міра перетворення духовного розвитку з мети в засіб творчого споглядання людиною свого життя [224].

Процес формування культури життя особистості сягає своїм корінням глибоко в сферу внутрішнього світу людини, його ставлення до людей, до суспільства, до перспектив свого і суспільного розвитку, її морально-психологічної позиції. Критерієм оптимального формування здатності особистості до розумної життєдіяльності є творча діяльність людини з засвоєння і примноження культурного багатства суспільства, творче ставлення до життя [224].

Культура життя – це поняття, що включає в себе культуру усіх форм діяльності, в тому числі і культуру родинних взаємин [194, с. 21–22].

Варто зазначити, що сфера родинно-побутових відносин доволі специфічна, так як в ній людина повинна підкорюватися конкретним потребам суспільної моралі і нормам права. Проте це підкорення відбувається в специфічній формі і значною мірою визначається рівнем вихованості особистості, її внутрішньою і зовнішньою культурою. З огляду на це, варто звернути увагу на поняття індивідуальної культури особистості, розуміючи під ним змістовну сторону її психічного складу. Під індивідуальною культурою розуміються засвоєні в ранньому дитинстві основи культури в процесі навчання, а також свідомо відпрацьовані стереотипи і програми поведінки. Немає сумніву, що родина забезпечує єдність перервності і безперервності

культурних традицій народу. Вона є природним культурним середовищем дитини, що дає йому уявлення про культуру життя, людського спілкування, що прищеплює навички інтелектуальної культури. У родині формується й сфера естетичної культури: смаки, почуття, які необхідні для пізнання й оцінки мистецтва. Утворюються установки, орієнтації, основні моральні уявлення та принципи [194, с. 29–32].

У контексті дослідження суттєвими є міркування дослідників Л. Соханя, В. Тихоновича та ін., що достойна поведінка людини в родині виступає одним з найважливіших показників її духовного розвитку. Усі складові внутрішньої культури – якості особистості, які формуються і розвиваються в суспільстві, залежать від виховання й значною мірою від самовиховання. Демократія надає усі можливості для оволодіння культурними якостями, цінностями, для того, щоб культура стала натурою людини, перетворилась на стиль повсякденного життя та поведінки [191].

У процесі теоретичного аналізу наукових джерел ми з'ясували, що культура є принципово новою якістю родинних взаємин і полягає в тому, що вона є продуктом взаємодії, взаємоспрямування, взаємовпливу, взаємовиявлення та інтегрується у групові ефекти співробітництва, дружби, любові, добра, партнерства тощо, де, безперечно, кожен із учасників такої взаємодії робить свій внесок у групові ефекти взаємин. Проте варто відзначити, що груповий ефект – не сума внесків, а «щось третє», перетворене з особистих ставлень, знак яких змінюється залежно від змісту взаємодії. Групові ефекти у вигляді взаємин – це інтеграція всієї різноманітності людських відносин, зокрема й суспільних, заданих соціальною організацією [191].

У роботах Л. Виготського і його послідовників відношення дитини з іншими людьми виступають як загальний пояснювальний принцип, як засіб освоєння світу (де сам дорослий виконує роль посередника), але не як смислова тканина життя. При цьому вони, природно, втрачають своє суб'єктивно-емоційне і енергетичне наповнення. Культура родинних взаємин включає партнерство, співпрацю, конкуренцію, координацію. Партнерство – взаємини

людей, які взаємодіють на рівні співпраці, виконують спільну роботу, кожен здійснює відповідальні, незалежні, самостійні функції [67, с. 13]. Співпраця – спільна діяльність, яка характеризується взаємозалежністю, рішенням одного спільного завдання. Конкуренція – це змагання один з одним, для досягнення перемоги над іншими, з метою переваги. Координація зумовлює погодження діяльності, розподіл роботи на завдання та відповідальність за його рішення [67, с. 15].

Варто зазначити, що однією з основних як у психологічній, так і педагогічній науці є категорія «відносини» [24, с. 27], яка є цілісною категорією в системному плані і індивідуалізованою, бо передбачає як соціальну якість зв'язків особистості з іншими людьми, так і установки щодо явищ, подій ціннісного світу [221].

Зауважимо, що науковці по-різному класифікують взаємини між індивідами. Так, наприклад, розглянемо погляди С. Рубінштейна, які стосуються виховного значення відносин, їхньої вирішальної ролі в повсякденному житті людини та її життєдіяльності. Вчений зазначає, що це «формування людських відносин (взаємини людини з іншою людиною) як моральна дуель, як ставлення до іншої людини повинне унеможливити її погані наміри, деморалізувати їх, ставити її в такі моральні умови, за яких втрачають підставу, мотив її погані ставлення. Відбувається активна перебудова (детермінація) поведінки інших людей, зміна моральних умов їхньої поведінки на основі мого активного ставлення до них [177, с. 150].

Не можна не погодитися з поглядами В. Білоусової, яка трактує людські відносини як суб'єктивні, психологічні та соціально–психологічні. Соціально–психологічні відносини, вважає дослідниця, – це насамперед взаємини людини з людиною. Їх сутність полягає у тому, що вони є взаємовідносинами, тобто результатом взаємних зусиль партнерів у спільній діяльності та спілкуванні [25].

Заслуговує на увагу науковий доробок А. Лазурського та В. М'ясищева. У процесі аналізу наукової літератури нами встановлено, що термін «відносини» у

наукову психологічну літературу увів О. Лазурський. Він одним із перших охарактеризував принципи організації психологічних відносин і трактує їх як внутрішні переживання, зовнішні дії, вибіркового характеру яких визначає індивідуальну своєрідність кожної конкретної особистості [82].

В. М'ясищев вважав, що саме головне, що визначає особистість, то це її відносини до людей, що є одночасно взаєминами [101], спробувавши розмежувати в міжособистісних відносинах внутрішнє та зовнішнє через їх неузгодженість, психолог зазначив, що «в умовах вільної взаємодії можуть виявлятися справжні відносини, але в умовах, де відсутня свобода, в умовах залежності однієї людини від іншої, справжні відносини під час взаємодії не виявляються, навпаки, маскуються. Характер взаємодії залежить не тільки від відносин, а й від зовнішніх обставин та становища людей, які вступають у взаємодію» [101].

Найчастіше термін «відносини» вживають у психолого-педагогічній літературі як синонім термінів «стосунки», «взаємини». Сам термін «стосунки» має сенс дії, яка виявляється в тому, що когось щось стосується. Це означає, що кожна дія передбачає: 1) суб'єкт (джерело) стосунків; 2) об'єкт, кого це стосується; 3) зміст, тобто що саме стосується. Отже, поняття «стосунки» можна трактувати як процес дії, що розгортається на рівні свідомості, в якій є реальні та ідеальні форми [110].

У процесі теоретично аналізу ми визначили, що поняття «відносини» у психолого-педагогічній літературі чітко і повно не визначено. Закріпилися два трактування цього терміна. Перше – це фіксація об'єктивного зв'язку людини і предмета або одного індивіда з іншим. Друге розглядає відносини як суб'єктну позицію щодо певних об'єктів. Тут наголошено на усвідомленні та переживанні особистістю власних об'єктивних відносин. Тобто, у першому випадку звертають увагу на реальні зв'язки, у другому – на психологічні зв'язки (Я. Коломінський) [92].

У руслі нашого дослідження вважаємо за необхідне підкреслити, що відносини особистості характеризуються такими її особливостями: вони

пов'язані з потребами, бо виникають як відповідний зв'язок між суб'єктом, який відчуває потребу, і об'єктом, який здатний задовольнити цю потребу. До них відносимо: ставлення людини до себе й оточуючих у формуванні близьких відносин, у контролі себе й інших, у приналежності до різних соціальних груп, у самоповазі, в позитивній оцінці, розумінні, співчутті, у потребі бути значимим. У процесі спілкування відносини нерозривно пов'язані з відображенням і взаємодією людини з людиною. В результаті відображення особистістю навколишньої дійсності формуються відносини, що надалі виявляються у формах взаємодії, мовленнєвій реалізації та експресивній поведінці особистості.

Зазначимо, що поняття «ставлення» використовують для позначення зв'язків другого типу, як видове стосовно категорії «відносини». Вітчизняні вчені, зокрема І. Бех, виділяє, що «психологічною структурою людського ставлення є пізнавально-емоційні утворення, їх специфічний сплав. Ставлення особистості виникає в процесі накладання її емоцій на предмет, що певною мірою усвідомлюється, пізнається нею. Тож будь-яке за змістом ставлення завжди має переживатися людиною» [18, с. 21]. За словами І. Беха, провідним у ставленні є емоційний компонент. У цьому розумінні «ставлення» є вибірковою позицією однієї особистості щодо іншої в міжособистісних взаєминах.

Слід чітко розмежовувати поняття «взаємовідносини» і «взаємини». Потрібно підкреслити, що термін «взаємини» вживають найчастіше для позначення полярних стосунків між людьми. В той же час взаємини розглядають як такі, що мають характер симетричності. Це – складніша й активніша форма стосунків, у яких наявні зв'язки між сторонами, що реально взаємодіють, або коли взаємодія сторін є потенційно можливою [9, с. 23].

У «Великому тлумачному словнику», «взаємини (взаємовідносини) – це зв'язки, взаємні стосунки, які виникають між людьми, що складаються у процесі спілкування» [37, с. 8]. Енциклопедичний словник із соціології пояснює це поняття як «усталені взаємозв'язки між людьми, що складаються у процесі їхнього спілкування та взаємодії, ... мають яскраво виражене емоційне

забарвлення і виявляються у характері та способах взаємовпливів». Становлення міжособистісних взаємин «пов'язане з виникненням розгорнутих і стереотипізованих взаємин очікувань та поведінкових настановлень, які, у свою чергу, починають впливати на процеси міжособистісного сприймання та оцінювання» [193, с. 85]. Вони опосередковуються змістом, метою та організацією спільної діяльності і «є одним із значущих чинників формування психологічного клімату в малих групах» [193, с. 86].

Крім того, з філософсько-соціологічної точки зору міжособистісні взаємини – це взаємини особистостей, які різняться між собою неоднаковим ступенем засвоєння індивідуального, соціального досвіду та суспільних взаємин щодо міжособистісних взаємин (їх вироблення і відтворення).

Для нашого дослідження цікавою є класифікація взаємин А. Єршова, який виділяє їх два типи – вибірккові і фонові. Вибіркові він розуміє як взаємини з рідними, близькими, друзями, що ґрунтуються на особистісній симпатії. Такі взаємини утворюють, за висловом Я. Коломінського, «мале коло спілкування». Фонові – це домінуючий стиль звертання у взаєминах відповідно до усталених у групі норм та цінностей: взаємної доброзичливості (чи її відсутності), поваги (чи неповаги), настановлення на позитивне або негативне в тих, хто поруч [63, с.22; 92].

Ми поділяємо думку М. Обозова, який наголошував, що кожна міжособистісна взаємодія має для особистості різний психологічний зміст. Науковець встановив, що це пов'язано, насамперед, з тим, що кожна людина унікальна, у неї різні потреби, домагання, світосприймання. Різні види міжособистісних взаємин зумовлюють потребу враховувати ті чи інші характеристики особистості (соціокультурні, психологічні, індивідуальні тощо), які й становлять сутність взаємин [138, с. 112].

У науковій праці В. Кушнірюка зазначається, що феномен сприймання людини людиною розглядається як важлива складова будь-якої міжособистісної взаємодії, в тому числі й родинних взаємин. Більшість науковців визначає родинні взаємини як специфічну форму контакту між людьми, як взаємну

готовність суб'єктів до певного типу взаємодії, що реалізується через поведінку партнерів в умовах спілкування, спільної життєдіяльності [114, с. 98]. Підгрунтя цих взаємин – емоційна основа, що є одночасно індикатором і генератором певних очікувань і форм взаємодії. Тільки за наявності позиції «від себе», а отже, «значущості іншого», можна говорити про стійкі, гармонійні міжособистісні взаємини [138, с. 67].

Питання міжособистісних взаємин висвітлено в низці й західних психологів, зокрема А.Адлера, Х.Келлі, Ч.Кулі, К.Левіна, Т.Лірі, А.Маслоу, К.Оллпорта, К.Роджерса, М.Сноу. Психологи переконані, що існує два види зв'язків між людьми: 1) на основі експресій (первинні, або міжособистісні взаємини); 2) на основі співпраці (вторинні, або функціонально-рольові взаємини). Водночас їх сутність розкривається у процесі взаємодії і спілкування між партнерами, в організації спільної діяльності [135; 203; 211; 229; 234; 243].

Наступним важливим аспектом нашого дослідження є аналіз поняття «родинні взаємини», що подано в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Трактування поняття «родинні взаємини»

№ п/п	ІІ науковця	Зміст поняття «родинні взаємини»
1.	С. Якобсон [228]	така взаємодія індивідів, коли один із них соціально впливає на іншого для того, щоб виконати якусь дію та отримати відповідь іншого на цей вплив
2.	О. Кононко [95, с. 251]	явище, що виникає в групі людей і виявляється у взаємопізнанні, взаємопереживанні і взаємовпливові, які будуються на трьох своєрідних принципах – суперництві, компромісі та кооперації, які повинні бути оптимально збалансовані
3.	О. Киричук [80, с. 18]	своєрідний зв'язок між індивідами, що є змістовим боком спілкування і виявляється у певній формі

Отже, доходимо висновку, що автори розглядають родинні взаємини в емоційно-психологічному плані за їх змістом (позитивні, індиферентні, негативні) та формою (симпатія, антипатія, схвалення, недоброзичливість).

Зауважимо, що виявом взаємодії індивідів за змістом є такі процеси, як взаємодопомога, партнерство і процеси роз'єднання – взаємоособленість, взаємоігнорування.

У процесі теоретичного аналізу ми визначили, що показником культури родинних взаємин є здатність і бажання особистості переживати моральні почуття, емоційно реагувати на гуманні взаємини, обурюватися, якщо принижується людська гідність, співчувати й радіти успіхам рідних людей. У культурі родинних взаємин тісно поєднуються культура поведінки та культура спілкування. Культура поведінки – сукупність норм повсякденного поводження людини, в яких знаходять вираження моральні та естетичні норми цієї поведінки [176].

Проблема виховання культури поведінки молодших школярів широко розглядалася у працях Л. Артемової, В. Білоусової, Н. Вітківської, В. Горєєвої, Л. Грибової, Т. Маркової, В. Нечаєвої [5; 24; 37; 46; 132; 205].

Так, у наукових дослідженнях В. Горєєва, зміст культури поведінки молодших школярів розкривається через культуру спілкування, культуру побуту та культуру зовнішнього вигляду. Кожна з цих складових передбачає формування у дітей певних якостей та властивостей особистості [207, с. 23–24].

Для нашого дослідження важливими є виділені складові компоненти культури поведінки та якості особистості В. Білоусовою. На її думку, культура поведінки дитини молодшого шкільного віку включає культуру спілкування та взаємин (ввічливість, уважність, відповідальність, скромність, тактовність, чуйність, делікатність), культуру поведінки у колективі (дисциплінованість, організованість), культуру взаємин у праці, культуру мовлення та культуру зовнішнього вигляду [25, с. 16–18].

Конструктивною є думка Н. Вітківської, яка основними напрямками діяльності педагога у вихованні культури поведінки молодших школярів вважає розширення, поглиблення та систематизацію знань про норми і правила культурної поведінки, розвиток умінь оцінювати власні та чужі вчинки,

формування позитивних ставлень до антисуспільних проявів, формування умінь, навичок та звичок культурної поведінки [39, с. 21].

Підсумовуючи вищесказане, можна виділити такі основні принципи виховання культури поведінки: необхідність виховання культури поведінки з раннього віку; визнання пріоритету родинного виховання у її становленні щодо дітей молодшого шкільного віку; врахування вікових та індивідуальних особливостей дитини у виховному процесі; забезпечення свободи і самостійності дитини, підтримання її активності з метою акумуляції соціального досвіду поведінки; виховання засобами казки, музики, зображувального мистецтва, природи, як такими, що залучають дитину до добра, краси та людяності.

Варто зазначити й те, що гуманність посідає чільне місце з-поміж основних моральних рис характеру людини, що впливає на культуру родинних взаємин. На наш погляд, це пояснюється тим, що гуманність обумовлена моральними нормами і цінностями система, яка представлена у свідомості переживаннями співчуття і співраді, реалізується в спілкуванні й діяльності в аспектах сприяння, співучасті, допомоги.

Таким чином, можна стверджувати, що головним чинником виховання культури взаємин є саме гуманні взаємини. Зазначимо, що гуманність, яку розуміємо як якість особистості, що проявляється у повазі та увазі до людей, до людської гідності, входить до складу гуманізму.

Такі взаємини ґрунтуються на принципах відповідальної залежності, їм притаманні специфічні ознаки, зокрема доброзичливість, турбота, повага, готовність допомогти, чесність, совість, чуйність, тактовність, делікатність, терпимість, великодушність.

Варто зауважити й те, що одним із головних аспектів виховання культури родинних взаємин є культура спілкування, адже вона є складовою частиною культури людини. Для неї характерною є нормативність, яка визначає, як мають спілкуватися люди в певному суспільстві, у конкретній ситуації. Культура людського спілкування – це частка загальної моральної культури особистості.

Відсутність культури спілкування – свідчення бездуховності людини. Зв'язок людей у процесі спілкування є умовою існування групи як цілісної системи. Спілкування координує спільні дії людей і задовольняє потребу в психологічному контакті. Культура спілкування у вузькому розумінні – це сума набутих людиною знань, умінь та навичок спілкуватися, які створені, прийняті та реалізуються в конкретному суспільстві на певному етапі його розвитку [37, с. 12–14]. Культура спілкування залежить і від особистості, її якостей. Так само від особистості та її якостей, залежить і культура взаємин. Родинні взаємини неможливі без спілкування. В. Білоусова зазначає, що спілкування немислиме без взаємного визнання свободи й унікальності, гідності й суверенності. Культура спілкування передбачає атмосферу взаємної поваги, уваги до іншого, та виявляє моральні якості особистості [24, с. 33].

Великого значення у вихованні культури родинних взаємин М. Бахтін також надавав спілкуванню. Науковець зазначав, що «тільки у спілкуванні, у взаємодії людини з людиною розкривається «людина в людині», як для інших, так і для себе» [21, с. 13]. Культура спілкування має два головні компоненти – моральний і психологічний. Моральний компонент передбачає єдність моральної свідомості та відповідної поведінки й розкривається у діях і вчинках, здійснюваних людьми згідно з їхніми потребами, інтересами, ідеалами, життєвими цілями, стимулюючи створення системи моральних цінностей та їх ієрархію. У процесі спілкування явно чи приховано виявляються моральні якості людей, відбувається обмін моральними цінностями між його учасниками [111; 114; 220].

На думку П. Щербаня, культура спілкування є серцевиною в тріаді вихованості людини, в якій органічно поєднані культура зовнішності, культура задоволення потреб (побутова культура) і культура спілкування. Науковець переконаний, що стрижнем і основою справжньої культури спілкування є гуманне ставлення людини до людини. Неодмінною умовою виховання культури спілкування у дітей дослідник визнає формування позиції відвертості, довіри й доброзичливості [225, с. 111].

Конструктивним в рамках нашого дослідження є твердженням про те, що найголовнішою характеристикою сімейного спілкування є його стилі. Ф. Райс виділяє чотири головні стилі спілкування батьків із дитиною: автократичний; авторитетний, але демократичний; ліберальний; хаотичний. Критерієм виділення стилів сімейного спілкування автор обирає спосіб прийняття рішень. Наприклад, автократичний стиль передбачає прийняття батьками рішення без участі дитини. Авторитетний, але демократичний стиль, передбачає спільне ухвалення рішень батьками і дітьми, врахуванні інтересів дитини. За ліберального стилю ініціатива та рішення належать дитині. Для хаотичного стилю притаманні непослідовність взаємодії, зміна авторитарних способів взаємодії на ліберальні, демократичні і навпаки [234].

Психолого-педагогічні дослідження впливу різних стилів спілкування на культуру родинних взаємин показали, що авторитетний, але демократичний стиль взаємодії найбільше сприяє вихованню високого рівня культури родинних взаємин.

В основі стилю спілкування лежить певне родинне ставлення до дитини, характер емоційного зв'язку та культура його вияву. Змістова сутність поняття «культура родинного ставлення» утворена такими елементами, як: розуміння поведінки і характеру дитини, визнання її прав, емоційне прийняття дитини (безумовна батьківсько-материнська любов, турбота про молодших, взаємоповага у стосунках, визнання дитини рівноправною), суб'єктивні поведінкові стереотипи позитивного спілкування, особливості демократичного особистісно орієнтованого виховання і розуміння поведінки та характеру дитини. Зміст цього поняття становлять: інтегральне прийняття дитини, особистісне начало, міжособистісна дистанція, форма контролю дитини, безпосереднє спілкування у системі міжособистісних взаємин [79].

Важливою передумовою й умовою виховання культури родинних взаємин, на наш погляд, є розвиток в особистості моральних потреб співчувати, турбуватися про іншу людину й допомагати їй, поважати тих, хто поруч. Головними чинниками, які закріплюють моральні потреби у свідомості та

визначають через взаємини характер і напрям взаємодії індивіда з іншими людьми, є особистісне середовище, світ речей та умови життєдіяльності. Дійсність для особистості починається з її потреб. Вони є змістом культури міжособистісних взаємин та їх активним суб'єктом. Моральні потреби можна розглядати як основу функціонування культури родинних взаємин.

На основі вищевикладеного переконані, що культура родинних взаємин – це інтегральна якість, що розвивається під час взаємин людини з людиною в родині, у процесі навчання, освіти, виховання, а також самонавчання та самовиховання і містить сукупність моральних знань, емоційно-психологічних умінь та навичок, моральних потреб і поведінкових дій, засадою яких є гуманістичні норми, принципи та ідеали, що характерні для сучасної української сім'ї. Показником культури родинних взаємин є здатність і бажання особистості переживати моральні почуття, емоційно реагувати на гуманні взаємини в родині, розмірковувати про добро і зло, обурюватися, якщо принижується людська гідність, співчувати й радіти успіхам інших членів родини.

Варто зазначити, що до моральних почуттів слід відносити честь і гідність, щастя і любов, дружбу і повагу, проте слід враховувати, що морального значення вони можуть набувати лише за умови, що в них присутні доброзичливе ставлення до іншої людини, позитивне моральне оцінювання або моральний мотив.

Розглянувши питання культури родинних взаємин, сформулюємо авторське визначення поняття «культура родинних взаємин». Враховуючи те, що характер суб'єкт-суб'єктної взаємодії у родині певною мірою залежить від психолого-педагогічних знань, умінь та навичок батьків у системі родинного виховання, культуру родинних взаємин розуміємо як рівень взаємин батьків і дітей та інших членів родини, основу яких складають морально-етичні цінності й норми життєдіяльності сучасної української родини, доброзичливе, чуйне та щире ставлення членів родини один до одного. Зовнішні прояви культури родинних взаємин полягають у взаєморозумінні, взаємоповазі і

взаємодопомозі, головними засобами вираження яких є культура спілкування, культура поведінки і культура мовлення.

Тому, виховання культури родинних взаємин у молодших школярів – це цілеспрямований, систематичний педагогічно організований і неперервний процес формування загальноприйнятих правил та норм поведінки в родині, виховання морально-етичної свідомості, всіх її структурних елементів: моральних якостей, почуттів, емоцій, ставлення, вчинків і поведінки дітей молодшого шкільного віку в умовах родини.

1.3. Реалізація педагогіки партнерства у вихованні культури родинних взаємин

Науковий інтерес до проблеми партнерства родини і школи, як запоруки повноцінного особистісно-духовного становлення школярів, вихованні культури родинних взаємин (Г. Авдіянц [1], О. Докукіна [58], О. Коберник [85], М. Осіпова [161], В. Сухомлинський [202], Л. Фрідман [213]) стрімко зростає в сучасних умовах розвитку суспільства, панування меркантильності, втрати людяності, щирості в людських взаєминах.

Співпраця дітей, батьків та вчителя у вихованні культури родинних взаємин регламентується державними документами й передбачає активну діяльність всіх сторін, погодження способів досягнення цілей, отримання певного продукту спільної діяльності.

У Національній доктрині розвитку освіти у XXI столітті, у державній національній програмі «Освіта України XXI століття» серед пріоритетних напрямків реформування освіти визначено: принцип єдності сім'ї та школи, наступності та спадковості поколінь, організація родинного виховання та освіти як важливої ланки виховного процесу.

Роль партнерства дітей, батьків та вчителя у вихованні культури родинних взаємин підкреслено у таких законодавчих документах, як: Закон України «Про загальну середню освіту», Національна доктрині розвитку освіти

України у XXI столітті, Концепція національного виховання, Національна програма «Діти України» та «Українська родина», Проект Концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 років, Концепція «Нова українська школа».

В державному документі «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» наголошується на реалізації в освітніх програмах ідеї посилення ролі родини у вихованні дітей, розширення можливості впливу родин учнів на освітній процес, на співпрацю родин і закладів освіти у справі виховання і соціалізації дітей та молоді.

На важливості партнерства дітей, батьків та вчителя наголошує і міністр освіти і науки України Л. Гриневич, яка зазначає: «... чи достатньо сьогодні спілкування школи і батьків про дитину. Коли, наприклад, втомлений батько, який приходиться з роботи і має конфлікти з сином, чи він може сьогодні прийти до школи і почути від учителів чи від директора школи не «робіть щось зі своїм сином», а отримати педагогічну консультацію. Як працювати, що робити тепер, як говорити з цією дитиною, яка опинилася тепер у такому проблемному віці зі своїми власними, індивідуальними, характерними рисами» [223]. Міністр стурбована проблемою співпраці, зазначаючи, що «мене особисто як освітянку турбує оцей взаємозв'язок батьків і школи. Тому що тепер спостерігається таке. Є багато активних батьків, які займають активну позицію щодо освіти своїх дітей. Але є й така ситуація. Пересічні батьки вважають, що коли віддали дитину до школи, вся відповідальність падає вже на школу, і вони можуть усунутися від цього процесу. А школа теж звертається до батьків, як правило, тільки за матеріальною допомогою» [223].

У Концепції «Нова українська школа» (2016) передбачений новий зміст освіти, заснований на педагогіці, що ґрунтується на партнерстві між учнем, учителем і батьками, що виступає одним з ключових компонентів, з яких складається формула нової школи. Зауважимо, що школа XXI століття – це відкрита виховна система, орієнтована на модернізацію і урізноманітнення родинно-шкільної співпраці [100].

У процесі аналізу наукових джерел нами встановлено, що у дослідження проблеми партнерства дітей, батьків та вчителя значний внесок зробили сучасні вчені – Т. Алексєєнко, І. Бех, Л. Кацинська, О. Киричук, Т. Кравченко, Б. Ковбас, В. Костів, О. Матвієнко, А. Марушкевич, Л. Назаренко, Л. Повалій, В. Постовий, І. Рибальченко, О. Сухомлинська, П. Щербань та ін.

Конструктивною для нашого дослідження є думка В. Кириченко, згідно з якою соціальні інститути, що впливають на виховання молодших школярів, не завжди мають достатню кількість ресурсного потенціалу для вирішення проблем дитинства поодиночі. Це може призвести до розбалансованості й послаблення обопільних виховних впливів на дітей. Результат виховання і розвитку значно корелює стосунки, що склалися між навчальним закладом і батьками учня, конструктивністю їх взаємодії та рівнем педагогічної культури суб'єктів цього процесу [78].

Науковець Т. Кравченко розглядала співпрацю дітей, батьків, вчителя у вихованні культури родинних взаємин як природний зв'язок двох соціокультурних інститутів, який ґрунтується на їх активній взаємній зацікавленості, дієвому впливові один на одного, як способі існування, де кожний вкладає в спільну справу (соціалізацію дітей шкільного віку) те, в чому його участь уявляється найбільш корисною і продуктивною. Взаємодія передбачає певною мірою рівнозначний взаємовплив об'єктів один на одного й рівномірний їх розвиток [107].

У контексті дослідження суттєвими є міркування Л. Повалій про те, що «співпраця родини і школи – складна проблема, що пройшла в своєму розвитку тривалий час, набуваючи різного сенсу, характеризуючись різними підходами до її вирішення на різних етапах поступу суспільства. І сьогодні взаємодія цих двох інститутів не втрачає своєї актуальності, наповнюючись новим змістом, що зумовлено процесами, які відбуваються, як у системі освіти, так і в сім'ї» [148, с. 403].

У сучасній науці відображена чимала кількість моделей родинного та шкільного виховання, але відокремлено один від одного; приділяється увага

організації процесу становлення особистості з боку виховної системи школи або педагогічному керівництву родинним вихованням. Питання партнерства дітей, батьків та вчителя щодо виховання культури родинних взаємин, потребують активного опосередкування особистості молодшого школяра засобами родинно-шкільного виховання [30; 41; 45; 48; 54].

Педагогіка партнерства дітей, батьків та вчителя у вихованні культури родинних взаємин відіграє важливу роль на всіх етапах навчання дитини, але особливого значення вона набуває у молодшому шкільному віці (О. Богданова, Л.Болотіна, В. Глушкова, І.Егоров, А. Маїшева та ін.). Для молодших школярів початкова школа є так би мовити точкою відліку в освоєнні соціальних взаємодій, а також для встановлення партнерських відносин між школою та родиною. Тому молодший шкільний вік є найбільш сприятливим для становлення і виховання культури родинних взаємин.

Науковець С. Мартиненко у праці «Педагогічна взаємодія вчителя початкових класів і батьків першокласників: у запитаннях і відповідях» зазначає, що «з початком шкільного навчання, зі зміною соціального статусу дитини перед батьками першокласників постає безліч складних запитань щодо їх співпраці зі школою, взаємодії з першим учителем, на які треба дати відповідь, аби дитина успішно навчалася» [120, с. 20].

Разом з тим, психологи (Е. Еріксон та ін.) переконані, що у молодших школярів формуються певні якості особистості, які є провідними для становлення її свідомості та самосвідомості у певному періоді розвитку за рахунок особливості «проживання» дитиною стадій свого індивідуального розвитку або ж стадій дозрівання свого «Я» (Е. Еріксон нараховує їх п'ять). Для молодших школярів характерні підвищена емоційність, чутливість, сприйнятливність, розвиток позитивних потреб та інтересів у поєднанні з певною пластичністю. Однією з особливостей розвитку дитини є зміна соціальної позиції. Ставши школярем, дитина залучається до систематичного навчання, стає членом шкільного колективу, змінюються її взаємини з дорослими. Педагог стає авторитетом для молодшого школяра. Він формує у нього позицію

учня, підводить до розуміння нових обов'язків. Новий колектив змінює і поглиблює систему взаємин дитини з оточуючим світом, дитячі емоції стають тривалішими, стійкішими і глибшими, виховуються організованість, дисциплінованість, ініціативність, відповідальність, активність. Зауважимо, що визначені характеристики доволі часто є ситуативними, нестійкими; енергія дитячих бажань часто не відповідає наявним можливостям. Це спричиняє боротьбу мотивів «хочу» і «потрібно», і не завжди перемагає останній. Система моральних якостей, що становлять морально-духовне «Я» молодшого школяра, ще недостатньо спабільна, та як «ті чи інші властивості не набули достатньої ролі, коли виникає ситуація, в якій поведінка суспільно осуджується» [20, с. 5].

Недостатній життєвий досвід молодших школярів ускладнює вироблення самостійних поглядів на існуючі моральні правила і норми, визначення власних моральних орієнтирів, однак вагомого значення набуває внутрішня позиція дитини, яка «формується у процесі життя і виховання та є відображенням того об'єктивного становища, в якому перебуває дитина в системі доступних для неї суспільних відносин» [27, с. 10].

Разом з тим О. Савченко зазначає, що розв'язання суперечностей між новоутвореннями в її свідомості й ситуаціями, умовами та її можливостями є основним джерелом розвитку особистості молодшого шкільного віку. Вчена переконана, що чим змістовніші діяльність, стосунки і взаємини з навколишніми, тим швидше й виразніше виявляються нахили, бажання, інтереси дитини, яскравішими стають її почуття, мотиви, воля і культура [179, с. 141].

Розглянемо особливості психофізіологічного становлення молодшого школяра, що представлені в таблиці 1.3.

Таблиця 1.3

Особливості психофізіологічного становлення молодшого школяра

Категорія молодших школярів	Особливості психічного розвитку молодшого школяра	Особливості взаємин молодшого школяра з дорослими, однолітками
1 клас (6–7 років)	У дитини більш розвинена (спеціалізована) права півкуля головного мозку, яка відповідає за емоції, риму, ритм, творчість, просторове орієнтування та цілісне сприймання світу. Діти потребують того, щоб постійно рухатися, розмовляти, діяти	Для першокласника головний авторитет – вчитель, тому кожна дитина намагається отримати увагу і похвалу вчителя, а ставлення до однокласників залежить від ставлення до них дорослих. Учні даної вікової категорії потребують підтримки «значущих» дорослих, адже їм треба засвоїти новий шкільний простір, норми поведінки та звикнути дотримуватися нових правил
2 клас (7–8 років)	У дітей поступово розвивається воля: вони вчаться стримувати безпосередні імпульси, зважати на думку інших. Переважає наочно-дієве мислення. Починає розвиватися пізнавальна рефлексія, діти починають оцінювати себе, розмірковувати над причинами невдач. У деяких школярів через це знижується самооцінка	Учні дедалі більше приділяють уваги взаєминам з батьками та учителями, проте, хоч «значущі» дорослі і залишаються авторитетом для дитини, однак ставлення до них стає більш особистим. Розвивається здатність до взаємин з однолітками в іграх і навчанні, діти вчаться домовлятися, поступатися, розподіляти завдання без допомоги дорослих. Це свідчить про перші паростки дорослішання, які характеризуються балансом у бажанні отримувати і давати
3 клас (8–9 років)	Діти стають емоційно врівноваженішими, рідше плачуть через найменші проблеми. У цей віковий період учні більш спокійні та уважні	В учнів відбуваються зміни у взаєминах зі «значущими» дорослими через побуджену здатність до аналізу та критичного мислення. Діти починають реалістичніше оцінювати дорослих, але при цьому в них може виникнути

		негативне ставлення, «нігілізм», страх, злість чи образа. Більшого значення набувають взаємини з однолітками і самооцінка в більшій мірі також будується на стосунках з однолітками. Учні прагнуть більше спілкуватися з однолітками своєї статі
4 клас (9–10 років)	В учнів четвертого класу помітно розвивається логічне мислення, яке сприяє здатності до аналізу – учні класифікують, групують, знаходять причиново-наслідкові зв'язки; синтезу – визначають головне, роблять висновки; передбачення – передбачають розвиток подій; оцінки – оцінюють ситуації, здатні до самооцінки	У взаєминах із дорослими особливим є те, що учні даного віку є більш відкритішими і прагнуть до спілкування зі «значущими» дорослими. Діти не лише пускають дорослих у свій внутрішній світ, а й запрошують до нього. Цей період вважається майже останнім, коли коли дитина настільки відкрита, що саме у цей період можна особливо ефективно впливати на формування її світогляду. У взаєминах з однолітками учні більш самостійніші у розв'язанні проблем. У групових іграх та спільному навчанні вони охоче беруть на себе роль лідера та переймаються справами друзів, допомагають, надають психологічну підтримку

Отже, з таблиці 1.3 видно, що молодші школярі 1–2 класів більш емоційніші і сприйнятливіші до кожного слова та дій «значущих» дорослих, особливо вчителя. Великого значення у взаєминах з батькам у дітей даної вікової категорії набуває здійснення емоційної підтримки дитини. Щодо молодших школярів 3–4 класів, можемо стверджувати, що вони здатні помічати проблемні стосунки між батьками, що може стати причиною емоційної напруги, проте діти цього віку прагнуть до взаємин з батьками на більш усвідомленому рівні і

потребують дружньої підтримки чи поради. В спілкуванні з однолітками учні 3–4 класів встановлюють більш тісні взаємини, проте ця дружба сильна, але недовготривала.

З вищевикладеного встановлено, що молодший школяр піднімається на новий щабель у взаєминах із дорослими. Ці взаємини набувають нової форми, а саме стосунків із суспільством як системою соціальних зв'язків. У даному випадку явище максималізму для молодшого школяра набуває специфічного забарвлення і впливає на взаємодію у системі «дорослий – молодший школяр». Це означає, що молодший школяр дає оцінку людині лише за її вчинком, не враховуючи ні мотивів цього вчинку, ні особистісних характеристик старших, що призводить до безкомпромісного характеру спілкування і формування однозначних оцінок людей.

Значний інтерес становлять судження Л. Божович [27]; О. Доукіної [58]; В. Киричок [79]; В. Оржеховської [140], О. Сухомлинської [199, с. 3–6] та ін. щодо розуміння і сприймання молодшими школярами принципів та якостей моралі здебільшого на вербальному рівні. Теоретичні знання про моральні норми діти засвоюють у вигляді конкретних правил поведінки і певного розуміння, що добре і що погано.

Враховуючи те, що молодший школяр недостатньо вміє володіти своїми емоціями та почуттями, обирати адекватні дії, упевнено керувати бажаннями, щоб досягти поставленої мети, адже йому важко стримати власну волю і обмежити себе в спілкуванні й взаємодії з іншими заради дотримання моральної норми чи правила [40, с. 37–39]. Ми погоджуємося з думкою І. Ільїн, що «дитина повинна звикнути до родини і любові, а не до ненависті й задрощів, до спокійної мужності та самодисципліни, а не до страху, приниження, доносів і зрадництва» [71, с. 43].

Науковець О. Доукіна зазначає, що молодший школяр набуває морального досвіду в організованому родинному спілкуванні, достатньому за обсягом й адекватному за змістом, а моральні вимоги, які висуваються до

людини у вигляді системи моральних норм, усвідомлюються і приймаються особистістю лише в системі її взаємин [60, с. 15–22].

Виховання молодшого школяра у форматі «родина–школа» має базуватися на діяльнісно-комунікативних засадах і сприяти виробленню умінь для реального входження кожної особистості у соціум та формуванню моральності особистості, яка включає в себе «совість і чесність, доброту і милосердя, національну гідність і справедливість, терпимість і повагу до своєї родини, роду, інших людей» [186, с. 11]. Названі якості особистості молодшого школяра тісно взаємопов'язані з правилами і нормами поведінки та співіснування особистості в середовищі, тобто формування культури поведінки.

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що молодший школяр у цьому віці сприятливий до виховних процесів, адже цей період є максимально сприятливим для передачі родинних цінностей, формування особистості і формування культури родинних взаємин. Тому першочерговим завданням школи є забезпечення продуктивної співпраці дітей, батьків та вчителя у вихованні культури родинних взаємин, активізувати потенціал родини і школи, інтегрувати впливи на молодшого школяра з боку інших соціальних інститутів з метою усунення будь-яких перешкод, ускладнень процесу виховання культури родинних взаємин.

Варто зазначити, що сучасна педагогічна наука підходить до процесу виховання молодшого школяра не лише, як до системи цілеспрямованого, планомірного формування світогляду, переконань, цінностей, волі та характеру, потреб і здібностей, але й до його адаптації в соціальному середовищі [44, с. 3–5]. Це націлило педагогів, методистів та психологів на вивчення сучасних концептуальних підходів щодо виховання дітей, насамперед в родині. Родинне оточення має свої специфічні переваги у виховному впливі, так як батьки краще за будь-кого знають психологічні особливості своїх дітей, їх інтереси, уподобання, сильні та слабкі сторони, воно здатне успішніше здійснювати індивідуальний підхід до становлення особистості молодшого школяра. Найважливішим фактором, який впливає на формування особистості, є

мікроклімат сім'ї, родинне оточення, світ і коло інтересів батьків, рівень сімейних відносин, ставлення батьків до школи. Можливості сімейного виховання певною мірою унікальні і незмінні, але, якщо в ньому допущені якісь прогалини чи помилки, виправити їх буває надзвичайно важко.

Ми згодні з думкою Н. Дереклєєвої, що сучасна родина потребує вчасної кваліфікованої допомоги у вихованні дітей з боку фахівців: вчителів, психологів, лікарів, соціальної підтримки та визнання її як найвищої соціальної цінності в суспільстві [53].

В умовах здійснення взаємоузгодженої співпраці родини та школи, як найважливіших формувальних інституцій формування культури родинних взаємин у молодшого школяра, центральним механізмом в координації виховних впливів педагогічного колективу, батьків, інших соціальних інститутів, безумовно, належить школі. Це обумовлено її спеціальною професійною підготовленістю, змістом виховної роботи, головним завданням якої є забезпечення становлення та різнобічний, гармонійний розвиток особистості школяра. Однак варто зазначити, що партнерство між школою та родиною на сьогоднішній день має переважно форми нерівного партнерства, де педагог виступає лідером, що володіє правом диктувати мету, зміст та форми роботи з батьками, натомість координації їхньої спільній співпраці. Формально-адміністративний підхід, який переважає у роботі школи, мало зорієнтований на актуалізацію потенціалу родини, розвиток її суб'єктності, а також помічаємо тенденцію зниження виховного потенціалу родини та необхідність її педагогічної підтримки на рівні школи. Тому такий характер співвідношень не можна визнати сучасним та продуктивним.

Варто зазначити, що ще два-три десятиліття тому дитина розвивалася в умовах малого соціуму – родині, класу, найближчого оточення, то сьогодні вона перебуває в принципово новій ситуації, коли вже з дошкільного, молодшого шкільного віку вона знаходиться у величезному розгорненому соціальному, в тому числі, новому інформаційному просторі, де на її свідомість буквально

тисне хаотичний потік інформації, що йде, перш за все, з ТБ, Інтернету, перебиваючи знання, одержувані від батьків, вихователів, учителів [208].

У науковій праці «Допоможемо батькам – допоможемо дітям» В. Добрава [62] акцентує увагу на тому, що сучасні батьки, занурюючись у щоденні клопоти, не завжди розуміють, що, орієнтуючись на традиційному змісті, формах і методах навчання дитини, практикуючи застарілі схеми виховання, цим не сприяють актуалізації потенціалу дитини в повній мірі. Відповідальні батьки витрачають багато зусиль, щоб їхні діти максимально самореалізувалися в житті. Однак ці зусилля не завжди дають очікувані результати, що великою мірою залежить і від системи цінностей родини, і від рівня особистісної культури кожного з батьків [62, с. 30].

У наукових дослідженнях Н. Лавриненко [116, с. 3–6] та В. Постового [154, с. 20–26] відображені важливі аспекти пошуку взаємодії всіх виховних структур суспільства, впливу партнерства школи, батьків, вчителя на виховання молодших школярів, формування життєвих компетентностей. Науковці переконані, що співпраця дітей, батьків, вчителя полягає в тому, щоб спільними зусиллями домогтися справжнього взаєморозуміння, без якого неможливі такі соціально-педагогічні умови соціального становлення молодших школярів, як: ціннісні орієнтири родини та школи у вихованні; спільна соціальна діяльність; створення «ситуації успіху»; адаптивність освітнього середовища до природних можливостей та потреб особистості; зворотній зв'язок між школою та родиною; відкритість стосунків та добровільне партнерство.

Досліджуючи питання партнерства дітей, батьків та вчителів, брати Байярд (США) зазначали, що цінність такої співпраці полягає у здійсненні педагогічного керівництва процесом подолання «стереотипів старого мислення перш за все в сфері сімейного виховання» [8]. Вони виділили такі стереотипи: а) ототожнювання виховання з маніпуляціями, поведінкою дитини; б) впевненість батьків в тому, що сфера виховання ними усвідомлюється та контролюється, в) батьківський егоїзм щодо дотримання прав дитини, г) негативне ставлення до словесної педагогіки, натомість грубого фізичного

насилля над дітьми. Психологи вбачали одним із шляхів виходу з такої критичної ситуації – організацію психологічного консультування батьків та постійного педагогічного спеціального супроводу процесу родинного виховання з боку школи.

У цьому ж контексті А. Орлов зазначає про те, що партнерство дітей, батьків та вчителів сприятиме гуманізації стосунків в родині [142].

На думку інших учених (М. Стельмаховича, І. Червінської), «вчителі початкових класів спільно з батьками мають змогу не просто «зв'язувати» школу з родиною чи родину зі школою, як до тепер бувало, а забезпечувати повну гармонію у їх навчально-виховній співпраці» [197, с. 11].

Подібну думку висловив Є. Сермяжко [183], який зазначив, що позитивне ставлення учителя до співпраці з родиною; оволодіння базою знань щодо роботи з батьками і працьовитість педагога; формування спеціальних умінь і навичок; наявність необхідної матеріальної бази є необхідними умовами підвищення загальної культури як батьків, так і всієї родини.

Науковець О. Матвієнко у своїй праці з проблеми підготовки майбутніх вчителів до педагогічного партнерства зазначає, що «розглядаючи педагогічну взаємодію як узагальнену базову категорію педагогіки, її можна визначити як детерміновану освітню ситуацію, опосередковану соціально-психологічними процесами і зв'язок суб'єктів (і об'єктів) освіти, що веде до кількісних і/або якісних змін якостей і станів цих суб'єктів і об'єктів. Основними її параметрами є взаємини, взаємоприйняття, підтримка, довіра» [124]. Науковиця виділяє наступні недоліки педагогіки партнерства дітей, батьків, вчителів: низький рівень педагогічної просвіти батьків і невміння педагогів активізувати їх у реалізації виховних завдань щодо виховання гуманістичних цінностей у дітей; малоефективність традиційних форм і методів роботи школи з батьками, узагальнений характер співпраці, що проявляється в хаотичному використанні індивідуальних, групових, колективних форм роботи школи з батьками [123].

Сучасні вітчизняні учені, зокрема В. Оржеховська, В. Кириченко, Г. Ковганич стверджують, що виховання дітей у школі та родині – це

нероздільний процес. метою якого є не лише орієнтація на спільні зусилля навчального закладу і родини у вихованні молодших школярів, а й на їх виховну співпрацю у цьому процесі. Його здійснення передбачає єдиноспрямовану співпрацю у взаємозалежній діяльності у системі стосунків батьків і педагогів. Стосунки співпраці передбачають рівність сторін, взаємну доброзичливість і повагу [141].

На сьогоднішній день в Україні існує одна з інноваційних моделей розвитку освітніх систем – громадсько-активна школа. На думку Г. Костюка, громадсько-активна школа – це заклад, який залучає громаду до процесу управління школою, здійснює мобілізацію місцевих ресурсів для забезпечення нагальних і довготривалих цілей школи й громади, що загалом сприяє їх розвитку, зміцненню взаємовигідного партнерства [103, с. 11–14].

Однією з важливих ланок громадсько-активної школи виступають батьки. Відкритість школи як соціально-педагогічної системи сприятиме налагодженню ефективного партнерства дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин на сучасному етапі освітніх перетворень. Тому необхідно уже з першого року навчання і виховання дітей у школі залучати батьків до партнерства зі школою, зробити батьків співучасниками педагогічного процесу.

У процесі теоретичного аналізу наукових джерел ми з'ясували, що ідея про потребу залучення батьків до діяльності школи все частіше обговорюється у педагогічних дискусіях про якість освіти, тенденції розвитку освітньої політики [204].

У програмі громадсько-активної школи залучення визначено однією з пріоритетних сфер. Науковець В. Ковальчук, досліджуючи питання впровадження моделі громадсько-активної школи, наголошує на соціальній тенденції самоусунення батьків від вирішення питань виховання й особистісного розвитку дитини. «Батьки, не володіючи достатньою мірою знаннями про вікові й індивідуальні особливості розвитку дитини, іноді здійснюють виховання наосліп, інтуїтивно. Отже, залучення батьків до

діяльності школи – це одна з найважливіших і найважчих сфер для взаємодії» – зазначає науковець [89].

Вважаємо за необхідне підкреслити, що у «Стандарті громадсько-активної школи: залучення батьків» (2014) Л. Даниленко визначає важливі характеристики, які є опорними точками партнерства дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин: 1. Спілкування між родиною і школою є постійним, двостороннім та значущим. 2. Батьківські знання та вміння відзначені й поціновані. 3. Батьки відіграють активну роль у навчанні дітей. 4. Ми підтримуємо волонтерство батьків у школі, а також шукаємо їхньої підтримки та допомоги. 5. Батьки є рівноправними партнерами у вирішенні питань, які стосуються їхніх дітей. 6. Батьки виступають у ролі адвокатів за якісну освіту для своїх дітей [194].

З вищевикладеного доходимо висновку, що таке залучення є бажаною ситуацією, при якій обидві сторони родинно-шкільного партнерства мають чималі можливості й ресурси для повноправної і повноцінної участі в освітньому процесі молодших школярів.

Питання педагогіки партнерства дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин активно досліджується також і за кордоном. Так, дослідники Абуца Дефордж (Desforges and Abouchaar, 2003) зазначають, що співпраця дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин через залучення батьків до родинно-шкільних взаємин найбільш інтенсивна в перші роки навчання, її значення для освітніх результатів дітей не знижується впродовж життя [236]. Конструктивною є думка науковців Файнштейн і Симонс (Leon Feinstein & James Symons) [232], які виявили, що батьківський інтерес до навчання дитини є єдиним найпотужнішим прогнозом досягнень у віці 16 років.

Зазначимо, що партнерство дітей, батьків та вчителів у вихованні культури родинних взаємин розглядається, як центральний компонент освітньої політики і реформ у Північній Америці, Австралії, Великій Британії та країнах Європи. За сучасними світовими дослідженнями в галузі освіти, співпраця дітей, батьків

та вчителів у вихованні культури родинних взаємин, позитивно впливає на навчальні досягнення школярів [232].

У процесі теоретичного аналізу зарубіжних джерел, ми з'ясували, що ідея партнерства дітей, батьків та вчителів у форматі «родинно-шкільної взаємодії» зародилася на четвертому з'їзді світового конгресу з соціології (Transactions of the Fourth World Congress of Sociology) на тему «Роль сім'ї у процесі соціального вивчення молоді» («The Role of the Family in the Process of Social Learning of Young People»). У матеріалах наради зазначається, що «родина – єдиний агент соціалізації молодого покоління; фактично родина – це справжній елемент соціальної структури». У такий спосіб експерти в процесі заходів конгресу дійшли висновків щодо необхідності кардинальних змін не тільки у системі виховання, але і в системі соціально-педагогічної роботи з родиною, до чого спонукала нова роль учителя в умовах формування партнерства дітей, батьків та вчителів у вихованні культури родинних взаємин [235].

Для нашого дослідження важливими є погляди Еріка Дерінга (E. Dering), який зазначає, що збільшення частоти партнерства дітей, батьків та вчителів у вихованні культури родинних взаємин сприяє підвищенню рівня досягнень дітей, а також те, що залучення батьків у заклад освіти найбільше стосується родин різних груп ризику. Вони переконані, що ті родини, які на початку були відсторонені і пасивні у співпраці зі школою, стали більш активними, навчальні досягнення їхніх дітей поліпшились, варто зазначити, що їх результати свідчать про те, що навіть один чи два додаткових спільних заходи родини і школи сприяють значному поліпшенню навчання дітей [231].

На думку Джуді Харріс (Judith Rich Harris), навчити родину знаходити взаємні компроміси і виробити вміння користуватися ними в інших соціальних сферах – основне завдання виховання батьків. Науковиця вважає, що «найкраще можна допомогти дітям, допомагаючи їх батькам» [239].

Ідея педагогіки партнерства дітей, батьків та вчителів у вихованні культури родинних взаємин розглядається сучасними науковцями також і як важливий чинник впливу на зростання академічної та життєвої компетентності

школяра і підтверджується науково-доказовою базою емпіричних досліджень [235].

Варто зазначити, що перевагою партнерства дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин для молодших школярів доповнюються позитивним досвідом зростання батьківської ефективності. Співпраця зі школою дозволяє батькам глибше зануритись у процес дорослішання молодших школярів і отримати задоволення від відчуття залучення до особистісних перетворень їх дітей під час здобуття освіти. У співпраці родини та школи батьки зміцнюють свій авторитет для дітей і демонструють вмотивованість самоосвіти [240].

Партнерство дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин має безліч переваг і для школи, однією з яких є якість учительсько-батьківських відносин, які мають вплив на формування особистості молодшого школяра. Ми підтримуємо думку Н. Чавкіна (N. Chavkin), який підкреслює важливість ресурсного забезпечення співпраці дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин через практичну підтримку школи батьками, їх волонтерську діяльність [230].

У дослідженнях педагогіки партнерства дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин спостерігаємо сприятливий вплив батьківської участі в освітньому процесі на шкільний клімат [233], де школи з налагодженою системою співпраці показують високий рівень задоволення педагогів від їх професійної діяльності [240]. Як на наш погляд, батьківська участь у педагогічному процесі позитивно впливає на ефективність вчителя у педагогічній діяльності.

Вважаємо за необхідне зауважити, що визначення і врахування ціннісних орієнтацій, на нашу думку, є важливою частиною побудови конструктивних відносин, як між батьками і дітьми, так і між батьками і педагогами. Науковці Т. Люстер (T. Luster), К. Родес (K. Rhodes), Б. Хас (B. Haas) [241] з'ясували, що між батьківськими цінностями і досвідом пізнавальної сфери молодшого

школяра існує взаємозв'язок, тому можна зробити висновок, що родинні цінності впливають на майбутні досягнення молодшого школяра.

У формуванні культури родинних взаємин поведінка батьків виступає структурним компонентом педагогічної культури батьків, так як виступає провідним чинником формування дитячо-батьківських взаємин і визначальним фактором впливу на становлення особистості.

Також нами встановили, що ученими висловлювалися різні точки зору щодо продуктивності співпраці дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин. Опираючись на наукові обґрунтування проблем педагогіки партнерства дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин вітчизняними і зарубіжними дослідниками, за робочі приймаємо три основні підходи до розв'язання цієї проблеми: 1) основний вплив на виховання дитини здійснює школа; 2) навчання і виховання дітей у школі ґрунтується на засадах виховання у родині, яке залежить від рівня педагогічної культури батьків; 3) партнерство дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин базується на партнерських, рівнозначних взаєминах між родиною і школою у своєму впливі на розвиток дітей, і тільки у злагодженій співпраці вони можуть сформувати повноцінну особистість.

Ми вважаємо, що третій підхід найперспективніший, проте він вимагає від батьків певного рівня їх педагогічної культури, а також спеціальної підготовки до виховання культури родинних взаємин.

Варто наголосити, що реалії сьогодення вимагають дещо іншого підходу до партнерства дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин. Педагогіка партнерства дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин є найціннішим інструментом, яка є своєрідним «ключем» до знань кожного учасника співпраці.

Причиною появи труднощів педагогіки партнерства дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин є те, що молодь 80–90-х років ХХ століття – це батьки нинішніх школярів. Як відомо, сучасні батьки є вихованцями того періоду, коли педагогічній освіченості громадян не

надавалося достатнього значення. Зазначимо, що наприкінці ХХ століття–початку ХХІ століття соціально-політичні процеси і економічні труднощі на їхньому фоні також негативно відобразилися на освітній галузі. Вчителі самоусунулися від педагогізації батьків, а основними формами співпраці залишилися батьківські збори, робота батьківських комітетів і виключно побутові питання.

Варто зазначити, що в Україні спостерігається поступове налагодження педагогіки партнерства дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин через систему підвищення педагогічної культури батьків. У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 р., закріплені положення про те, що «зусилля органів управління освітою, науково-методичних служб за підтримки всього суспільства та держави повинні бути зосереджені на реалізації стратегічних напрямів розвитку освіти, подоланні наявних проблем, виконанні перспективних завдань, серед яких, зокрема, і підвищення відповідальності родини за освіту і виховання дітей» [157].

Для нашого дослідження цікавою є стаття М. Боришевського «Сімейне виховання – гарант морального встановлення особистості», в якій науковець наголошує, що «великі завдання, які стоять нині перед школою, і які вона не зможе розв'язати без постійної підтримки батьків, настійно вимагають гармонійної єдності в сімейному та шкільному вихованні. Проблеми взаємин батьків і вчителів набувають особливого значення з першого дня дитини в школі. Ось чому має значно зрости увага до сім'ї. Знати все про дитину – про рівень її підготовленості до навчання, про її здоров'я, звички, схильності – не просто обов'язок педагога, а й необхідна умова успішного навчання маленьких школярів, турбота про те, щоб учитися було цікаво, необтяжливо, щоб дитина не відчувала себе занедбаною, має стати спільною справою і для батьків, і для вчителів» [31, с. 18].

Значний інтерес викликають праці Г. Кочетової, що стосуються педагогіки партнерства дітей, батьків, вчителів. У запропонованому дослідницею підході, дитина постає у центрі уваги, несвідомо стаючи

своєрідним вихователем для своїх батьків. Науковець стверджує, що «дитина – це зв'язуюча ланка в співробітництві школи та сім'ї, консолідуючий центр, головна фігура колективної педагогічної творчості, навколо якої вибудовується цілісний навчально-виховний процес, співорганізовується мікросоціум» [105, с. 196]. Отже, дитина є не лише суб'єктом навчальної, а й позашкільної діяльності, а також власного виховання. Окрім цього, вона є активним суб'єктом спільної співпраці всіх учасників педагогічного процесу – вчителів, учнів, батьків і зацікавленої у вихованні дітей громадськості. Найближчі родичі дитини є посередниками між молодшим школярем і школою, спрямовують і регулюють ставлення дитини до вчителя, однокласників, до навчання в цілому. Ось чому уся родина повинна враховувати, що закладені в початковий період навчання установки дитини значною мірою зумовлюють ставлення особистості до навчання протягом всього її життя [105, с. 197].

Вітчизняний академік І. Бех стверджує, що ефективність виховання у родині при наявності позитивних умов, в більшій мірі залежить від психолого-педагогічної культури батьків, їхнього вміння визначати основні напрями виховання з дітьми, зосереджуючи увагу на потрібних сторонах особистісного розвитку дитини [17, с. 8].

Потрібно підкреслити, що бути батьками – це велике мистецтво. Виховання дітей у сім'ї не завжди успішне. Негативний вплив на нього мають об'єктивні (неповна сім'я, незадовільні житлові умови, недостатнє матеріальне забезпечення) та суб'єктивні (слабкість педагогічної позиції батьків) чинники [164].

Українські дослідники Б. Ковбас та В. Костів [90], які є авторами родинної педагогіки, звертають увагу на необхідності організації спеціальної педагогічної діяльності вчителів і батьків в умовах загальноосвітньої школи щодо використання різнобічних засобів родинного виховання молодого покоління. Формування педагогічної культури батьків у співпраці дітей, батьків, вчителів зумовлює розробку та реалізацію системи спеціальних заходів

у загальношкільному й позакласному планах виховної роботи, які сприятимуть успішному вихованню культури родинних взаємин у молодших школярів.

На основі вищевикладеного ми з'ясували, що реалізовувати педагогіку партнерства, спрямовану на виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, більш доцільніше під час позаурочної діяльності, так як позаурочна діяльність складає органічну частину шкільного життя молодшого школяра і вибудована із системи організованих і цілеспрямованих занять, які допомагають дітям успішно вчитися, виробляють у них навички суспільно-корисної праці, свідому дисципліну, колективізм, сприяють моральному, розумовому, фізичному вихованню молодших школярів, задовольняють їхні культурні запити і спрямовують активність у русло корисної діяльності.

Зауважимо, що позаурочна діяльність має на меті поглибити загально-наукові та спеціальні знань, розширити світогляд учнів, виявити різноманітні творчі здібності, сприяючи їх усебічному розвитку, виховувати у молодших школярів самостійність та ініціативу, виробляти навички самоосвіти, підготувати їх до майбутньої практичної діяльності. Отже, позаурочна діяльність може посприяти у підвищенні ефективності всього освітнього процесу.

Таким чином ми дійшли висновку, що реалізацію педагогіки партнерства в сучасній соціокультурній ситуації найбільш ефективно здійснювати з урахуванням системного підходу, який дає змогу розглядати співпрацю дітей, батьків і вчителя у формуванні культури родинних взаємин як сукупність закономірних, функціонально пов'язаних складових цілісної системи, що сприяє цілеспрямованому формуванню культури родинних взаємин.

Досліджуючи питання реалізації педагогіки партнерства дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин, дослідники зазначають, що родині відводиться роль об'єкта педагогічної дії, «помічника», а школі – роль домінанти. Повноцінне партнерство дітей, батьків, вчителів у формуванні культури родинних взаємин передбачає ситуацію, в якій кожна зі сторін є рівноправними суб'єктами соціального виховання дітей. При зменшенні

значущості однієї зі сторін автоматично зростає роль іншої, і рівноправ'я порушується. Формування культури родинних взаємин у молодших школярів можливе за позитивно-спрямованої співпраці дітей, батьків, вчителів, в основі якої рівноправні позиції як учителів, так і батьків.

Певна річ, що незважаючи на розбіжності в реалізації педагогіки партнерства дітей, батьків, вчителів у вихованні культури родинних взаємин, маємо змогу відзначити одностайну думку науковців й педагогів–практиків про те, що співпраця дітей, батьків, вчителів є важливим процесом, який має вагомі можливості для надання родині психолого-педагогічної допомоги щодо виховання дітей, підвищення педагогічної культури батьків з метою виховання культури родинних взаємин.

Аналіз наукових джерел, активне і пасивне спостереження за освітнім процесом у початковій школі дало змогу зробити наступні висновки: педагогіка партнерства дітей, батьків, вчителя у вихованні культури родинних взаємин у кожній школі має свій певний досвід; співпраця дітей, батьків, вчителя у вихованні родинних взаємин може здійснюватись на батьківських зборах, організації діяльності батьківських комітетів, спільних заходів, таких як: «круглі столи», виставки, родинні свята та ін.

Висновки до першого розділу

Теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що проблема виховання культури родинних взаємин у молодших школярів була і є актуальною. Окремі аспекти проблеми висвітлено в працях видатних вітчизняних (М. Стельмахович, Г. Ващенко, І. Огієнко, Т. Кравченко, І. Кулик та ін.) і зарубіжних (Т. Люстер, К. Родес, Б. Хас, Н. Чавкіна та ін.) учених минулого та є основою наукового пошуку сучасних дослідників (Т. Алексеєнко, І. Бех, О. Савченко, І. Сіданич, С. Мартиненко, О. Бялик, О. Матвієнко, О. Коберник та ін.).

На сьогоднішній день немає єдиного підходу до трактування поняття «культура родинних взаємин». Під культурою родинних взаємин ми розуміємо рівень взаємин батьків і дітей та інших членів родини, основу яких складають морально-етичні цінності й норми життєдіяльності сучасної української родини, доброзичливе, чуйне та щире ставлення членів родини один до одного.

Зовнішні прояви культури родинних взаємин полягають у взаєморозумінні, взаємоповазі і взаємодопомозі, головними засобами вираження яких є культура спілкування, культура поведінки і культура мовлення. Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів – це цілеспрямований, систематичний педагогічно організований і неперервний процес формування загальноприйнятих правил та норм поведінки у родині, виховання морально-етичної свідомості, всіх її структурних елементів: моральних якостей, почуттів, емоцій, ставлення, вчинків і поведінки дітей молодшого шкільного віку.

Отже, ефективність, цілісність і структурність процесу виховання культури родинних взаємин у молодших школярів залежить від налагодженої педагогіки партнерства дітей, батьків, вчителя у вихованні культури родинних взаємин.

У процесі теоретичного аналізу нами було встановлено наступне: вітчизняні дослідження, зосереджені на проблемах реалізації педагогіки партнерства дітей, батьків, вчителя у вихованні культури родинних взаємин, окреслюють нові тенденції формування культури родинних взаємин молодших школярів, а зарубіжні науковці в галузі освіти доводять, що налагоджене партнерство дітей, батьків, вчителя не тільки сприяє вихованню культури родинних взаємин, а й має переваги для навчальних досягнень школярів та мотивації професійної діяльності педагогів.

Основні висновки дослідження і матеріали першого розділу відображено в публікаціях автора: [166]; [172]; [173]; [174]; [175].

РОЗДІЛ 2

ДІАГНОСТИКА ВИХОВАНOSTІ КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВЗАЄМИН У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Критерії, показники та рівні вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів

Для проведення констатувального етапу дослідження (2016–2017) нами було сформульовано мету, завдання дослідження; визначено теоретико-методологічні засади, розроблено концепцію дослідження; обґрунтовано науково-методичний інструментарій (критерії, показники, рівні); сформовано вибірку експерименту.

Респондентами педагогічного експерименту стали учні 1–4 класів (512 осіб), батьки молодших школярів (272 осіб) та вчителі початкової школи – 93 особи.

Вважаємо за необхідне зауважити, що на основі аналізу психофізіологічних особливостей молодших школярів, який детально представлений нами у підрозділі 1.3, ми розділили молодших респондентів на 2 групи: молодші школярі 1–2 класів та молодші школярі 3–4 класів.

Метою констатувального етапу експерименту було вивчення та узагальнення стану вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів.

Відповідно до мети, основними завданнями констатувального етапу експерименту було: розробити критерії, показники та визначити рівні вихованості культури родинних взаємин; здійснити добір діагностичного інструментарію відповідно до проблематики дослідження; провести серії діагностичних процедур та їх проаналізувати; виявити рівні вихованості культури родинних взаємин.

Визначення й обґрунтування критеріїв і показників вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів було одним із важливих завдань

проведеного нами дослідження, оскільки без їх розроблення неможливо встановити рівень вихованості культури родинних взаємин. Вихованість у наукових джерелах пояснено як результат виховання.

Зауважимо, що науковці (Л. Проколієнко, Д. Ніколенко, І. Зверєва, Л. Коваль, П. Фролов та ін.), розглядаючи основні підходи до визначення та вивчення результатів виховання особистісних якостей, зазначають, що феномен вихованості відрізняється великою складністю, і його можна досліджувати у різних аспектах. Вихованість є найважливішою психолого-педагогічною та соціально-психологічною характеристикою особистості, вона неподільно пов'язана з усіма її сторонами, відбиває ступінь її всебічності та гармонійності. І. Зверєва, Л. Коваль, П. Фролов зазначають, що про ступінь вихованості індивіда судять за певними критеріями.

Сформована система ціннісних орієнтацій людини є основою вихованості, а, отже, проблема визначення об'єктивних критеріїв вихованості є надзвичайно складною і продовжує залишатися предметом наукових дискусій. Недостатня розробленість проблеми об'єктивних критеріїв вихованості утруднює сам процес виховання.

У процесі діагностики будь-якого явища лежить рівневий підхід. Тому перед розробленням методики дослідження вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів з'ясуємо значення таких понять, як: критерій, показник та рівні, для подальшого їх використання при визначенні рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів.

Критерій (від грец. criterion) – це ознака, за якою оцінюється відповідними показниками досягнення певного результату функціонування або розвитку особистості. Критерієм є підстава для оцінки, визначення або класифікації [187].

Загальновідомо, що у теорії і практиці педагогічної освіти виокремлюють загальні вимоги до виділення і обґрунтування критеріїв, які повинні відображати основні закономірності формування та розвитку особистості; за допомогою критеріїв повинен простежуватися зв'язок між

складовими досліджуваного педагогічного явища; якісні показники повинні бути в єдності з кількісними [147].

Нами було встановлено, що у науковій літературі термін «критерій» визначається, як «мірило для визначення, оцінка предмета, явища; ознака, взята за основу класифікації» [150]; підстава для оцінювання, визначення або класифікації чогось; мірило, мірка; стандарт, виходячи з якого можуть прийматися рішення, робитись оцінки або класифікація; рівень досягнень, який визначається метою, за ступенем наближення до якої оцінюється прогрес [29].

Науковці по-різному тлумачать термін «критерій». Так, наприклад, Т. Поясок зазначає, що «рівень сформованості об'єкта згідно з визначеним критерієм, визначається показниками, які мають якісну і кількісну характеристики сформованої якості, властивості, ознаки об'єкта» [155, с. 194].

На думку Л. Білоусової, критерій є ідеальним зразком, еталоном, який визначає вищий, найдосконаліший рівень функціонування певної системи. Звідси випливає, що порівнюючи з ним, можна встановити ступінь відповідності і наближення справжнього, існуючого рівня досліджуваного явища до еталона. При цьому критерій подається як сукупність ознак, які дозволяють відрізнити один рівень від іншого [25].

У процесі теоретичного аналізу нами було встановлено, що в науці ознака, яка використовується у вигляді критерію, може бути виражена якісною або кількісною характеристикою. Проаналізувавши чималу кількість педагогічних наукових робіт, ми дійшли висновку, що більшість науковців приділяють основну увагу якісним характеристикам досліджуваних явищ. Дослідники вважають, що критерії мають відповідати певним вимогам, дотримання яких надає змогу досліджувати педагогічні явища та порівнювати результати експериментальних досліджень різних авторів. Цікавим є те, що вимоги, поставлені дослідниками до критеріїв, є досить

різноманітними, а дослідники, у свою чергу, найчастіше вказують на об'єктивність, надійність і простоту виміру критеріїв [156].

Отже, можна стверджувати, що проявом критерію на певному етапі формування культури родинних взаємин у молодших школярів є показник. З'ясуємо його значення.

У «Новому тлумачному словнику української мови» термін «показник» визначається як «свідчення, доказ, ознака чого-небудь; наочні дані про результати якоїсь роботи, якогось процесу; дані про досягнення чого-небудь» [137].

Виступаючи складовою критерію, показник (ознака) являє собою типовий і конкретний вияв однієї зі суттєвих сторін досліджуваного явища, процесу, за яким можна судити не тільки про його наявність, а й про рівень його розвитку.

Вважаємо за необхідне наголосити, що при визначенні критеріїв і показників вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів, по суті, йдеться про визначення сукупності характеристик (якісних та/або кількісних), що дозволяють системно здійснити діагностику і дати оцінку рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів з метою відстеження її ефективності.

Оскільки рівень вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів повинен розкриватися через ряд якісних ознак, характеризувати динаміку певної якості і відображати вміння, необхідні для виховання культури родинних взаємин, І. Сіданич [184] обґрунтовує представлення комплексу критеріїв культури взаємин через її компоненти, а саме: когнітивний (моральні уявлення, знання); емоційно-мотиваційний (потреби, мотиви, емоції, почуття); регулятивний (оцінювання, переконання, цінності, конкретний образ реалізації помислів і почуттів, ступінь їх упровадження в повсякденну норму культури поведінки, норми моралі); діяльнісно-практичний (уміння, навички, звички, дії, вчинки, поведінка); саморегулятивний (готовність особистості до самопізнання, самовиховання, самовдосконалення, самооцінки, саморегуляції поведінки).

Структурні компоненти органічно взаємопов'язані, взаємовпливають і взаємозумовлюють один одного.

У дослідженні І. Кулик [110] визначені критерії та показники формування культури родинних взаємин:

1) когнітивний – знання дітей про родинні взаємини, рольові функції членів сім'ї, про необхідність і сутність відносин чоловіка і дружини, потреби в материнстві, батьківстві, синівській (дочірній) любові, турботі, прив'язаності;

2) мотиваційно-емоційний – особистісне ставлення дітей до батьків, дітей-родичів (здатність співпереживати, готовність прийти на допомогу, відповідальність, уміння турбуватися один про одного), прояви їх у поведінці, вчинках, переживаннях);

3) практично-діяльнісний – моральні якості: турботливість, взаємодопомога, відповідальність, виявлення дітьми родинних взаємин.

Теоретичний аналіз наукових джерел і матеріалів дисертаційних робіт засвідчив, що єдиного підходу до визначення критеріїв і показників цього поняття не існує, а визначені критерії підпорядковуються тлумаченню автором сутності та структури самого терміну «культура взаємин».

При розробці критеріїв вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів опиралися на такі основні вимоги до них: об'єктивність, надійність, простота і зручність виміру, узгодження зі компонентами культури родинних взаємин, адекватність, адитивність, взаємообумовленість критерію з його показниками.

Аналіз наукових джерел дав нам змогу на основі інтегрально-аналітичного підходу визначити такі критерії вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів з їх показниками, а саме: ціннісно-мотиваційний, когнітивний та діяльнісно-поведінковий.

Ціннісно-мотиваційний критерій розглядаємо як сукупність мотивів, що спонукають до виховання культури родинних взаємин, ставлення до цих взаємин, як до необхідних у подальшій життєдіяльності; сукупність

індивідуально-психологічних якостей і здібностей, важливих у подальшому житті. Показниками ціннісно-мотиваційного критерію є: ставлення молодшого школяра до самого себе (самооцінка, самостійність, самоконтроль, самокритичність); взаємини молодшого школяра з родиною, колективом (готовність прийти на допомогу, доброта, доброзичливість, співчуття, співпереживання, уміння співвідносити свої інтереси з інтересами родини або колективу); усвідомлення своєї поведінки та обов'язків у родині, школі (дисциплінованість, старанність, відповідальність, охайність); комунікативні вміння і навички (ефективна взаємодія в системах «учень–батьки», «учень–учень», «учень–колектив», «учень–учитель», готовність до співпраці і творчості).

Варто зазначити, що до складу ціннісно-мотиваційного критерію ми відносимо цінності, емоції та мотиви. Емоції тлумачимо як процеси, які відображають особисту значущість та оцінку зовнішніх і внутрішніх ситуацій для життєдіяльності людини у формі переживань. Емоції відображають ситуаційне ставлення людини до певних об'єктів. Емоції (комунікативні, альтруїстичні, естетичні) є регулятором культури поведінки, культури спілкування, культури родинних взаємин.

«Цінності» психологи розглядають як елемент структури особистості. Аналізуючи спонукальні сили людини, її активність, психологи порівнюють цінності із такими поняттями, як «значущість» (Н. Добринін, С. Рубінштейн [162]), «внутрішня позиція» (Л. Божович [28]), «значення та особистісний смисл» (О. Леонтьєв [118]), «мотив» (Б. Додонов [57]), «ставлення» (В. М'ясищев [130]). Ці поняття означають ядро активності особистості.

Ціннісно-мотиваційний критерій відображає формування родинних цінностей та позитивної мотивації до культури родинних взаємин. Дієвість цього критерію виявляється у моральній поведінці молодшого школяра, його вчинках, ставленні до родини загалом та окремих членів родини зокрема. Однак оцінювати вихованість лише за зовнішніми проявами неможливо. Особливого значення набуває виявлення мотивів вчинків, їх спрямованості: егоїстичної чи

альтруїстичної. Також важливими є самостійність та активність молодшого школяра у виборі форм поведінки у тій чи іншій життєвій ситуації, вольові зусилля, яких він докладає у подоланні труднощів.

Так, наприклад, співчуття трактуємо як вміння і бажання відгукуватися на радість і горе інших людей, як на своє власне, розуміти переживання іншої людини, мотиви, якими вона керується, здійснюючи ті чи інші вчинки, а співпереживання – як емоційно-інтуїтивне розуміння особистостями внутрішнього світу один одного. Доброта – невід’ємна якість кожної особистості, яка реалізується у справах, вчинках, виявленні доброзичливості до інших осіб, інтересів до їхніх турбот, потреб, вмінні вислухати, розділити радість і горе, відгукнутися на душевний стан близьких, вчасно прийти їм на допомогу тощо.

Молодший шкільний вік характеризується особливою морально-емоційною чутливістю та сприйнятливістю, що створює сприятливі умови для розвитку емпатії, під якою у педагогіці розуміють здатність особистості долучатися до емоційного життя іншої людини, поділяючи її переживання.

Відчуття сорому, переживання, чесне зізнання у скоєному і каяття – всі ці почуття запобігають прояву небажаних потягів і жадань, на їх основі формується сумління як вища форма моральної регуляції поведінки. Повага до людської гідності, доброта та інші якості гуманних взаємин найтісніше взаємодіють із співчуттям – складнішою формою емпатії. Здатність до співпереживання – це не просто розуміння емоційного стану іншого, а й переймання цим станом, тобто відтворення в собі.

Характерною ознакою молодшого шкільного віку є також спонтанність емоційних реакцій. Особливого значення у цей період набуває оволодіння вмінням контролювати свої емоції та почуття.

Вважаємо за необхідне зазначити, що ставлення людини до самої себе та оточуючого середовища виражається в її емоціях, почуттях та переживаннях. Моральні поняття, норми, ідеали, мають не тільки раціональний зміст, вони засвоюються людиною у чуттєвій формі, стають її особистим надбанням,

утворюючи систему цінностей, яка у подальшому визначає поведінку особистості. Щодо цього О. Матвієнко зауважує, що «моральні почуття функціонують як оцінні реакції на об'єктивну дійсність і як суб'єктивні мотиви поведінки» [122, с. 57]. Отже, моральним можна назвати те почуття, в основі якого лежить моральна оцінка або моральний мотив.

На думку М. Шилової, моральні якості в процесі взаємодії утворюють нову властивість особистості – вихованість. Її точку зору поділяє О. Матвієнко, яка також вважає, що вихованість молодшого школяра визначається його внутрішніми якостями, котрі характеризують його ставлення як до соціального оточення, так і до самого себе [122, с. 120–124].

Моральні знання є необхідною основою для формування позитивних мотивів моральної поведінки. Вони допомагають дитині долати обмеженість особистого досвіду, дають можливість зорієнтуватися у тих життєвих ситуаціях, в яких їй ще не доводилось бути, давати свідому оцінку своїм та чужим вчинкам. Засвоєння моральних знань – одна з головних передумов формування моральної свідомості, формування культури родинних взаємин.

Когнітивний критерій відображає засвоєння сукупності найважливіших знань, їх глибину і міцність, на основі чого формується культура родинних взаємин, знання і прийняття загальнолюдських норм моралі та правил міжособистісних взаємин не тільки у родині, а й на різних рівнях людської життєдіяльності, адекватне сприйняття значення та змісту принципів поведінки, спілкування, цінностей, знання правил культури поведінки та культури спілкування, особливостей їх прояву. Тому *показниками когнітивного критерію* нами визначено: уявлення про родинні взаємини і способи їх прояву; знання про себе як доньку чи сина, учня, члена колективу; знання своїх прав і обов'язків у родині, шкільному колективі; уявлення про сумління, вміння самостійно розрізняти добрий і поганий вчинок.

Крім вищезазначених критеріїв вихованості культури родинних взаємин молодших школярів, вагоме місце займає й *діяльно-поведінковий*. У

психології діяльнісний (практичний) – це сукупність теоретико-методологічних та конкретно-емпіричних фактів, в яких психіка і свідомість, їх формування і розвиток вивчаються в різних формах предметної діяльності суб'єкта, а у деяких представників практика розглядаються як особлива форма пізнання світу.

Зазначений критерій відображає комплекс умінь, навичок, дій, вчинків, поведінки, що ґрунтуються на теоретичних знаннях про родинні взаємини, та емоційно-оцінне ставлення до них, правил моральної поведінки, запобігання конфліктним ситуаціям та сприяння виходу з них, уміння розв'язувати практичні завдання, оригінально поєднувати відомі прийоми і засоби культури міжособистісної взаємодії у родині, проявляти інтерес до іншої людини, до пізнання самого себе, вміти використовувати різноманітні методи та прийоми суб'єкт-суб'єктного спілкування, проявляти любов, відданість, співчуття, повагу, турботу, тактовність.

Діяльнісно-поведінковий критерій відображає наявність у молодшого школяра культури родинних взаємин, здатності його набувати відповідного досвіду та використовувати його у реальному житті, а саме: у родині або шкільному мікроколективі та у соціумі загалом. Це здатність молодшого школяра уміння вносити в свою поведінку доцільні корективи, осмислювати реальні результати власних дій, це моральні дії і вчинки молодшого школяра, а також його здатність обирати правильну тактику етичної поведінки з урахуванням особливостей конкретної обстановки взаємин.

Показниками *діяльнісно-поведінкового* критерію нами обрано: прагнення молодшого школяра до спілкування зі старшими, рідними, братами, сестрами, однолітками; упевненість у собі; здатність долати труднощі у взаєминах, спілкуванні, вирішенні конфліктних ситуацій, проявляти активність; уміння приймати самостійні рішення та нести відповідальність за них.

На основі визначених критеріїв і показників ми розробили якісну характеристику рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів.

Спираючись на погляди С. Рубінштейна, при визначенні рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів, ми опиралися на такі положення ученого про те, що: 1) культура родинних взаємин формується в процесі діяльності, акумулюючи все накопичене на попередньому етапі, тобто переходить до все більш високого рівня, дотримуючись закону філософії заперечення; 2) попередній рівень служить основою для формування наступних; 3) своєчасне визначення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів дає можливість визначити перспективний план компенсації недоліків; 4) високий рівень вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів розглядається як основна частина загальної культури особистості, її найважливіший компонент.

Отже, виховання культури родинних взаємин у молодших школярів здійснюється послідовно: від низького до високого рівня, тобто поетапно. Поетапний рух уперед – це «не просто рух по життєвому шляху, а підйом угору, до нової якості життєдіяльності особистості. Якісний перехід особистості на новий життєвий рівень можна адекватно зрозуміти і пояснити, лише з'ясовуючи діалектику внутрішнього і зовнішнього розвитку суб'єкта діяльності й об'єктивно існуючого соціального середовища» [160].

З урахуванням розбіжностей вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за наведеними критеріями нами були визначено три рівні вихованості цього особистісного утворення: низький, середній та високий.

У науковій літературі «рівень» визначено як ступінь якості, величину тощо, що досягнуто в чому-небудь [188, с. 547].

Для *низького рівня* вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів типові незначні знання змісту родинних взаємин, способів їх прояву; емоційна індиферентність сприймання; невідповідність умінь та навичок наявним знанням; молодшим школярам даного рівня властиве негативне ставлення до співпраці з дорослими та характеризується безвідповідальним ставленням дітей до виконання своїх обов'язків;

простежується мотиваційна обмеженість у спілкуванні та розв'язанні конфліктних ситуацій; учням, які перебувають на найнижчій межі цього рівня, характерна повна байдужість до позитивних взаємин як в родині, так і у колективі; таким дітям властива агресивна поведінка, пасивність у виконанні доручень; учням цієї категорії притаманна низька самооцінка.

Відсутність у молодших школярів необхідних знань і несформованість навичок вихованості культури родинних взаємин унеможлиблює їх ефективну практичну спрямованість.

Середній рівень вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів характеризується наявністю відносно високого діапазону знань про позитивні родинні взаємини, однак ці знання недостатньо стійкі, не усвідомлені на особистісному рівні, тому емоційне ставлення у таких молодших школярів до взаємин з рідними, чи колективом в основному, на інтуїтивному рівні, вони не здатні емоційно реагувати на результати цих взаємин, особливо і не проявляють інтересу до їх здійснення; позитивні емоційні переживання в процесі спілкування у них вибіркові, разом із співчуттям можуть проявляти і байдужість. Водночас спостерігається прагнення до оволодіння знаннями про права і обов'язки у родині, школі; прагненні самостійно розуміти який вчинок добрий, а який – поганий; бажання самостійно розібратися і дати оцінку своєму вчинку. У молодших школярів цього рівня не завжди сформовані необхідні вміння і навички, співпраця носить несистемний характер, власної ініціативи не проявляють.

Високому рівню вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів притаманні досить повні і глибокі знання про родинні взаємини, самостійні оцінні судження, які відзначаються обґрунтованістю; емоційні та поведінкові реакції під час взаємин з рідними, чи колективом – адекватні, яскраво виражені емпатійні якості. У реальному житті молодші школярі, віднесені до цього рівня, характеризуються вмотивованим та творчим ставленням до культури взаємин, спілкування. Вони завжди готові і здатні надати допомогу рідним людям, які потребують цього, усвідомлюють норми

і вимоги до себе і членів родини. Проявляють практичну готовність надавати допомогу тим, хто її потребує, активно протистоять актам негуманного ставлення до людей, дають відсіч проявам нелюдності, переживають чужий біль як свій. Такі учні чутливі і добрі, часто роблять добро таємно, не афішуючи свою допомогу, не вимагаючи за це заохочення і нагороди; проявляють щирість у взаєминах один з одним, бажання поділитися, турботу про інших; працелюбність, трудову активність і великодушність проявляють активно і творчо у різних видах взаємин.

На нашу думку, перехід від попереднього до наступного рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів відбувається за умови виникнення змін у показниках ціннісно-мотиваційного, когнітивного та діяльнісно-поведінкового критеріїв.

Першим завданням експериментальної роботи було розробити програму діагностики рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів та визначити реальний стан її вихованості для того, щоб довести необхідність обґрунтування необхідних педагогічних умов удосконалення цього процесу.

Зазначимо, що єдиної та загальноприйнятої методики діагностики вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів не існує. Це пояснюється неоднозначністю виділених ознак та проявів, комплексністю та багатоаспектністю феномену. Тому для вивчення цього утворення застосовують суттєво різні методи. Кількісні показники критеріїв вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів, на нашу думку, можуть визначатися за наявними чи розробленими методиками.

Академік С. Гончаренко зазначає, що «сукупність застосовуваних методів дослідження, а також порядок і правила їх застосування являють собою методику конкретного дослідження» [50, с. 111].

Коротко опишемо методи дослідження, які будуть використані нами під час вивчення вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів.

По-перше, нами використовувалися так звані емпіричні методи дослідження, спрямовані на пізнання дійсності. До цієї групи методів належать педагогічне спостереження, опитування (бесіда, інтерв'ю, анкетування), аналіз змісту педагогічної документації і результатів діяльності, рейтинг, тестування, експертна оцінка тощо. Розглянемо особливості їх використання для вивчення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів.

Педагогічне спостереження – це спеціально організоване, цілеспрямоване сприйняття педагогічного процесу в звичайних умовах. Об'єктом спостереження є дії та вчинки учнів, їхнє ставлення до батьків, вчителів, колективу тощо. Спостереження дає змогу вивчати емоції та почуття, вольовий, моральні якості молодшого школяра, які залучаються під час взаємин. Воно результативне, якщо зовнішній характер поведінки та внутрішній світ людини співвідносяться на основі наукових знань. Наприклад, вивчення емоцій і почуттів, які молодші школярі проявляють у результаті взаємин з іншими людьми, дає змогу зрозуміти їх бажання, прагнення надати допомогу іншим людям, зробити висновок, що молодший школяр одержує задоволення від виконаної ним корисної справи.

Варто наголосити, що спостереження, як і кожний метод наукового дослідження, має свої особливості. З одного боку, воно дає фактичний матеріал про природний перебіг педагогічних процесів, а з іншого боку, цей метод характеризується певним суб'єктивізмом інтерпретації отриманої інформації, а також доступністю лише вибіркової перевірки.

До методів опитування також належать бесіда, інтерв'ю, анкетування. Для них характерна спільна ознака: за їх допомогою можливо дізнатися про судження молодших школярів стосовно родинних взаємин, мотиви їх вчинків, потреби, інтереси, позиції, погляди респондентів.

У процесі бесіди, який був додатково використаний нами до методу анкетування, ми прагнули уточнити окремі думки молодших школярів, виявити їх усвідомленість і важливість родинних взаємин. Бесіда, як діалог,

проводиться у формі спілкування між опитуваним і дослідником, у якому відбувається обмін думками. Бесіда проводилася у довільній формі. Дослідник лише визначав загальну тему, основні етапи та межі її обговорення, окреслював стрижневі питання і висував припущення щодо можливих результатів опитування.

На відміну від бесіди, інтерв'ю є системою заздалегідь підготовлених запитань, які дослідник ставить опитуваному, утримуючись від власних коментарів, не впливаючи на думку свого співрозмовника. За кількістю учасників виділяють індивідуальне (одна особа) і групове (кілька осіб) інтерв'ю. За формою інтерв'ю буває стандартним (відбувається за суворо розробленим текстом), творчим (передбачає певну свободу запитань і відповідей на них), глибоким (межує з особистісно-довірливою бесідою).

У нашому дослідженні використовувалося фокусоване інтерв'ю, тобто короткочасна бесіда з окремими молодшими школярами, батьками та класними керівниками, яка передбачала отримання інформації про комунікативні уміння і навички родинних взаємин, активність учнів у них, реакцію вихованців на її результати.

Анкетування проводять у формі письмового опитування. За кількістю охоплення опитуваних виокремлюють повне і вибіркоче анкетування; за характером спілкування – особисте та заочне; за формою здійснення – групове та індивідуальне.

Як свідчить досвід, респонденти дають змістовніші і повніші відповіді, коли в анкету включено невелику кількість питань (не більше 7–10). Перевантаження її великим переліком питань утруднює створення в опитуваного необхідної психологічної установки, збільшує вірогідність формальних відповідей.

Перевага анкетування полягає в тому, що воно є порівняно економним методом збору даних, дає змогу їх аналізувати й обробляти за допомогою статистики. Особливо ефективний він при масових опитуваннях.

Аналіз змісту педагогічної документації, зокрема планів виховної роботи школи, класних керівників, використовувався нами з метою аналізу того, на якому рівні здійснюється «Робота з батьками у вихованні дітей».

До педагогічних документів належали також рукописи, друковані видання, стерео- і відеозаписи про заходи виховної роботи родинами учнів в експериментальних школах.

Аналіз документів може бути якісним (передбачає опис документів, їх класифікацію та інтерпретацію) і кількісним (визначається поняттям «контент-аналіз», або «кількісна семантика»).

Рейтинг полягає в оцінюванні окремих сторін педагогічної діяльності експертами, перед якими ставлять певні вимоги: компетентність (знання сутності проблеми), креативність (здатність творчо розв'язувати завдання), позитивне ставлення до експертизи, відсутність схильності до конформізму (наявність власної думки, здатність обстоювати її), наукова об'єктивність, аналітичність і конструктивність мислення, самокритичність.

Експертна оцінка, що теж використовувалася нами як метод дослідження, давала змогу вивчити педагогічні проблеми, які не піддаються формалізації. Цей метод поєднує опосередковане спостереження і опитування із залученням до оцінювання явищ найкомпетентніших фахівців.

Експертна оцінка рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів здійснювалась за методикою Т. Шамової (див. додаток Г).

На нашу думку, найбільш актуальними методиками, що відповідають для дослідження вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів обраним критеріям і показникам, є такі: авторська методика «Анкета «Визначення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів», опитувальник, на основі методики незакінчених речень, проєктивна методика «Сім'я тварин», методика «Три дерева».

Заслуговує на увагу методика вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокича, заснована на прямому ранжуванні списку цінностей. Відомий

психолог виділяє два класи цінностей: термінальні (переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути) та інструментальні (переконання в тому, що якийсь спосіб дій або властивість особистості є кращими у будь-якій ситуації).

Цей розподіл відповідає традиційному розподілові на цінності-мети і цінності-засоби.

Респондентові пропонують два списки цінностей (по 18 у кожному) або на аркушах паперу за алфавітом, або на картках. У списках респондент привласнює кожній цінності ранговий номер, а картки розкладає в порядку значущості. Остання форма подачі матеріалу дає більш надійні результати. Спочатку дають набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

Інструкція. «Зараз Вам буде запропонований набір із 18 карток із позначеними цінностями. Ваше завдання – розкласти їх у порядку значущих для Вас принципів, якими Ви керуєтеся у житті.

Кожна цінність написана на окремій картці. Уважно вивчіть картки і оберіть ту, котра для Вас найбільш значуща, помістіть її на перше місце. Потім оберіть другу за значущістю цінність і помістіть її за першою. І так з усіма картками, що залишилися. Найменш важлива залишиться останньою і займе 18 місце. Працюйте не поспішаючи, вдумливо. Якщо в процесі роботи Ви зміните свою думку, то можете виправити свої відповіді, помінявши картки місцями. Кінцевий результат повинен виявити Вашу справжню позицію».

Достоїнством методики є універсальність, зручність і економічність у проведенні обстеження й обробці результатів, гнучкість – можливість варіювати як стимульний матеріал (списки цінностей), так і інструкції. Істотним її недоліком є вплив соціальної бажаності, можливість нещирості. Тому особливу роль у цьому випадку відіграє мотивація діагностики, добровільний характер тестування і наявність контакту між психологом і

респондентом. Методику не рекомендується застосовувати з метою добору й експертизи.

Такий вибір можна пояснити тим, що за допомогою відповідних методів та методик розкриваються вищевиділені нами критерії та показники вихованості культури родинних взаємин.

У процесі визначення рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів було обрано два варіанти збирання необхідної інформації.

1. Експертний. Учитель (вчитель початкової школи, практичний психолог, соціальний педагог тощо) постає експертом. За даними спостережень і бесід із учнем експерт самостійно заповнює карту оцінки рівня вихованості культури родинних взаємин.

2. Дослідницький. Збір інформації відбувається шляхом опитування. Для визначення всіх показників кожного із критеріїв вихованості культури родинних взаємин розроблено спеціальну авторську анкету, яка розрахована на учнів молодшого шкільного віку (див. додаток Б).

Отже, нами були визначені критерії та показники вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів, а саме: ціннісно-мотиваційний, когнітивний та діяльнісно-поведінковий. Проведений аналіз стану вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів допоміг виявити такі рівні вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів: низький, середній та високий.

2.2. Організація, методика та результати проведення констатувального етапу експерименту

Для визначення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів проведено констатувальний етап дослідно-експериментальної роботи. До експериментальної (ЕГ) та контрольної групи (КГ) віднесено молодших школярів спеціалізованої загальноосвітньої школи

I–III ступенів № 296 з поглибленим вивченням іноземної мови м. Києва Дарницького району, Мліївського закладу загальної середньої освіти I–III ступенів № 2 ім. М.М. Артеменка Городищенського району Черкаської області, Богданівського закладу загальної середньої освіти I–III ступенів Тульчинського району Вінницької області, Лубенської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 4 Лубенської міської ради Полтавської області, Низівської загальноосвітньої школи I–II ступенів Сокальського району Львівської області, Знам'янської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 1 ім. Т. Г. Шевченка Черкаської області, Городецької загальноосвітньої школи I–III ступенів, Кочубіївської загальноосвітньої школи I–III ступенів Уманського району Черкаської області.

Першочергово нами було проаналізовано плани виховної роботи, індивідуальні плани виховної роботи вчителів початкової школи з розділу «Взаємодія з батьками» (всього 17 планів). Встановлено, що на рівні школи така діяльність обмежується проведенням спільних батьківських зборів для всіх початкових класів (1 раз на рік), а також передбачає «сприяння залученню батьків учнів до співпраці зі школою», «надання родинам допомоги у вихованні дітей», «виявлення можливостей батьків у наданні допомоги школі в організації позаурочної виховної роботи». Проте слід підкреслити, що документи не містять ні конкретних тем, за якими планується проводити спільні батьківські збори, ні конкретизації названого співробітництва чи допомоги.

Щодо проаналізованих індивідуальних планів виховної роботи вчителів початкової школи (всього 43 плани), то розділ «Співпраця з батьками» передбачає систематичне проведення класних батьківських зборів, залучення батьків до провчення позаурочної виховної роботи (екскурсії, відвідування лялькового театру, допомога у підготовці та проведенні дитячих свят та ін.). Зустрічаються й інші види робіт – проведення бесід з батьками учня; відвідати родини учнів за місцем проживання, однак не зазначено, з якою метою організують таке відвідування й коли саме. Прикро, що в

більшості планів виховної роботи вчителів початкової школи не зустрічаються заходи по вихованню культури родинних взаємин цієї категорії учнів.

Отже, нашим дослідженням було охоплено 512 респондентів із закладів загальної середньої освіти, які проживають у сільській і міській місцевості. Зокрема, кількість учасників експериментальної групи склала 248 молодших школярів (128 дівчаток і 120 хлопчиків, із них 1–2 класів: дівчаток – 65, хлопчиків – 54; 3–4 класів: дівчат – 63, хлопчиків – 66). Контрольну групу склали – 264 молодших школярі (139 дівчаток та 125 хлопчиків, із них 1–2 класів: дівчаток – 71, хлопчиків – 64; 3–4 класів: дівчаток – 68, хлопчиків – 61).

Під час визначення рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за розробленими критеріями і показниками використовували сукупність взаємодоповнюваних методів та методик дослідження, зокрема:

- спостереження, бесіда з учнями, учителями і батьками;
- модифікована нами методика ранжування цінностей М. Рокича;
- авторська анкета для встановлення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за критеріями;
- методика незакінчених речень для характеристики власної точки зору молодших школярів щодо сутності культури родинних взаємин та з'ясоване ставлення до неї.
- методика «Сім'я тварин»;
- методика «Три дерева»;
- опитувальник для батьків «Особливості взаємин з дітьми у вашій родині»;
- опитувальник для батьків «Мій метод виховання»;
- методика «Батьківський твір» В. Століна.

З огляду на те, що культура родинних взаємин, на нашу думку, є важливою складовою системи ціннісних орієнтацій молодших школярів, яка

впливає на розвиток особистості та процес виховання, під час діагностування значна увага приділялася вивченню місця родинних взаємин в ієрархії життєвих цінностей молодших школярів. На важливості цього аспекту виховання молодших школярів та формування цінностей, у своїх наукових дослідженнях акцентував увагу академік І. Бех. Він вказує на пріоритетність духовних цінностей для розвитку особистості та визначає умови, за яких людина може стати ціннісним центром. Головною умовою успішності виховання особистісних цінностей учнів, як на його думку, є інтеріоризація молодшими школярами ціннісного ставлення до родини, їх прагнення до взаємодопомоги тощо [21, с. 57–67].

За допомогою модифікованої методики М. Рокича нами досліджено рангове місце, яке займає така цінність, як родина у системі цінностей сучасних молодших школярів. Зокрема, нами встановлено, що у списку термінальних цінностей абсолютно домінують такі цінності:

- 1) здоров'я (фізичне і психічне);
- 2) наявність хороших і вірних друзів;
- 3) розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків).

Такі цінності, як щаслива родина; пізнання; впевненість у собі – втрачають свою значущість для сучасних школярів, зокрема, така особистісна цінність, як щаслива родина, займає дев'яте рангове місце.

В ієрархії інструментальних цінностей перші рангові місця займають такі цінності:

- 1) життєрадісність (почуття гумору);
- 2) ефективність у справах;

Третє рангове місце розділили такі цінності: чуйність (дбайливість), відповідальність, чесність (правдивість, щирість);

Вихованість як особистісна цінність, займає сьоме рангове місце серед інших інструментальних цінностей. У цілому можна констатувати, що у молодших школярів як контрольної (КГ), так і експериментальної (ЕГ) груп

ще формується система цінностей, а тому більша частина цінностей перебуває у стані внутрішнього конфлікту.

Отримані дані свідчать про необхідність залучення молодших школярів до різних видів заходів по підвищенню культури родинних взаємин.

Важливим методом, який використали для встановлення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів, був метод анкетування, результати якого дали нам можливість більш повно вивчити особистісні характеристики молодших школярів.

У розробленій анкеті (див. додаток Б) запропоновано таких питань, які, на наш погляд та експертну оцінку вчителів, дають можливість встановити рівень вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за трьома визначеними нами критеріями. Питання анкети передбачали як закриті, так і відкриті відповіді. Інша авторська анкета складалась із запитань, які мали альтернативні варіанти відповідей «так» або «ні», серед яких треба було обрати таку, що максимально відповідає дійсності (див. додаток В).

Структурованість питань анкети відповідає розробленим нами критеріям: ціннісно-мотиваційному, когнітивному діяльнісно-поведінковому. Інтерпретація результатів здійснювалася за допомогою якісної оцінки повноти, розгорнутості відповідей молодших школярів на кожен з пунктів. В основу виявлення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів було покладено п'ятибальну шкалу: «2 – незадовільно», «3 – задовільно», «4 – добре», «5 – відмінно», що відповідає трьом рівням вихованості учнів: високий (100–80 %), середній (79–50 %), низький (до 49 %).

Отже, для виявлення вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за ціннісно-мотиваційним критерієм перш за все, нами проаналізовано відповіді на запитання анкет. У результаті аналізу відповідей молодших школярів на перше питання «Твоя родина дотримується сімейних традицій?», можна зазначити що 70,5 % молодших школярів КГ та 69,4 % ЕГ

дали позитивну відповідь на це запитання, 29,5 % молодших школярів КГ та 30,6 % ЕГ дали різну відповідь на запитання. Одні байдуже віднеслися до цього питання, а окремим учням взагалі не подобаються родинні свята, традиції, як пояснили діти, це дуже нудно.

У відповідях молодших школярів на друге питання («Хто тебе спонукає до виконання різноманітних справ вдомаі?») 80,5 % молодших школярів КГ та 81,1 % ЕГ відповіли: родина, родинні взаємини (дідусі і бабусі), 19,5 % молодших школярів КГ та 18,9 % ЕГ відповіли, що їх спонукають учителі, друзі. Можна зазначити те, що молодші школярі розуміють сутність запитання, здебільшого наслідують батьків, друзів у їхньому прагненні до взаємодопомоги. Нас вразило і те, що серед опитаних практично ніхто не зазначив, що він сам виявляє бажання та потребу допомагати на користь родини, родичів.

Наступне запитання анкети передбачало встановити чинники, які негативно впливають на формування культури родинних взаємин. На запитання «Які проблеми ти маєш у взаєминах з батьками?» 75,5 % молодших школярів КГ та 74,8 % ЕГ зазначили, що мають проблеми з батьками на фоні успішності та поведінки, а також через деякі проблеми у родині: фінансові, проблеми з алкоголем одного з батьків; ще деякі учні зазначили, що хотіли б, аби батьки їм приділяли більше уваги; а 15,1 % молодших школярів КГ та 17,5 % ЕГ відповіли, що ніяких проблем у родині вони не мають.

Відповідаючи на запитання «Чи є в тебе рідний братик або сестричка, чи хотів би ти їх мати ще. Чому?», 67,2 % молодших школярів КГ та 66,7 % ЕГ стверджують, «так», 20,2 % молодших школярів КГ та 21,6 % ЕГ зазначили, що «ні», а 12,6 % молодших школярів КГ та 11,7 % ЕГ не визначились із відповіддю, що засвідчує небезпечення дітей збільшувати кількість членів родини з різних причин.

Для дослідження рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за ціннісно-мотиваційним критерієм нами також було

використано методику незакінчених речень. Так, молодшим школярам пропонувалося у письмовому вигляді обґрунтувати відповідь на окремі запитання. Наприклад, на запитання «Чи задоволений ти тим, як до тебе ставляться твої батьки?» було отримано такі відповіді: 74,8 % молодших школярів КГ та 76,3 % ЕГ 1–2-х класів відповіли «Так, батьки мені купують, що я попрошу, натомість я маю гарно вчитися і не засмучувати їх»; 65,7 % учнів КГ та 63,8 % ЕГ 3-х класів відповіли «Так, тому що я намагаюся себе гарно поводити, допомагати по господарству, а також приносити гарні оцінки, бо за це отримую кишенькові гроші» і 54,0 % молодших школярів КГ та 52,2 % ЕГ 4-х класів відповіли «Так, я люблю своїх батьків, а вони люблять мене». Проте 25,2 % учнів КГ та 23,7 % ЕГ 1–2-х класів відповіли «ні», батьки цілий день на роботі, я до вечора у школі, а на вихідних та канікули мене відвозять до бабусі; 34,3 % учнів КГ та 36,8 % ЕГ 3-х класів відповіли «ні», тому що вважають, що батьки дуже вимогливі до них, а деякі учні зазначили, що інколи можуть навіть безпричинно покарати; 46,7 % молодших школярів КГ та 43,1 % ЕГ 4-х класів відповіли «ні», без жодних пояснень.

На запитання «Ти почуваєш себе комфортно (у безпеці) вдома?» – «так» відповіли 78,6 % молодших школярів КГ та 80,1 % ЕГ. Цей факт учні 1–2-х класів пояснили тим, що, поряд з батьками їм ніщо не загрожує; учні 3-х класів відповіли, що переважно комфортно, проте інколи бувають ситуації, коли батьки можуть фізично покарати їх, зазначивши, що потребували б захисту і допомоги; а 4-класники – відповіли, що вдома їм комфортніше з одним із батьків. Проте «ні» відповіли 22,9 % молодших школярів КГ та 23,8 % ЕГ, відповіді учнів були схожі між собою, зокрема, вони стверджували, що причиною цього є постійні сварки і навіть бійки батьків.

За допомогою проективної методики «Сім'я тварин» (див. додаток Д) ми спробували виявити рівень тривожності дитини; які є взаємини з членами родини; становище автора малюнка в родині; відносини домінування–підпорядкування в родині (хто «головний», хто «не має права голосу»),

конкретні функції, які виконують різні члени сім'ї (хто чим займається або чим «завідує»); емоційні зв'язки між членами родини (хто кого більше любить, наприклад); агресивні прояви інших членів сім'ї (хто кого і як ображає).

Респондентові дають аркуш паперу, простий олівець, кольорові олівці, гумку і просять зобразити сюжет: сім'ю, що складається з тварин – так, щоб всі члени сім'ї були різними тваринами. Або другий варіант – «уявіть, що прийшов чарівник і перетворив всіх членів вашої родини в різних тварин. Намалюйте цю сім'ю тварин». Відмінності між цими варіантами полягає в тому, що в першому випадку респонденту не говорять, що намалювати він повинен власну сім'ю.

Інтерпретація результатів методики показала, що 58,3 % учнів зазнають сильного тиску з боку батьків; відчують себе в родині знедоленими; аналіз малюнків цих учнів засвідчив, що ці діти можуть проявляти агресію до інших членів суспільства, відчувати внутрішню тривогу; також варто зазначити, що на малюнках молодших школярів за інтерпретацією тесту були зображені члени родини, які є явно не улюблені родичі (або ставлення до них у дитини вельми амбівалентне); 19,1 % молодших школярів відчують себе самотніми у сім'ї і хочуть бути комусь потрібними; аналіз малюнків цих дітей засвідчив, що дитина отримує недостатньо уваги з боку батьків, потребує схвалення; прагне до спілкування. На жаль, лише 12,6 % опитуваних молодших школярів засвідчили, що у родині гарні тісні стосунки, або ж дитина мріє про такі стосунки; характер малюнків цих дітей свідчить про те, що дитина впевнена у собі і відчуває себе у безпеці поряд з батьками.

Проведене дослідження з використанням авторських анкет та проективної методики «Сім'я тварин» для визначення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за ціннісно-мотиваційним критерієм дало можливість узагальнити його результати (див. табл. 2.1)

На основі цифрових даних таблиці 2.1 визначили середньоарифметичне

значення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за ціннісно-мотиваційним критерієм.

$$H^0 = \bar{x} = \frac{1}{n}(x_1n_1 + x_2n_2 + x_3n_3 + x_4n_4 + x_5n_5), \quad (2.1)$$

де H^0 – узагальнений рівень вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів,

x - середня арифметична величина,

x_i – бали,

n_i - повторюваність балів,

n - кількість учнів у групі.

На основі цифрових даних таблиці 2.1 визначили середньоарифметичне значення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за ціннісно-мотиваційним критерієм.

Таблиця 2.1

Узагальнені результати дослідження вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за ціннісно-мотиваційним критерієм (констатувальний етап експерименту)

Бали	КГ								ЕГ							
	1-2				3-4				1-2				3-4			
	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х
Бал 5	5	4	8,2	8,1	6	5	6,8	6,7	4	7	7,4	10,7	7	6	10,8	9,4
Бал 4	13	12	15,4	19,8	8	7	13,9	13,7	8	11	14,8	17,8	11	9	15,6	12,1
Бал 3	15	18	23,5	29,4	19	13	20,6	36,4	19	16	26,5	30,6	14	12	23,5	18,7
Бал 2	41	27	52,9	42,7	38	33	58,7	43,2	34	20	51,3	40,9	31	39	50,1	59,8
Всього	74	61	100	100	71	58	100	100	65	54	100	100	63	66	100	100

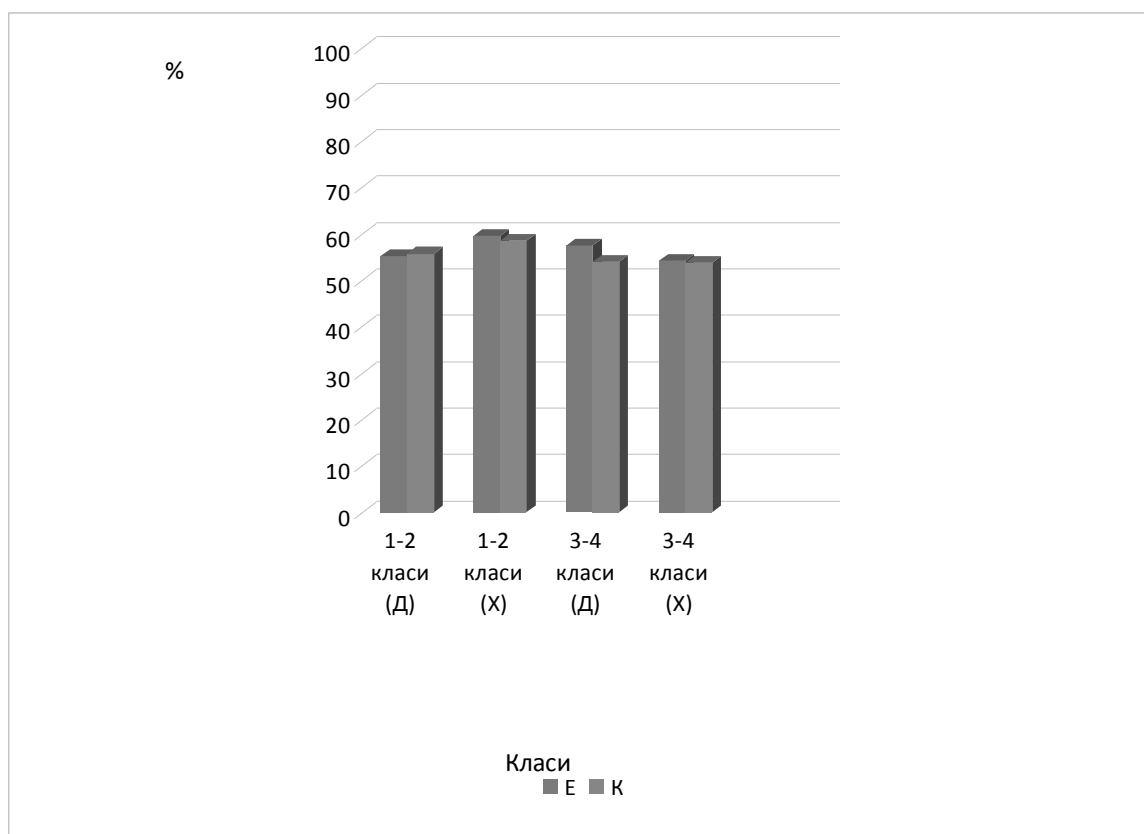
Середньоарифметичне значення вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за ціннісно-мотиваційним критерієм в учнів 1–2 класів КГ дорівнює: дівчатка – $H_k^0 = 2,78$ (55,7 %); ЕГ - $H_e^0 = 2,75$ (55,1 %); хлопчики – $H_k^0 = 2,92$ (58,5%); ЕГ - $H_e^0 = 2,97$ (59,5 %); учнів 3–4 класів у КГ дорівнює: дівчата – $H_k^0 = 2,6$ (53,9 %); ЕГ - $H_e^0 = 2,87$ (57,5 %); хлопці – $H_k^0 = 2,68$ (53,7%); ЕГ - $H_e^0 = 2,72$ (54,3 %). У середньому за

класами: 1–2 – у КГ складає 2,87 (57,3 %), ЕГ – 2,88 (57,5%); 3–4 – у КГ складає 2,8 (54,1 %), ЕГ – 2,8 (56,1%). За загальними середніми даними в учнів КГ складає 2,79 (55,7 %), ЕГ – 2,85 (56,9 %).

У цілому перед початком дослідження в КГ він виявився дещо вищим, ніж в ЕГ, на 1,2 %. Ця різниця на початку дослідження є не суттєвою.

Графічно цей процес дозволяє наочно відобразити закономірності розподілу балів у контрольній та експериментальній групах (рис. 2.1). Аналіз даних рисунку 2.1 показує, що стовпчики діаграми для КГ та ЕГ майже симетричні, що вказує на відсутність між ними відмінності у рівнях вихованостей культури родинних взаємин у молодших школярів за ціннісно-мотиваційним критерієм.

Рис. 2.1. Рівні вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за ціннісно-мотиваційним критерієм (констатувальний етап експерименту)

Для визначення рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за ціннісно-мотиваційним критерієм нами здійснено аналіз результатів дослідження. Отримано такі результати: учні ЕГ 1–2 класів низького рівня становили 33,5 %, КГ – 33,9 % (з яких 32,8 % були дівчатка

ЕГ, 33,8 % – КГ і 34,1 % хлопчиків ЕГ, 33,9% КГ); учні ЕГ 1–2 класів середнього рівня становили 41,3 %, КГ – 42,3% (з яких 41,9 % дівчатка ЕГ, 41,6 % – КГ і 40,7 % хлопчиків ЕГ, 42,9 % – КГ); учні ЕГ високого рівня становили 25,3 %, КГ – 23,9 % (з яких 25,3 % дівчатка ЕГ, 24,6 % – КГ і 25,2 % хлопчиків ЕГ, 23,2 % – КГ).

Учні 3–4 класів, показали такі результати: низький рівень проявили 32,1 % ЕГ, КГ – 32,6 % (з яких 31,7 % дівчатка ЕГ, 30,9 % – КГ і 32,5 % хлопчиків ЕГ, 34,6 % – КГ); середнього рівня учнів ЕГ – 43,0 %, КГ – 44,4 % (з яких 42,6 % дівчатка ЕГ, 46,3 % – КГ і 43,4 % хлопчиків ЕГ, 42,5 % КГ); високий рівень ЕГ проявили 24,9 % учнів, у КГ – 22,9 % (з яких 25,7 % дівчатка ЕГ, 22,8 % – КГ і 22,8 % хлопчиків ЕГ, 22,9 % – КГ).

Результати дослідження представлено в табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Розподіл молодших школярів за рівнями вихованості культури родинних взаємин за ціннісно-мотиваційним критерієм

Класи	Стать	Рівні вихованості					
		низький		середній		високий	
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
1–2 класи	Д	32,8	33,8	41,9	41,6	25,3	24,6
	Х	34,1	33,9	40,7	42,9	25,2	23,2
3–4 класи	Д	31,7	30,9	42,6	46,3	25,7	22,8
	Х	32,5	34,6	43,4	42,5	24,1	22,9
Середнє за класами	Д	32,3	32,4	42,3	44,0	25,5	23,7
	Х	33,3	34,3	42,1	42,7	24,7	23,1
Середнє за критерієм		32,8	33,4	42,2	43,4	25,1	23,4

Отже, аналіз результатів діагностування молодших школярів за ціннісно-мотиваційним критерієм засвідчив, що і в КГ, і в ЕГ виявлено здебільшого середній рівень вихованості культури родинних взаємин в учнів: в ЕГ 42,2 %, у КГ – 43,4 %. Майже третину школярів віднесено до низького рівня вихованості культури родинних взаємин (відповідно, в ЕГ – 32,8 % та у

КГ – 33,4 %). Відтак, молодші школярі не виявляють особливого задоволення та радості від родинних взаємин.

Діагностика когнітивного критерію вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів проводилась за розробленою нами анкетною для молодших школярів та методикою незакінчених речень. Перш за все, нами проаналізовано відповіді на запитання анкет, що стосувалися виявлення вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за когнітивним критерієм. Зокрема, відповідаючи на запитання «Що означає для тебе слово «Родина?»», 78,4 % молодших школярів КГ та 78,9 % ЕГ продемонстрували розуміння сутності цього поняття, 18,5 % молодших школярів КГ та 19,1 % ЕГ частково розуміють значення цього слова, 3,1 % молодших школярів КГ та 2,0 % ЕГ чітко визначитись із відповіддю не змогли.

Даючи відповідь на запитання «Запиши, будь ласка, декілька сімейних традицій, які тобі відомі?», 57,3 % молодших школярів КГ та 55,1 % ЕГ продемонстрували свої досить повні знання щодо цього питання, стверджуючи, що це і здоровий спосіб життя, і «вилазки» на природу, прикрашання ялинки, зустріч Нового року та Різдва, святкування днів народжень усіх членів родини; 22,4 % молодших школярів КГ та 23,6 % ЕГ вважають, що це святкування днів народжень, 20,3 % молодших школярів КГ та 21,3 % ЕГ стверджують, що це зустрічі та спільне проведення дозвілля з родичами.

Наступне питання нашої анкети мало на меті виявити, чи розуміють молодші школярі значення слова «сумління», і формулювалося так: «Що таке сумління?». Встановлено, що 63,6 % молодших школярів КГ та 60,1 % ЕГ вважають, що це вміння відповідати за свої вчинки, 33,8 % молодших школярів КГ та 36,8 % ЕГ думають, що це дотримання правил і норм поведінки, 2,6 % молодших школярів КГ та 3,1% ЕГ чітко визначитись не змогли з відповіддю.

На запитання «Чи відомі тобі прислів'я та приказки на родинну тематику? Наведи приклад однієї, двох» 89,6 % молодших школярів КГ та 87,1 % ЕГ відповіли, що їм відомі такі прислів'я та приказки, проте навели тільки один приклад або не зовсім правильний, 10,4 % молодших школярів КГ та 12,9 % ЕГ відповіли, що не можуть їх пригадати.

Для діагностування когнітивного критерію вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів нами також було використано й іншу авторську анкету, яка мала дещо інший зміст запитань, що давало змогу більш повно встановити рівень вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів. Так, на запитання «Ти вважаєш свою родину дружнім колективом?» ми отримали такі результати: учні 1–2 класів відповіли «так» – 78,7 % молодших школярів КГ та 82,2 % ЕГ. Учні зауважили, що у них в родині запроваджені щоденні сімейні вечери, суботній увікенд, а домашніми справами займаються всі гуртом. Це свідчить про те, що у більшості родин панує злагода, любов до дітей та відповідальне ставлення батьків до дітей. Проте «ні» відповіли 21,3 % молодших школярів КГ та 17,8 % ЕГ, вважаючи, що їхня родина не зовсім дружня. Учні зауважили, що члени їхньої родини не є якимись особливо нехорошими, сварливими людьми, але дружби між ними немає. Кожен займається своїми справами і живе своїм життям, своїми інтересами. Це може свідчити про наявність в родині непорозумінь. Слід зазначити й 20,1 % учнів, де відсутній один із батьків (мами-одиначки, розлучені, на заробітках далеко від дому в межах України чи за кордоном та ін.), що в значній мірі впливає на рівень сформованості культури родинних взаємин молодшого школяра.

На запитання «Чи доводилося тобі бувати свідком або учасником сімейних конфліктів, сварок?» молодші школярі відповіли наступним чином: 20,8 % учнів 1–2 класів КГ та 21,1 % ЕГ відповіли «ні», 43,9 % учнів 1–2 класів КГ та 42,9 % ЕГ – «так, після чого мене чекало покарання»; 22,3 % учнів 1–2 класів КГ та 24,8 % ЕГ – «так, непорозуміння було між батьками, мені було дуже неприємно бути свідком цього», 13,0 % учнів 1–2 класів КГ

та 11,2 % ЕГ вказали «Свій варіант» (знаходячи різні пояснення непорозумінь у родині). Учні 3 класу продемонстрували відповідь наступним чином: 40,9 % учнів КГ та 39,0 % ЕГ відповіли «так» (у родині часто трапляються сварки, в тому числі через мою успішність у школі), 7,4 % учнів КГ та 8,2 % ЕГ вказали «ні», стверджуючи, що у них в родині все добре. Учні 4 класу зауважили: 26,9 % учнів КГ та 27,4 % ЕГ – «так», 36,8 % учнів КГ та 37,9 % ЕГ – «так, але ми всі швидко миримося»; 18,2 % учнів КГ та 16,1 % ЕГ – «бувало, коли у нас в родині був поганий настрій»; 18,1 % учнів КГ та 18,6 % ЕГ вказали «Свій варіант».

На запитання «Чи вважаєш ти взаємини у своїй родині дуже хорошими?» молодші школярі відповіли таким чином: 1–2-гі класи – 20,9 % учнів КГ та 21,1 % ЕГ відповіли «так» (12,9 % – хлопчиків, 28,5 % – дівчаток), 43,8 % учнів КГ та 42,8 % ЕГ – «ні, не завжди можемо порозумітися» (50,9 % – хлопчиків, 36,2 % – дівчаток); 3-ті класи: 40,9 % учнів КГ та 41,7 % ЕГ – «так», 28,6 % учнів КГ та 30,1 % ЕГ – «ні»; 7,4 % учнів КГ та 8,1 % ЕГ вказали «Свій варіант», коли не завжди радують взаємини у родині; 4-ті класи: 26,7 % учнів КГ та 25,1 % ЕГ відповіли «так», 36,8 % учнів КГ та 34,9 % ЕГ – «ні»; 20,8 % учнів КГ та 23,1 % ЕГ вказали «Свій варіант».

Проведене дослідження з використанням авторських анкет для визначення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за когнітивним критерієм дало можливість узагальнити його результати, які подано в таблиці 2.3.

На основі цифрових даних таблиці 2.3 визначили середньоарифметичне значення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за когнітивним критерієм.

Таблиця 2.3

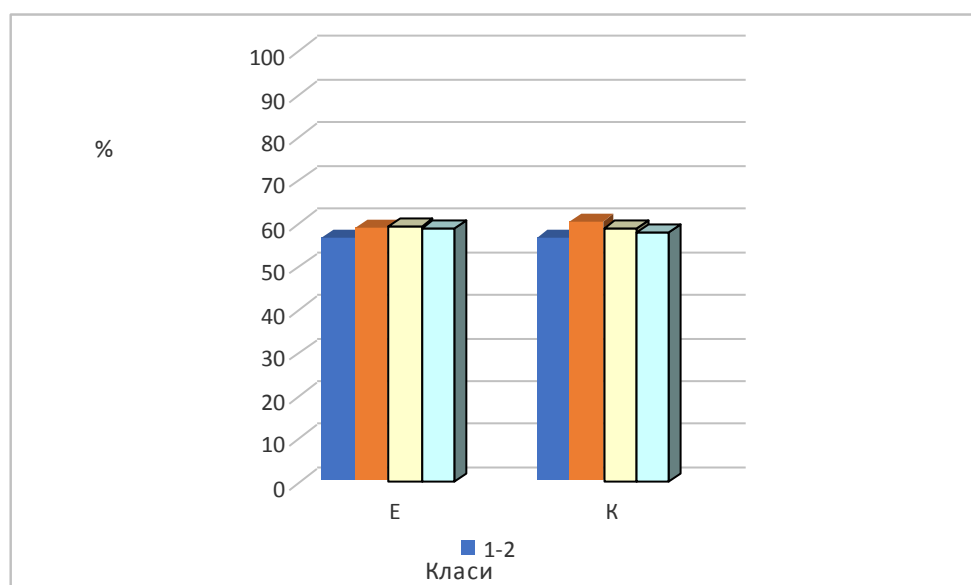
**Узагальнені результати дослідження вихованості культури
родинних взаємин у молодших школярів за когнітивним критерієм
(констатувальний етап експерименту)**

Бали	КГ								ЕГ							
	1-2				3-4				1-2				3-4			
	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х
Бал 5	6	8	6,9	11,6	8	7	12,2	13,7	6	5	9,1	8,8	9	8	14,3	12,2
Бал 4	12	11	16,8	18,1	11	9	16,5	13,9	11	8	14,8	16,2	13	14	21,6	18,6
Бал 3	20	20	27,7	31,1	18	13	24,9	20,8	16	21	25,6	35,9	18	12	26,9	21,4
Бал 2	36	22	48,6	39,2	34	29	46,4	51,6	32	20	50,5	39,1	23	32	37,2	47,8
Всього	74	61	100	100	71	58	100	100	65	54	100	100	63	66	100	100

Так, середньоарифметичне за когнітивним критерієм становить: в учнів 1–2 класів КГ для дівчат – $N_k^0 = 2,83$ (56,6 %); ЕГ - $N_e^0 = 2,84$ (56,5 %); хлопців – $N_k^0 = 3,03$ (60,5 %); ЕГ - $N_e^0 = 2,96$ (59,1%); в учнів 3–4 класів у КГ дорівнює: дівчата – $N_k^0 = 2,96$ (59,1 %); ЕГ – $N_e^0 = 2,98$ (59,3 %); хлопці – $N_k^0 = 2,88$ (57,9%); ЕГ - $N_e^0 = 2,94$ (59,1 %). У середньому за класами: 1–2 – у КГ складає 2,93 (58,6 %), ЕГ – 2,88 (57,9 %); 3–4 – у КГ складає 2,93 (58,6 %), ЕГ – 2,94 (59,1 %). За загальними середніми даними в учнів КГ складає 2,91 (58,3 %), ЕГ – 2,92 (58,4 %).

У цілому перед початком дослідження в КГ він виявився дещо вищим, ніж в ЕГ, на 0,2 %. Ця різниця на початку дослідження є не суттєвою.

Графічно цей процес дозволяє наочно відобразити закономірності розподілу балів у КГ та ЕГ (див. рис. 2.2).

Рис. 2.2. Рівні вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за когнітивним критерієм (констатувальний етап експерименту)

Аналіз рисунку 2.2 показує, що стовпчики діаграми для КГ і ЕГ майже симетричні, що вказує на відсутність між ними відмінностей у рівнях вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за когнітивним критерієм.

У загальному розподіл молодших школярів за рівнями вихованості культури родинних взаємин за когнітивним критерієм має такий характер:

- молодших школярів 1–2-х класів із низьким рівнем вихованості культури родинних взаємин виявлено в ЕГ 31,8 %, КГ – 34,3 % (з яких 32,3 % – дівчатка в ЕГ, 31,5 % – у КГ і 31,3 % хлопчиків у ЕГ, 37,1 % – у КГ);

- із середнім рівнем – і учнів ЕГ 44,8 %, у КГ – 45,6 % (з яких 45,8 % були дівчатка ЕГ, 45,9 % – КГ і 43,8 % хлопчиків ЕГ, 45,2 % – КГ);

- із високим рівнем – серед учнів ЕГ – 23,4 %, КГ – 20,2 % (з яких 24,1 % були дівчатка ЕГ, 22,6 % – КГ і 24,9 % хлопчиків ЕГ, 17,7 % – КГ).

Молодші школярі 3–4 класів розподілилися таким чином: із низьким рівнем – серед учнів ЕГ 32,9 %, КГ – 33,2 % (з яких 33,8 % були дівчатка ЕГ та 34,8 КГ і 31,9 % хлопчиків ЕГ, 31,6 % – КГ); середнім – серед учнів ЕГ – 41,8 %, КГ – 42,2 % (з яких 39,7 % – дівчатка ЕГ, 41,8 % – КГ і 43,9 % хлопчиків ЕГ, 42,5 % – КГ) і високим – серед учнів ЕГ 25,4 %, КГ – 24,7 % (з яких 26,5 % були дівчатка ЕГ, 23,4% – КГ і 24,2 % хлопчиків ЕГ, 25,9 % – КГ). Таким чином, молодші школярі 1–2-х класів майже не відрізняються від молодших школярів 3–4 класів за рівнями вихованості культури родинних взаємин за когнітивним критерієм.

Результати діагностування за когнітивним критерієм представлено в табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Розподіл молодших школярів за рівнями вихованості культури родинних взаємин (ЕГ та КГ) за когнітивним критерієм

Класи	Стать	Рівні вихованості					
		низький		середній		високий	
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
1–2клас	Д	32,3	31,5	45,8	45,9	21,9	22,6
	Х	31,3	37,1	43,8	45,2	24,9	17,7
3–4 клас	Д	33,8	34,8	39,7	41,8	26,5	23,4
	Х	31,9	31,6	43,9	42,5	24,2	25,9
Середнє за класами	Д	32,9	33,2	42,4	43,9	24,2	23,0
	Х	31,6	34,4	43,9	43,8	24,6	21,8
Середнє за критерієм		32,3	33,8	43,2	43,9	24,4	22,4

Результати діагностування, які подано в таблиці 2.4, свідчать про те, що основна кількість молодших школярів як КГ, так і ЕГ перебувають на середньому рівні вихованості культури родинних взаємин за когнітивним критерієм (КГ – 43,9 %, ЕГ – 43,2 %). Молодших школярів із низьким рівнем вихованості виявлено: у КГ – 33,8 %, в ЕГ – 32,3 %. Це доводить, що для більшості молодших школярів характерні не завжди ґрунтовні і повні знання про родинні взаємини, способи їх прояву; сумління; знання своїх прав та обов'язків у родині та шкільному колективі. Також можемо констатувати, що у молодших школярів як КГ, так і ЕГ спостерігаються близькі за відсотком результати діагностики.

Для визначення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за діяльнісно-поведінковим критерієм учням було задано запитання з авторської анкети. Так, відповідаючи на запитання «Опиши, будь ласка, кількома словами свою родину?» 83,4 % молодших школярів КГ та 82,1 % ЕГ зазначили, що їхня родина велика, інколи сварлива, любляча; 9,3 % молодших школярів КГ та 8,8 % ЕГ описали свою родину як активну, емоційну, неорганізовану. На уточнююче запитання «Чи любляча у тебе родина» діти дали позитивну відповідь, 7,3 % молодших школярів КГ та 9,1 % ЕГ зазначили, що їхня родина дружня, весела, велика, найкраща. Також учні зауважили, що дуже люблять свою родину.

Аналізуючи відповіді молодших школярів на питання анкети «Тобі подобається виконувати доручення дорослих (батьків, старшої сестрички чи братика), бабусі або дідуся)?», встановили, що 91,2 % респондентів КГ та 89,1 % ЕГ виконують доручення по хатній роботі, по господарству. Інші ж респонденти не назвали жодного доручення, зауваживши, що дуже рідко щось виконують або взагалі не займаються домашніми справами та й такі справи їм не до вподоби. Для цього є бабуся. Найбільш повно на це запитання відповіли учні сільських шкіл, які з дитинства привчаються батьками до доручень та допомоги.

Наступне запитання звучало: «Що, на твою думку, необхідно зробити, щоб покращити, зміцнити взаємини між членами родини?». Виявлено, що 88,3 % молодших школярів КГ та 87,9 % ЕГ мали труднощі з відповіддю на це питання або ж відповіли одним словом: «помиритися», «не сваритися», «слухатися батьків» тощо, 8,4 % молодших школярів КГ та 9,0 % ЕГ зазначили, що дітям необхідно слухатися батьків, батькам поменше сваритися між собою, не заважати один одному і не псувати нерви батькам і тільки 3,4 % респондентів КГ та 3,1 % ЕГ вказали, що зміцнити взаємини між членами родини можна, якщо проводити більше часу разом, допомагати один одному, підтримувати у складну хвилину і обов'язково любити один одного.

Визначення рівня досліджуваного особистісного утворення за діяльнісно-поведінковим критерієм здійснювалося нами й за іншою анкетой, у якій було поставлено ряд запитань. На запитання «Чи хотів би ти виховувати своїх дітей так, як виховують тебе у родині?» 92,4 % молодших школярів КГ та 91,1 % ЕГ відповіли, що нічого не можуть вказати, тому конкретної відповіді «так» або «ні» не вказали. Учні пояснили цей факт тим, що є моменти, які їм подобаються, проте дещо вони все таки б змінили, наприклад, давали б більше свободи дітям, не примушували б робити те, що їм не до вподоби, 7,6 % молодших школярів КГ та 8,9 % ЕГ відповіли на це запитання «так». Отже, можна зробити висновок, що у більшості родин існують певні труднощі.

На запитання «Тобі подобається проводити вільний час зі своєю родиною?» 74,8 % молодших школярів КГ та 76,9 % ЕГ 1–2-х класів відповіли ствердно «так»; 65,8 % учнів КГ та 61,8 % ЕГ 3-х класів відповіли «так», бо вважають, що коли вся родина збирається разом – це чудово; 54,9 % молодших школярів КГ та 57,5 % ЕГ 4-х класів відповіли «Так», тому що вважають, що спільне дозвілля зближує, зауваживши, що у будні дні батьки до вечора на роботі, тому можливості побути разом майже немає, а от вихідні пройдуть по-іншому. Проте 23,2 % учнів КГ та 23,1 % ЕГ 1-2-х класів відповіли «ні», зауваживши, що краще зайнятися улюбленою справою; 34,2 % учнів КГ та 39,2 % ЕГ 3-х класів відповіли «ні», пояснивши свою відповідь тим, що вільний час призначений для того, щоб займатися улюбленою справою чи хобі, зустрічатися зі своїми друзями; 45,1 % молодших школярів КГ та 42,5 % ЕГ 4-х класів відповіли «ні», зауваживши, що їм більш комфортніше проводити вільний час наодинці. Варто зауважити, що відповідь «ні» найбільше дали учні сільської місцевості. Цей факт можна пояснити тим, що діти змалку допомагають батькам по господарству, у них є певні обов'язки, а тому на вільний час для ігор зовсім трохи залишається часу.

На запитання «Ти пишаєшся ти своєю родиною?» молодші школярі відповіли так: 1–2-гі класи – 20,9 % учнів КГ та 22,1 % ЕГ відповіли «Так» (12,9 % – хлопчиків, 28,3 % – дівчаток), 43,8 % учнів КГ та 45,8 % ЕГ – «Ні, не завжди так» (50,0 % – хлопчиків, 36,7 % – дівчаток); 3-ті класи: 40,6 % учнів КГ та 41,9 % ЕГ – «Так», 28,6 % учнів КГ та 29,7 % ЕГ – «Ні»; 7,4 % учнів КГ та 8,9 % ЕГ вказали «Свій варіант», пишаюся не завжди; 4-ті класи – 26,9 % учнів КГ та 29,5 % ЕГ – «Так», 36,7 % учнів КГ та 34,9 % ЕГ – «Ні»; а 20,8 % учнів КГ та 23,6 % ЕГ вказали «Свій варіант». Причиною відповіді «Ні» може бути прихованою формою невпевненості дитини в собі чи своїй родині, чи можливо, сором за себе: це його мама веде себе негарно перед друзями чи одягнена немодно, при цьому дитина відчуває почуття злості за недосконалість своїх батьків.

На запитання «Ти ділишся зі своєю родиною радіщами, проблемами, невдачами?» молодші школярі відповіли наступним чином: 1–2-гі класи – 20,8 % учнів КГ та 19,9 % ЕГ відповіли «Так» (12,8 % – хлопчиків, 28,3 % – дівчаток), 43,8 % учнів КГ та 46,1 % ЕГ – «Ні, не завжди» (50,9 % – хлопчиків, 36,6 % – дівчаток); 22,8 % учнів КГ та 25,8 % ЕГ – «Так, але інколи шкодую про це» (15,9 % – хлопчиків, 29,5 % – дівчаток); 5,8 % учнів КГ та 7,1 % ЕГ вказали «Свій варіант»; 3-ті класи: – 40,8 % учнів КГ та 44,8 % ЕГ – відповіли «Так», щоб отримати слушну пораду, підтримку, а 7,4 % учнів КГ та 9,8 % ЕГ вказали «Ні», стверджували, що після зізнання у проблемах завжди буде покарання; 4-ті класи – 26,8 % учнів КГ та 28,7 % ЕГ – «Так», батьки – наші порадики, і порадіють за нас, і допоможуть, 36,9 % учнів КГ та 38,8 % ЕГ – «Ні», тому що їм ніколи, а як виникають проблеми, то здебільшого мама сама про все дізнається; 20,9 % учнів КГ та 21,1 % ЕГ вказали «Свій варіант». Як бачимо, спостерігається відсутність хорошого діалогу в родині. У більшості сімей не прийнято пояснювати чи обговорювати родинні проблеми. Проте діалог – це не просто інформування дитини, це і уважне відношення до того, що відбувається з нею.

Наступним етапом дослідження культури родинних взаємин у молодших за діяльнісно-поведінковим критерієм було проведення проективної методики «Три дерева» (див. додаток Е). Дана методика допомагає діагностувати внутрішньосімейні взаємини. Важливим є те, що в методиці «Три дерева», спочатку не ставиться завдання порівнювати дерева з членами родини, як це практикується в інших аналогічних методиках, де дитині, наприклад, дається завдання порівняти кожного члена родини з якоюсь твариною. Автор методики Е. Клессманн рекомендує спочатку запропонувати дитині намалювати на одному аркуші паперу три будь-яких дерева, і лише потім порівняти їх з членами родини дитини.

В ході попередньої розмови з дитиною її розпитують про склад сім'ї, як кого звати, скільки кому років, ким працюють або де навчаються члени родини, яка квартира і хто в якій кімнаті живе. Дитині надається стандартний

аркуш паперу формату А4, який розташовується горизонтально, простий олівець, кольорові олівці, гумка. Після цього дитині надається наступна інструкція: «Намалюй будь-які три дерева». Далі дитину просять назвати кожне дерево і підписати його кольоровим олівцем, який найбільше підходить даному дереву, після чого дитину просять вибрати дерево, яке їй найбільше подобається. Потім дитина відповідає на наступні питання «Яке дерево найбільше?»; «Яке дерево найменше?»; «Яке дерево наймолодше?»; «Яке дерево найстаріше?»; «Яке дерево найгарніше?».

В якості наступного завдання дитині пропонується уявити себе садівником або садівницею. Діти повинні відповісти на питання «Щоб можна було б зробити для кожного дерева, аби воно стало кращим?» У разі необхідності пропонуються альтернативні відповіді: полити, внести добрива, дати більше тепла, більше світла, пересадити, обгородити. Обов'язково проговорюється і такий варіант відповіді: «А деяким деревам взагалі нічого не потрібно. Їм і так добре». З дозволу дитини під кожним деревом записується все, що йому потрібно.

Перш ніж попросити дитину порівняти намальовані і описані дерева з членами родини, варто запропонувати їй яке-небудь завдання, щоб уникнути прямих порівнянь і асоціацій обговорених властивостей дерев з особливостями членів родини. Наприклад, дитину можна попросити проранжувати предмети в школі від найприємнішого до найбільш неприємного. Лише після цього дитину просять порівняти кожне дерево з членами її родини. При цьому для кожного члена родини дитина підбирає відповідний цій людині колір.

Інтерпретація результатів методики показала наступні результати: 38,4 % молодших школярів порівнюючи дерева з членами родини, вибрали себе і батьків, намалювавши дерева під одним ґрунтом, що свідчить про дружні стосунки між членами родини, у деяких учнів навіть перепліталися крона дерев, що говорить про потужні емоційні зв'язки членів родини; кольорова гамма малюнків характеризує у родині атмосферу радості, любові,

урочистості, відкритості, 32,8 % молодших школярів намалювали себе, батьків і братика/сестричку. Цікавим є те, що діти, не малювали себе окремим деревом, а приєдналися до одного з дерев батьків, у більшості випадків – до дерева матері. Це свідчить про те, що у дитини не диференційовані бажання, відсутнє уявлення про себе як про самостійну окрему людину. Виражена емоційна і фізіологічна залежність від матері. Ще однією особливістю малюнків цих учнів було розташування дерев на аркуші: по центру зображене дерево з братиком чи сестричкою. У центрі, зазвичай, знаходиться найважливіша в родині фігура, а, отже, братик чи сестричка займає центральне місце між матір'ю і батьком, це може означати, що батьки спілкуються через неї, і мало – один з одним. Учні застосували кольорову гамму, яка символізує ревності, заздрощі, брехливість, проте і присутні кольори любові, вірності, порядку. 28,8 % молодших школярів застосували кольорову гамму, яка може сигналізувати про агресію, ненависть, небезпеку. Діти доповнили свої малюнки чорними хмарами з дощем, що свідчить про пригнічений стан дитини, депресивність, зобразивши дерева, одне закреслили, що свідчить про наявність конфлікту у взаєминах з батьками.

Отже, проведене дослідження дало змогу встановити середньоарифметичні дані щодо рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за діяльнісно-поведінковим критерієм та узагальнити показники, які подано в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Узагальнені показники вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за діяльнісно-поведінковим критерієм (констатувальний експеримент)

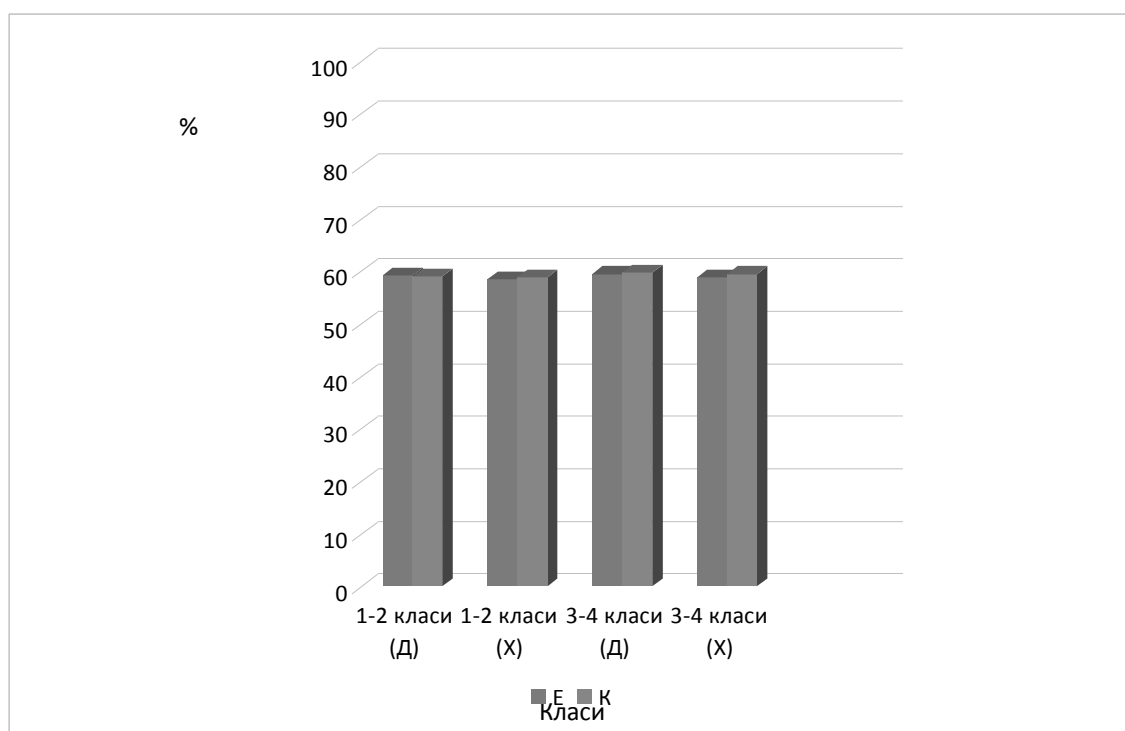
Бали	КГ								ЕГ							
	1–2				3–4				1–2				3–4			
	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х
Бал 5	7	7	9,8	9,8	7	8	10,8	15,4	6	5	10,3	8,9	9	8	14,2	10,9
Бал 4	13	11	18,1	16,3	11	9	16,6	15,6	12	7	19,5	14,2	9	10	15,5	16,8
Бал 3	23	21	30,6	32,9	24	13	32,8	20,8	18	20	26,8	37,6	17	19	25,1	29,1

Бал 2	31	24	41,5	41,0	29	28	39,8	48,2	29	22	43,4	39,3	28	29	45,2	43,2
Всього	74	61	100	100	71	58	100	100	65	54	100	100	63	66	100	100

На основі цифрових даних таблиці 2.5 можна стверджувати, що рівень вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за діяльнісно-поведінковим критерієм становить: в учнів 1–2 класів у КГ: дівчатка – $N_k^0 = 2,95$ (59,1 %); ЕГ - $N_e^0 = 2,98$ (59,7 %); хлопці – $N_k^0 = 2,96$ (59,2 %); ЕГ - $N_e^0 = 2,97$ (59,3 %); в учнів 3–4 класів у КГ встановлено: дівчатка – $N_k^0 = 2,98$ (59,7 %); ЕГ - $N_e^0 = 2,95$ (59,1 %); хлопці – $N_k^0 = 2,98$ (59,7 %); ЕГ $N_e^0 = 2,95$ (59,1 %). У середньому за класами: 1–2 – у КГ складає 2,97 (59,3 %), ЕГ – 2,95 (59,1 %); 3–4 – у КГ складає 2,98 (59,7 %), ЕГ – 2,96 (59,2 %). За загальними середніми даними в учнів КГ складає 2,97 (59,3 %), ЕГ – 2,96 (59,2 %).

У цілому перед початком дослідження в КГ він виявився дещо вищим, ніж в ЕГ, на 0,2 %. Ця різниця на початку дослідження є не суттєвою.

Графічно цей процес дозволяє наочно відобразити закономірності розподілу балів у КГ та ЕГ (див. рис. 2.3).

Рис. 2.3. Рівні вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за діяльнісно-поведінковим критерієм (констатувальний етап експерименту)

Аналіз рисунку 2.3 показує, що стовпчики діаграми для КГ і ЕГ майже симетричні, що вказує на відсутність між ними відмінностей у рівнях вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за діяльнісно-поведінковим критерієм.

Для визначення рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за діяльнісно-поведінковим критерієм нами здійснено кількісно-якісний аналіз результатів дослідження. Отримані такі дані: молодших школярів 1–2-х класів з низьким рівнем виявлено в ЕГ 31,02 %, КГ – 32,0 % (з яких 30,2 % склали дівчатка ЕГ, 29,3 % – КГ і 32,2 % хлопчиків ЕГ, 34,7 % – КГ); із середнім рівнем – у 44,1 % учнів ЕГ, у КГ – 42,1 % (з яких 43,4 % були дівчатка ЕГ, 44,6 % – КГ і 44,7 % хлопчиків ЕГ, 39,6 % – КГ); із високим – у 24,8 % учнів ЕГ, КГ – 25,9 % (з яких 26,4 % були дівчатка ЕГ, 26,1 % – КГ і 23,1 % хлопчиків ЕГ, 25,7 % – КГ); молодші школярі 3–4-х класів із низьким рівнем становили в ЕГ 31,1%, у КГ – 32,4 % (з яких 31,4 % були дівчатка ЕГ, 30,2 % – КГ і 30,9 % хлопчиків ЕГ, 34,6 % – КГ); молодші школярі із середнім рівнем становили в ЕГ 42,8 %, КГ – 41,8 % (з яких 43,9 % були дівчатка ЕГ, 43,7 % – КГ і 41,7 % хлопчиків ЕГ, 39,9 % – КГ), із високим рівнем – у ЕГ 26,1 %, КГ – 25,8 % (з яких 24,7 % були дівчатка ЕГ, 26,1 % – КГ і 25,3 % хлопчиків ЕГ, 25,6 % – КГ).

Узагальнені результати діагностування молодших школярів ЕГ та КГ за діяльнісно-поведінковим критерієм вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів представлено в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Розподіл рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів експериментальної та контрольної груп за діяльнісно-поведінковим критерієм

Класи	Стать	Рівні вихованості					
		Низький		середній		високий	
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
1–2класи	Д	30,2	29,3	43,4	44,6	26,4	26,1
	Х	32,2	34,7	44,7	39,6	23,1	25,7

3–4класи	Д	31,4	30,2	43,9	43,7	24,7	26,1
	Х	30,9	34,6	41,7	39,9	27,4	25,5
Середнє за класами	Д	30,8	29,8	43,7	44,2	25,6	26,1
	Х	31,6	34,7	43,2	39,8	25,3	25,6
Середнє за критерієм		31,2	32,3	43,5	42,0	25,5	25,9

Результати діагностування, які подано в таблиці 2.6, свідчать про те, що основна частина молодших школярів як КГ, так і ЕГ знаходиться на середньому рівні вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за діяльнісно-поведінковим критерієм (КГ – 42,0 %, ЕГ – 43,5 %). Третину учнів віднесено до низького рівня вихованості цього особистісного утворення.

Таким чином, аналіз результатів дослідження за діяльнісно-поведінковим критерієм свідчить про те, що молодші школярі як КГ, так і ЕГ мало прагнуть до спілкування з оточуючими, невпевнені у собі, слабо проявляють активність у взаєминах з родиною. А це в загальному впливає на рівень вихованості в них культури родинних взаємин. Адже не розмова про родинні взаємини, а тільки активне включення молодших школярів у справи родини дає змогу вдосконалити процес виховання в них культури родинних взаємин до необхідного рівня.

Якщо аналізувати дані діагностування за гендерними ознаками, то можна стверджувати, що дівчатка більше проявляють інтерес до культури родинних взаємин, прагнуть допомогти тим, хто потребує в родині допомоги, активніше включаються в хатні справи, більш активні у спілкуванні, проявляють турботу. Натомість хлопчики, хоч і проявляють турботу до членів родини, проте менше, ніж дівчатка.

Також нами встановлені відмінності у результатах вихованості культури родинних взаємин між дітьми сільської та міської місцевості. Варто зазначити, що у дітей сільської місцевості результати дещо вищі. Цей факт можна пояснити тим, що у селі діти здебільшого проживають разом (або

поблизу) з дідусями/бабусями, а також на дітей покладають обов'язок доглядати за меншими братиками і сестричками, що позитивно впливає на культуру родинних взаємин.

Визначення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів дозволило узагальнити отримані дані, що відображено у таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Узагальнені дані вихідного рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів

Контингент	Групи	Критерії					
		ЦМ		К		ДП	
		бали	%	бали	%	бали	%
Учні 1–4 класів	КГ	2,92	58,4	2,78	55,6	2,97	59,4
	ЕГ	2,93	58,6	2,84	56,8	2,96	59,2

Дані таблиці засвідчують, що у сучасній школі середня арифметична величина ЦМ_е рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів в ЕГ складає 2,93 бала, що становить 58,6 %, К_е – 2,84 (56,8 %), ДП_е – 2,96 (59,2 %), у КГ: ЦМ_к – 2,92 (58,4 %), К_к – 2,78 (55,6 %), ДП_к – 2,97 (59,4 %).

Визначені показники свідчать, що ціннісно-мотиваційний критерій вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів в ЕГ складає 58,6 %, у КГ – 58,4 %. Це показники середнього рівня.

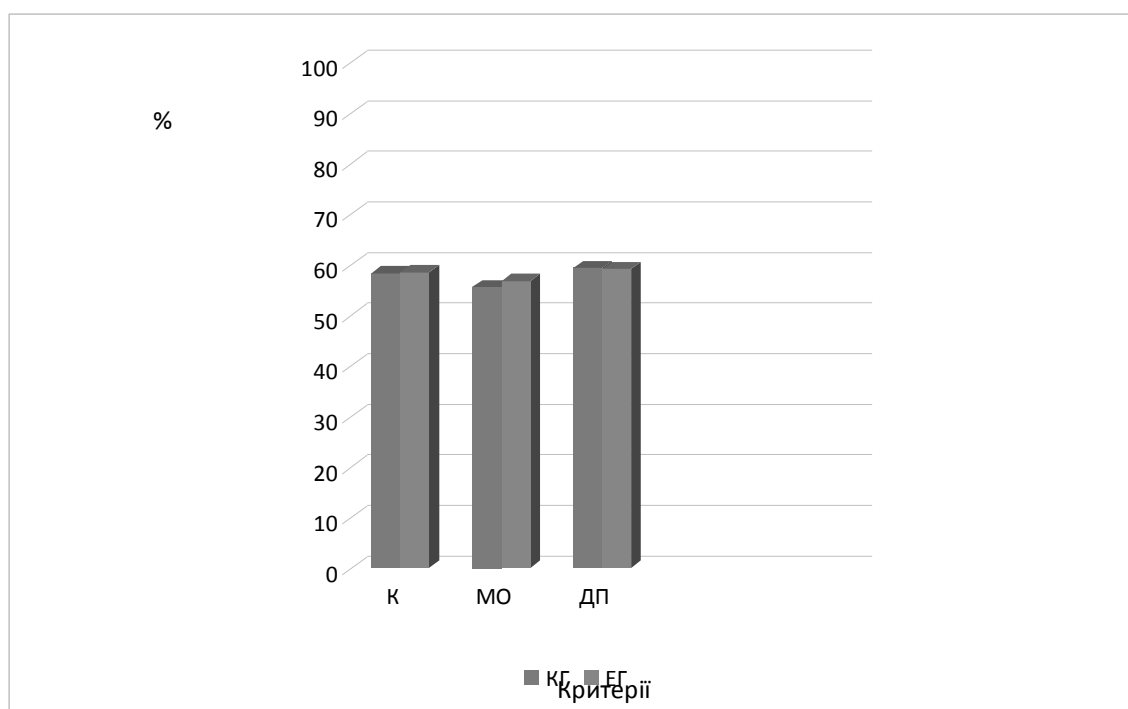
Когнітивний критерій вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів в ЕГ групі складає 56,8 %, у КГ – 55,6 %, що відповідає середньому рівню.

Діяльнісно-поведінковий критерій вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів у ЕГ перебуває на середньому рівні: в ЕГ групі він складає 59,2 %, у КГ – 59,4 %.

Порівняльний аналіз рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за критеріями доводить, що між ними існує незначна відмінність. Припускаємо, що на отримані дані вихованості культури

родинних взаємин у молодших школярів за критеріями у процесі констатувального експерименту впливали випадкові чинники.

Для унаочнення результати дослідження відображено на рис. 2.4.

Рис. 2.4. Вихідні рівні вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за критеріями

На рисунку 2.4. добре видно переважання середнього рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за ціннісно-мотиваційним, когнітивним, діяльнісно-поведінковим критеріями в ЕГ та КГ та невелику різницю показників між ними. Різниця в ЕГ за ціннісно-мотиваційним та когнітивним критерієм складає 1,8 %, між діяльнісно-поведінковим – 2,4 %; у КГ відповідно 2,8 %, 3,8 %. Така різниця вказує на відсутність значної відмінності між рівнями вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за критеріями.

За результатами проведеного констатувального етапу експерименту узагальнено показники рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів та проведено їх розподіл за рівнями, що відображено в таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

**Вихідний рівень вихованості культури родинних взаємин у
молодших школярів**

Рівні	Контрольна група	Експериментальна група	Різниця, %
Низький	85 (32,2 %)	80 (31,5 %)	0,7
Середній	114 (43,1 %)	108 (43,0 %)	0,1
Високий	65 (24,7 %)	64 (25,5 %)	0,8

Констатувальний етап експерименту показав переважання середнього рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів експериментальної та контрольної групи.

Отже, отримані під час констатувального етапу експерименту матеріали та їх аналіз дозволили виявити гендерні особливості, а також певні відмінності у молодших школярів сільських і міських шкіл.

Встановлено, що дівчатка мають дещо вищі результати, і пояснюється це, на нашу думку, тим, що дівчатка будь-якого віку прагнуть до родини, до того ж вбирають у себе все, що відбувається в їхній родині між батьками, прагнуть наслідувати батьків і бути схожими на них. Дівчатка ж, на рівні закладеного материнського інстинкту, постійно відчують потребу оберігати, турбуватись про інших. Нами також встановлено певні відмінності у результатах діагностування молодших школярів сільських і міських шкіл.

Порівняння загальної середньої оцінки та самооцінки рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів свідчить про те, що хлопчики як сільської, так і міської школи завищують свою самооцінку значно частіше, ніж дівчатка (відповідно 56,4 % та 50,2 %). Адекватно оцінюють себе тільки 36,3 % дівчаток і 28,7 % хлопчиків сільської та міської школи, а решта – занижують свою самооцінку.

Учителі ж схильні завищувати показники сформованості означеної цінності у дівчаток і занижувати оцінку хлопчикам. Це можна пояснити тим, що педагоги, здебільшого, оцінюють прояв даної цінності у молодших

школярів крізь призму оцінок з навчальних предметів, їхню поведінку та власне ставлення до учня.

Таким чином, у цілому, молодші школярі як ЕГ, так і КГ мають здебільшого низький та середній рівень вихованості культури родинних взаємин. Такі результати можна пояснити, насамперед, загальною соціально-економічною ситуацією у країні, коли учні спостерігають бажання батьків насамперед забезпечити фінансово, в результаті чого сімейні цінності поступово починають знецінюватися; відсутністю цілеспрямованого процесу виховання в учнів родинних традицій, правил та норм поведінки; особливостями життя деяких родин, певними сімейними традиціями, коли діти з раннього віку не залучаються до взаємодопомоги, допомоги тим, хто її потребує у родині. Молодших школярів виховують у дусі жорстокості, відсутності милосердя і співчуття, не завжди привчають турбуватися про молодших, надавати допомогу старшим – дідусям і бабусям, які часто проживають у родинах. Молодшим школярам поки що важко усвідомити, що культура родинних взаємин є найголовнішим і найнеобхіднішим атрибутом духовного життя людини, важливим засобом, що дає змогу гармонійно розвиватись і набувати певний життєвий досвід у спілкуванні з оточуючими. Ще однією причиною таких результатів дослідження є проживання молодших школярів в родинах, де панує агресивна атмосфера, і дитина є свідком частих конфліктів між батьками, неповних сім'ях, коли батьки розлучені або перебувають за кордоном на заробітках. Такі діти виявляються втягнутими у ще один конфлікт родини: дорослі люди намагаються отримати прихильність дитини на свій бік, дозволяючи собі при цьому негарні висловлювання на адресу одного з батьків, у такий спосіб підриваючи авторитет хоч і заочної, проте родини. Такі взаємини суттєво впливають на негативний досвід виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, на розвиток у молодшого покоління переконання, що родина – найвища цінність.

Останній етап констатувального етапу експерименту мав на меті вивчити особистості батьків, особливості їхнього ставлення до дитини у призмі розвитку культури родинних взаємин. Нами було визначено рівень знань батьків у цьому напрямі та рівень їхньої практичної педагогічної підготовленості до виховання культури родинних взаємин, досліджено виховні впливи батьків, цілеспрямовані на виховання культури родинних взаємин. Робота виконувалася за допомогою опитувальника «Особливості взаємин з дітьми у Вашій родині» (див. додаток І).

Отримані результати дослідження засвідчили, що переважній кількості батьків (42,7 %) бракує чітких знань про особливості розвитку дитини молодшого шкільного віку. На думку батьків, їхні діти ще маленькі і не здатні вирішувати самостійно питання; ними треба керувати; у дітей відсутні будь-які сталі якості, проте і формувати їх зарано.

Інша група батьків (22,8 %) переконана в тому, що їх дитина вже повинен знати, як треба себе поводити в тій, чи іншій ситуації, повинні бути більш самостійними і відповідальними, брати на себе різноманітні обов'язки і старанно їх виконувати. Проте дослідження цього питання показало, що у батьків відсутній досвід виховання у дітей необхідних якостей і до того ж не приділяють цим питанням належної уваги.

Близько 34,5 % респондентів вважають, що їм краще відомо що треба їхній дитині, це дитина має поважати батьків у вирішенні питань, які стосуються врахування потреб та інтересів дитини, виявлення поваги до неї, як до особистості.

Опитування батьків передбачало виявлення їхнього рівня загальної культури, рівня володіння правилами культури поведінки та спілкування, які необхідно використовувати у повсякденному житті та які слід прищеплювати дітям. Результати опитування батьків, а також пильне спостереження за ними та характером їхніх взаємин із дітьми засвідчили, що більшість батьки не приділяють належної уваги цим питанням, для більшості цієї проблеми не

існує взагалі і у їхніх взаєминах з дітьми відсутні спеціальні роз'яснювальні бесіди, бракує власного прикладу.

Щоб з'ясувати сутність культури родинних взаємин, нами були вивчені методи й засоби сімейного виховання, тип спілкування, рівень психолого-педагогічної культури батьків, особливості їхніх взаємин.

За допомогою методики «Батьківський твір» вивчали рівень психолого-педагогічної підготовленості батьків до виховання культури родинних взаємин з дітьми, формування певного характеру міжособистісних взаємин (див. додаток Ж). Згідно методики виділено рівні виховної діяльності, у якій вбачаємо діяльність з характерними лініями виховання: формування особистісних якостей дитини, розширення її світогляду, прилучення до культурних цінностей, спрямованість і зміст дитячої діяльності.

Критеріями оцінки рівня виховної діяльності батьків у сім'ї та рівня власних умінь спілкування є 3 показники:

- розуміння необхідності формування умінь міжособистісного спілкування;
- дотримання батьками етики спілкування з дитиною;
- дотримання батьками норм міжособистісного спілкування між собою в присутності дитини.

Кожен показник оцінюється в 2 бали.

Для інтерпретації батьківських творів ми звернули увагу на такі змістові показники: відповідність твору заданій темі; співвідношення трьох планів твору («Дитина», «Батько», «Наші відносини»); опис історії розвитку дитини, її індивідуально-особистісних якостей і переваг, особливостей взаємин з автором твору та іншими членами сім'ї; оцінка дитини; ставлення автора до дитини; опис системи сімейного виховання, що реалізується батьком, і оцінка її ефективності; мотиваційний аспект готовності до підвищення рівня психолого-педагогічних знань.

Узагальнення та конкретизація проєктивного емпіричного матеріалу була опрацьована за допомогою контент-аналізу. Він дав змогу виявити у творах досліджуваних характеристики, об'єднані в образ батьківства.

Батьки 1-ї групи, у творах яких простежується усвідомлення своєї батьківської ролі, образ дитини позитивний і фокусується на комунікативній сфері, проглядається емоційна включеність батьків у взаємодію з дитиною отримують 9-10 балів (21,6 %).

Друга група батьківських творів виражає образ дитини, зорієнтований, як правило, на зовнішню активність: певні досягнення дитини в інтелектуальній, комунікативній, діяльній сферах; фізичний стан (здоров'я, фізична активність). Проблеми у взаємовідносинах батьків і молодших школярів пов'язані зі зміною статусу «батьків дошкільників» на «батьків школярів», з їх психологічною неготовністю до нової ролі та незадоволеністю переважання авторитету вчителя для дитини. Твори характеризуються самовпевненістю щодо виховних можливостей та відчуженістю взаємин з дитиною. Дана група показує середні показники сформованості образу батька і оцінюється 6-8 балів (42,8 %).

Батьки третьої групи побоюються втрати впливу на дитину, хоч прагнуть бачити свою дитину рішучою, незалежною, відважною. До основних труднощів батьки відносять непослух і впертість. Серед переваг батьки відзначають те, що дитина сама себе може зайняти.

Цікаво, що, описуючи ідеальний образ дитини, батьки хочуть, щоб дитина більше уваги приділяла навчанню. Майже не згадується про творчі види діяльності або про інтереси. Твори формального характеру, в них не відзначено прагнення батьків до поліпшення дитячо-батьківських взаємин, тому оцінені нижчими балами 0-5 (32,6 %).

Нами також було проведено опитування батьків для виявлення у них педагогічних здібностей до виховання культури родинних взаємин у молодших школярів (див. додаток 3).

Матеріали анкетування дозволяють стверджувати, що у вихованні своєї дитини батьки частіше вдаються до життєвого досвіду, найімовірніше це пов'язано з недостатніми знаннями з педагогіки та психології. Батьки мало обізнані про додаткові джерела отримання знань про виховання і розвиток дітей молодшого шкільного віку. Більшість опитаних батьків відчують труднощі у виборі та застосуванні методів виховного впливу.

Отже, узагальнюючі результати проведеного дослідження допомогли розподілити батьків за певними групами, виявити їхнє ставлення до виховання культури родинних взаємин у молодших школярів. Було виявлено три групи батьків, кожна з яких відповідала певному рівню сформованості культури родинних взаємин у молодших школярів: високому, середньому та низькому, які відображені у таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Розподіл батьків за рівнями вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів

Рівень	Позиція та характер поведінки	Показник
Високий	Прагнуть не тільки дитину зрозуміти, а й пізнати її, поважають її, використовують гуманістичні принципи і методи виховання, що сприяє вихованню культури родинних взаємин	25,2 %
Середній	Мають педагогічні нахили до виховання, проте не послідовні і не цілеспрямовані: ставляться до дитини ситуативно – то вкрай суворо, то надто поступливо, що послаблює ефективність виховання культури родинних взаємин	44,6 %
Низький	Особливо вихованням дитини не займаються, їм не вистачає знань, бажання, мотивації до повноцінного виконання батьківського обов'язку, що не сприяє вихованню культури взаємин	30,2 %

Як свідчать дані таблиці 2.9 високому рівневі (25,2 %) притаманні знання морально-етичних норм і дотримання їх на особистісному рівні. Батьки, які належать до цієї групи, є прихильниками гуманістичного типу спілкування, у вихованні дітей обирають творчий підхід до методів виховання, які ґрунтуються на засадах гуманної педагогіки, поваги дитячої

особистості. Батьки володіють основними нормами культури поведінки та спілкування, формами їх вияву, орієнтуються у вікових особливостях дітей молодшого шкільного віку. Батьки цієї групи схильні виявляти повагу до дітей, у взаєминах з дітьми дбають про виховання в дітей моральних якостей, культури взаємин з іншими людьми, потреби у виявленні доброти, щирості, чуйності, такту, взаємодопомоги, спрямовують їх на самопізнання і самовдосконалення.

Середньому рівневі (44,6 %) притаманний поблажливий тип культури родинних взаємин, тривожною атмосферою у родині, непослідовністю у прагненнях, бажаннях та взаєминах, середнім рівнем психолого-педагогічної культури батьків, інтуїтивним підходом до вирішення питань, пов'язаних із життям і розвитком дитини, взаєминами з нею. Батьки досить обізнані з нормами моралі, етикою і психологією міжособистісних взаємин, у них є певні прагнення покращити взаємини зі своїми дітьми. Проте цим батькам бракує відповідних знань про культуру родинних взаємин, у них не досить розвинена мотивація до позитивно-емоційних взаємин з дитиною.

Низькому рівневі (30,2 %) притаманний дисциплінарний тип спілкування у поєднанні з авторитарними методами виховання. Дорослі, віднесені до цієї групи, мало обізнані щодо норм і правил культури родинних взаємин; погано розуміють дитину, не сприймають її, різними способами емоційно відмежовуються від неї. У вихованні дітей можуть застосовувати тілесні методи виховання, а погляди батька і матері у вихованні різняться. Дорослі не прагнуть до самовдосконалення, у них відсутня потреба у співпереживанні, співчутті іншим людям і вони мало замислюються над питаннями виховання дітей. У таких батьків спостерігається низький рівень загальної культури, байдужість до дитини та одне до одного, егоїстичність, гіпертрофований розвиток матеріальних потреб, відсутність духовних запитів, нерозвиненість моральної та інтелектуальної сфер.

Отже, аналіз результатів проведеного дослідження засвідчив необхідність удосконалення процесу виховання культури родинних взаємин

у молодших школярів. Результати констатувального етапу експерименту актуалізують необхідність налагодження ефективної співпраці дітей, батьків та вчителя у вихованні культури родинних взаємин у молодших школярів, що спонукало нас до розробки відповідної моделі виховання культури родинних взаємин у молодших школярів та педагогічних умов її реалізації.

Висновки до другого розділу

У результаті аналізу наукових джерел нами визначено такі критерії вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів: ціннісно-мотиваційний, когнітивний та діяльнісно-поведінковий.

Ціннісно-мотиваційний критерій розглядаємо як сукупність мотивів, що спонукають до виховання культури родинних взаємин, ставлення до цих взаємин, як до необхідних у подальшій діяльності; сукупність індивідуально-психологічних якостей і здібностей, важливих у подальшому житті. Показниками ціннісно-мотиваційного критерію є: відношення молодшого школяра до самого себе (самооцінка, самостійність, самоконтроль, самокритичність); взаємини молодшого школяра з родиною (готовність прийти на допомогу, доброта, доброзичливість, співчуття, співпереживання, уміння співвідносити свої інтереси з інтересами родини); усвідомлення своєї поведінки та обов'язків у родині, школі (дисциплінованість, старанність, відповідальність, охайність); комунікативні вміння і навички (ефективна взаємодія в системах «учень–батьки», «учень–учень», «учень–колектив», «учень–учитель», готовність до співпраці і творчості).

Когнітивний критерій відображає засвоєння сукупності найважливіших знань, їх глибина і міцність, на основі яких формується культура родинних взаємин, знання і прийняття загальнолюдських норм моралі та правил міжособистісних взаємин не тільки у родині, а й на різних рівнях людської життєдіяльності, адекватне сприйняття значення та змісту принципів поведінки, спілкування, цінностей, знання правил культури поведінки та

культури спілкування, особливостей їх прояву. Тому показниками когнітивного критерію нами визначено: уявлення про родинні взаємини і способи їх прояву; знання про себе як доньку чи сина, учня, члена колективу; знання своїх прав і обов'язків у родині, шкільному колективі; уявлення про сумління, вміння самостійно розрізняти добрий і злий вчинок.

Діяльнісно-поведінковий критерій відображає наявність у молодшого школяра культури родинних взаємин, здатності його набувати відповідного досвіду та використовувати його у реальному житті, а саме: у родині або шкільному мікроколективі та у соціумі загалом. Це здатність молодшого школяра уміння вносити в свою поведінку доцільні корективи, осмислювати реальні результати власних дій, це моральні дії і вчинки молодшого школяра, а також його здатність обирати правильну тактику етичної поведінки з урахуванням особливостей конкретної обстановки взаємин.

Показниками діяльнісно-поведінкового критерію нами обрано: прагнення молодшого школяра до спілкування зі старшими, рідними, братами, сестрами, однолітками; упевненість у собі; здатність долати труднощі у взаєминах, спілкуванні, вирішенні конфліктних ситуацій, проявляти активність; уміння приймати самостійні рішення та нести відповідальність за них.

На основі визначених критеріїв і показників ми розробили якісну характеристику рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів.

Для проведення констатувального етапу експерименту обрано методи та методики, що відповідають визначеним критеріям і показникам для дослідження вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів, серед яких: спостереження, бесіда з учнями, вчителями і батьками, методика ранжування цінностей М. Рокича; опитувальник, побудований за методикою незакінчених речень; авторська анкета для дослідження культури родинних взаємин; проективна методика «Сім'я тварин», методика «Три дерева», тест для батьків «Особливості взаємин з дітьми у вашій родині», опитувальник

для батьків «Мій метод виховання», методика «Батьківський твір» (В. Століна).

Якщо говорити про результати діагностування культури родинних взаємин у молодших школярів за ціннісно-мотиваційним критерієм, то зазначимо, що і в контрольній, і в експериментальній групі прослідковується здебільшого середній рівень вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів (в ЕГ – 42,1 %, у КГ – 43,3 %). Майже третину школярів віднесено до низького рівня вихованості культури родинних взаємин за цим критерієм (відповідно, в ЕГ – 32,3 % учнів та КГ – 33,0 %). Відтак, молодші школярі не виявляють особливого задоволення та радості від родинних взаємин.

Аналіз результатів діагностування молодших школярів за когнітивним критерієм засвідчив, що і в контрольній, і в експериментальній групі прослідковується здебільшого середній рівень вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів (КГ – 43,8 %, ЕГ – 43,7 %). Молодших школярів з низьким рівнем вихованості культури родинних взаємин за цим критерієм виявлено у КГ – 32,7 %, в ЕГ – 31,3 %. Відтак, це доводить, що для більшості молодших школярів характерні не завжди ґрунтовні і повні знання про родинні взаємини, способи їх прояву; сумління; знання своїх прав та обов'язків у родині та шкільному колективі. Також можемо констатувати, що у молодших школярів як контрольної, так і експериментальної групи спостерігаються близькі за відсотком результати діагностики.

Результати дослідження діяльнісно-поведінкового критерію свідчать про те, що більшість молодших школярів як контрольної, так і експериментальної групи мають середній рівень вихованості культури родинних взаємин за діяльнісно-поведінковим критерієм (КГ – 42,1 %, ЕГ – 43,2 %). Третина учнів віднесені до низького рівня вихованості цього особистісного утворення.

У загальному за всіма критеріями молодші школярі розподілилися за такими рівнями: високий – 24,7 % дітей КГ, і 25,5 % – ЕГ, середній – 43,1 % КГ і 43,0 % ЕГ, низький – 32,2 % КГ, і 31,4 % ЕГ.

Отримані під час констатувального етапу експерименту матеріали та їх аналіз дозволили виявити гендерні особливості. Встановлено, що дівчатка мають дещо вищі результати, і пояснюється це, на нашу думку, тим, що дівчатка будь-якого віку прагнуть до самовдосконалення. Вони більш емоційніші, лагідніші, милосердніші, до того ж вбирають у себе все, що відбувається в їхній родині між батьками, прагнуть наслідувати батьків і бути схожими на них. Дівчатка, на рівні закладеного материнського інстинкту, постійно відчують потребу оберігати, турбуватись про інших.

Нами також встановлено певні відмінності у результатах діагностування молодших школярів сільських і міських шкіл. Для учнів сільських шкіл характерним є систематична участь у наданні допомоги батькам по господарству, у сільськогосподарських роботах, проте діти прагнуть мати більше вільного часу, а також намагаються уникати спілкування з одним із батьків через проблеми останнього з алкоголем. Для міських учнів допомога по господарству у більшості випадків є епізодичним явищем, їхня праця обмежується переважно тільки самообслуговуванням і дуже рідко наданням допомоги батькам, проте діти прагнуть до спілкування з батьками.

Останній етап констатувального експерименту мав на меті вивчити особистості батьків, особливості їхнього ставлення до дитини у призмі розвитку культури родинних взаємин. Нами було визначено рівень знань батьків у цьому напрямі та рівень їхньої практичної педагогічної підготовленості до виховання культури родинних взаємин у дитини. Узагальнюючі результати проведеного дослідження допомогли розподілити батьків за певними групами, виявити їхнє ставлення до виховання культури родинних взаємин у молодших школярів. Було виявлено три групи батьків,

кожна з яких відповідала певному рівню сформованості культури родинних взаємин у молодших школярів: високому, середньому та низькому.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, виокремлюємо те, що є необхідність вдосконалення процесу виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, як на рівні дітей молодшого шкільного віку, так і на рівні їх батьків.

Основні положення розділу висвітлено в матеріалах конференцій та наукових збірниках: [167]; [169]; [170].

РОЗДІЛ 3

ОПТИМІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВЗАЄМИН У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

3.1. Модель виховання культури родинних взаємин у молодших школярів

Результати теоретичних та емпіричних досліджень засвідчили, що молодші школярі мають здебільшого низький та середній рівень вихованості культури родинних взаємин і зумовили необхідність розробки моделі виховання культури родинних взаємин у молодших школярів й обґрунтування педагогічних умов її реалізації.

Перш ніж перейти до конструювання моделі, розглянемо поняття «моделювання» і виділимо три рівні, завдяки яким парадигми виховання культури родинних взаємин у молодших школярів поширюються в суспільстві.

Науковці Б. Кузьменко та О. Чайковська наголошують, що моделювання – це одна з основних категорій пізнання. Будь-який метод наукового дослідження, як теоретичний, так і експериментальний, базується на ідеї моделювання [109, с. 12].

Ю. Бабанський зазначає, що моделювання допомагає систематизувати знання про явище чи процес, який досліджується, прогнозує шляхи їх більш цілісного опису, відкриває можливості для створення більш цілісних класифікацій і систем [7].

На думку Н. Вінайкіної, моделювання – це метод створення моделей, який полягає у тому, що для дослідження будь-якого явища або об'єкта вибирають або конструюють інший об'єкт, в якомусь відношенні подібний до досліджуваного. Побудований або вибраний об'єкт вивчають і за його допомогою виконують дослідницькі завдання, а потім результати виконання цих завдань переносять на первинне явище або об'єкт [38].

Ідеї педагогів дозволяють розглядати моделювання як метод, який сприяє більш глибокому проникненню в сутність об'єкта дослідження. За Г. Суходольським, «моделювання – процес створення ієрархії моделей, у якій деяка реально наявна система моделюється в різних аспектах і різними засобами» [198, с. 120].

Варто наголосити, що метод моделювання завжди застосовується разом з іншими загальнонауковими і спеціальними методами, особливо тісно він пов'язаний з експериментом.

У великому тлумачному словнику «модель» тлумачать як зразок якогось нового виробу; взірцевий примірник або зразок, з якого знімається форма для відливання або відтворення в іншому матеріалі [37].

Вважаємо за необхідне акцентувати увагу на тому, що модель – це штучно створений об'єкт у вигляді схеми, фізичних конструкцій, знакових форм або формул, який відтворює в більш простому вигляді структуру, властивості, взаємозв'язки і відносини між елементами цього об'єкта.

У сучасній педагогічній науці найбільш поширеною є модель, в основі якої покладено сутнісні взаємозв'язки і відносини між компонентами системи. Структурні подання різного роду дозволяють розділити складну проблему з великою невизначеністю на більш дрібні, які краще піддаються аналізу.

Елементи моделі дозволяють ототожнення схеми, структурного плану, переліків якостей досліджуваного об'єкта або процесу з моделлю, яка стає аналогом досліджуваного об'єкта, який відкриває можливості оперування, перекомпонування елементів, передбачення наслідків нововведень і інновацій.

Опираючись на актуальність забезпечення якості освіти, вбачаємо реалізацію моделі формування культури родинних взаємин у молодших школярів через різні рівні її поширення в суспільстві. Зупинимося детальніше на структурній характеристиці цих рівнів, що в подальшому дозволить згладити суперечність між недостатнім рівнем вихованості культури

родинних взаємин і зростанням ролі родини у процесі соціалізації та розвитку молодшого школяра.

Базуючись на дослідженнях А. Мудрика [128], розглядаємо три рівні, завдяки яким шаблон формування культури родинних взаємин у молодших школярів, на наш погляд, поширюється в суспільстві.

Згідно з першим рівнем (мікрорівень), передача шаблону формування культури родинних взаємин відбувається під впливом родинного оточення, яке, як правило, орієнтується на традиції батьківського виховання, прийняті в попередніх поколіннях, а також на власні світоглядні установки.

Відповідно, на другому рівні (мезорівень) відбувається вплив найближчого соціального оточення особистості (друзів, знайомих) на вибір тієї чи іншої моделі культури родинних взаємин; вплив творів культури і мистецтва на ціннісний вибір дитини; а також цілеспрямоване формування батьківських установок учнівської молоді у виховному просторі освітніх установ. Сюди ж відноситься й вплив сучасної медіасфери на вибір тієї чи іншої моделі культури родинних взаємин.

Згідно з третім рівнем (макрорівень), культура родинних взаємин ґрунтується на системі державної сімейної політики, впливові держави на вибір її членами тієї чи іншої моделі виховання культури родинних взаємин у молодших школярів.

Наочно відобразимо структурну характеристику цих рівнів за допомогою таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Рівні поширення в суспільстві моделі культури родинних взаємин у молодших школярів

Мікрорівень	Мезорівень	Макрорівень
Родинне оточення: традиції виховання власного роду і виховні установки батьківської сім'ї	Виховний простір освітніх установ; найближче соціальне оточення; твори культури і мистецтва, праці видатних педагогів; громадські батьківські організації	Державна сімейна політика
Модель культури родинних взаємин		

Кожен описаний вище рівень здатний транслювати різні моделі виховання культури родинних взаємин.

Проаналізувавши три рівні трансляції моделей виховання культури родинних взаємин у молодших школярів у сучасному соціумі, констатуємо, що педагог може мати вплив на процес виховання культури родинних взаємин не на кожному з цих рівнів. Так, мікрорівень, певні підрівні мезорівня закриті для педагогічного впливу. Тому виховання культури родинних взаємин у молодших школярів у соціокультурному освітньому просторі (в тому числі і закладів загальної середньої освіти) посідає в сучасних умовах одне із найголовніших місць в педагогічній діяльності.

З огляду на вищезазначені особливості, ми можемо створити авторську модель виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, яка буде реалізовуватися в межах початкової ланки освіти у процесі співпраці дітей, батьків та вчителя, де власне відбувається процес виховання культури родинних взаємин у молодших школярів та медіасфера, яка на етапі розвитку суспільства XXI століття набуває якості потужного інструменту впливу на культурну свідомість людини, а також готовність учителя забезпечувати цю співпрацю.

Розробляючи модель виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, ми опиралися на етапи моделювання, які виділив дослідник А. Бисько [23]:

- визначення ідей і вибір методологічних засад моделювання, якісний аналіз передумов і проблеми дослідження;
- постановка завдань моделювання;
- конструювання моделі з уточненням залежності між основними елементами досліджуваного об'єкта, визначенням його параметрів, вибір методик вимірювання;
- дослідження валідності моделі у виконанні поставлених завдань;
- використання моделі в педагогічному експерименті;

- змістовна інтерпретація результатів моделювання в кількісному і якісному вираженні [23].

Оскільки проблемою нашого дослідження є виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, ми проаналізували моделі роботи з родинами у тісній співпраці школи та родини, які певним чином мають відношення до теми нашого дослідження і які уже використовуються в психолого-педагогічній практиці.

Досліджуючи особливості організації співпраці шкіл з родинами молодших школярів на практиці та на підставі аналізу літератури, ми дійшли висновку, що сьогодні потрібно вести мову не про абстрактну педагогічну модель у співпраці з батьками, а варто конкретизувати різні види моделей педагогічного супроводу виховання в родині з метою надання допомоги освітнім установам в оптимальній оцінці своїх сил і можливостей при організації співпраці з родинами.

У наукових працях А. Гавриліна, Л. Новикової, В.. Караківського, Н. Селіванової [75, с. 80] представлена модель партнерських відносин школи з родиною. Науковці наголошували, що прогнозованим результатом є зріла суб'єктна позиція батьків, які свідомо беруть на себе відповідальність за виховання дітей. Гарантією успішної реалізації моделі партнерської співпраці визначалася сформованість батьківської позиції, повага до проблем родини та вияв потреби у наданні допомоги в їхньому розв'язанні з боку педагогів.

Модель реалізовувалася за використання різних технологій, ділових ігор, проектної діяльності, психолого-педагогічних практикумів, тренінгів тощо. Однак на сьогодні у рамках теорії розвитку виховних систем, як зазначають учені, це питання залишається недослідженою проблемою, яка потребує спеціальної розробки й експериментальної апробації.

У наукових працях Н. Щуркової [226] представлена детальна специфіка реалізації технології партнерства школи та сім'ї як педагогічного альянсу. На думку вченої, педагогічний альянс – це співпраця двох суб'єктів виховного

процесу, пріоритетом якого є його інтереси, орієнтація на розвиток яких можлива з опорою на професійне розуміння науково-педагогічних закономірностей становлення особистості дитини.

Співпраця школи та сім'ї – це взаємодія двох суб'єктів, що організована з метою створення необхідних оптимальних умов для особистісного розвитку дітей. Серед базових положень такої співпраці повинні бути чітко окреслені функції, принципи та зміст діяльності школи і сім'ї у відношенні до дитини. Оскільки саме нерозуміння цих позицій одними (батьками) тягне за собою порушення кордонів суверенітету іншими (педагогами), що посилює конфронтацію і мовчазне протистояння між цими основними суб'єктами виховання.

Єдність цілей і завдань школи і родини в освіті, вихованні та навчанні дитини є основою інтеграції їх педагогічного потенціалу і делегування школі завдання виховання культури родинних взаємин у молодших школярів. Успішне виконання цього завдання передбачає як базову умову співпрацю школи і родини, а також підготовку учителів до побудови педагогічної співпраці «діти–батьки–вчителі» на принципах взаємоповаги, довіри, відповідальності та рівноправного партнерства.

У сучасних умовах координацію виховних дій родини покладено на заклад освіти, відповідно успішність соціалізації особистості школяра залежить і від організації роботи з батьками.

Вищезазначене обумовлює важливість включення процесу співпраці родини і школи в межах початкової ланки освіти до рівнів реалізації моделі виховання культури родинних взаємин у молодших школярів.

Початкова освіта – перший рівень, який закладає фундамент освіти учня. Забезпечення продуктивності та результативності, особистісно зорієнтованої спрямованості освітнього процесу можливе лише за діалогічної партнерської співпраці вчителя початкових класів і батьків. Професійна готовність педагога до тісної співпраці з родиною молодшого школяра,

роботи над вихованням культури родинних взаємин у молодших школярів – важливі характеристики учителя нової української школи.

Перед тим як охарактеризувати модель детальніше, спочатку відобразимо її в цілому (див. рис. 3.1).

Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів					
мета	завдання				
ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ	Усвідомлення учнями початкової школи необхідності в оволодінні культурою родинних взаємин	усвідомлення молодшими школярами необхідності ціннісного ставлення до родини; оволодіння учнями такими поняттями, як: родина (це особистісна і суспільна цінність), родинні взаємини; пробудження інтересу до родинних взаємин; формування потреби у вдосконаленні та поширенні знань щодо культури родинних взаємин; стимулювання духовно-морального та емоційного розвитку особистості; формування особистісних якостей, необхідних для прояву культури родинних взаємин на засадах гуманізму та взаємоповаги		ЦІЛЬОВИЙ БЛОК	
		Підходи	Принципи	МЕТОДОЛОГІЧНИЙ БЛОК	
		аксіологічний, системний, особистісно зорінтований, діяльнісний	Цілеспрямованості, систематичності та послідовності, взаємоповаги та взаємодовіри, урахування вікових та індивідуальних особливостей молодших школярів, поєднання педагогічного керівництва з ініціативою учнів, гуманізації		
		Суб'єкти виховання			
батьки – молодші школярі – педагоги					
ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ	Набуття молодшими школярами досвіду культури родинних взаємин	Засоби	Форми	Методи	ПРОЦЕСУАЛЬНО - ТЕХНОЛОГІЧНИЙ БЛОК
		Процес співпраці школи та родини, медіа-сфера, інтернет-ресурси, текстові матеріали, преса, мистецтво, телевізійні передачі, національні звичаї, обряди	Індивідуальні (презентація індивідуальної творчої роботи: «Родинне деревце», «Родина моя – Сім «Я» тощо); групові (перегляд кінофільмів на родинну тематику, відеозаписів, презентація своєї родини, години спілкування, квести, родинні свята тощо); колективні (загальношкільні свята, акції «День доброти», зустрічі з цікавими членами родини, вечори та ін.)	<i>Традиційні:</i> бесіда, розповідь, переконування, навіювання, приклад; <i>інтерактивні:</i> рольові ігри, привчання, розв'язання конкретних педагогічних і технологічних ситуацій, проєктувальний метод, метод ділових ігор, метод групових консультацій; <i>методи стимулювання</i> громадська думка, заохочення, покарання	
ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ	Забезпечення співпраці школи та сім'ї	Критерії			ДІАГНОСТИКО - РЕЗУЛЬТАТИВНИЙ БЛОК
		Ціннісно-мотиваційний	Когнітивний	Діяльнісно-поведінковий	
		Рівні			
		Низький	Середній	Високий	
Результат – підвищення культури родинних взаємин у молодших школярів					

Рис. 3.1. Модель виховання культури родинних взаємин у молодших школярів

Модель виховання культури родинних взаємин у молодших школярів характеризується органічною єдністю таких її блоків: цільового (мета, завдання), методологічного (науково-педагогічні підходи, принципи, суб'єкти виховання), процесуально-технологічного (форми організації виховання культури родинних взаємин; методи виховання; засоби виховання) та діагностико-результативного (критерії, показники і рівні вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів).

Мета або ціль означає стан в майбутньому, котрий можливо змінити відносно теперішнього; якого варто, бажано або необхідно досягнути. Тим самим мета є бажаною кінцевою точкою процесу, як правило дії людини. З досягненням мети пов'язаний успіх проекту, або важливої роботи [128, с. 182–183].

В основу мети покладено ідею про ідеальне передбачення у свідомості людини очікуваних кінцевих результатів, на здобуття яких спрямована діяльність особистості або соціальної групи.

Ознаками мети виховання є:

- мета завжди характеризується усвідомленістю, є феноменом свідомості;
- мета спрямовує й регулює виховну діяльність;
- мета реалізується у діяльності, через неї втілюється в результат;
- здійснення мети відбувається як розгортання в послідовну систему виховних завдань.

У відповідності до цих ознак метою нашого дослідження є виховання культури родинних взаємин у молодших школярів.

Прогнозовний результат – підвищення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів.

Для досягнення мети визначено низку завдань, які розуміємо як запланований обсяг роботи, конкретизацію сформульованої мети. Завдання – це короткострокові цілі (на термін від одного року до чотирьох), за якими оцінюється результативність діяльності в досягненні її довгострокових цілей.

Виховні завдання – це завдання, якими передбачається формування необхідних якостей особистості або групи учнів відповідного віку у спеціально організованій життєдіяльності [128, с. 183]. Визначена нами мета дозволила виокремити такі виховні завдання: формування знань у сфері родинних взаємин; усвідомлення молодшими школярами необхідності ціннісного ставлення до родини; оволодіння учнями такими поняттями, як: родина (це особистісна і суспільна цінність), родинні взаємини; набуття молодшими школярами досвіду культури родинних взаємин; пробудження інтересу до родинних взаємин; формування потреби у вдосконаленні та поширенні знань щодо культури родинних взаємин; стимулювання духовно-морального та емоційного розвитку особистості; формування особистісних якостей, необхідних для формування культури родинних взаємин на засадах гуманізму та взаємоповаги.

Усі завдання взаємопов'язані між собою і характеризують цілісність процесу виховання культури родинних взаємин у молодших школярів.

Дослідження означеної проблеми здійснюється з позицій певних методологічних підходів, які є самостійними і водночас взаємозумовленими категоріальними структурами.

З огляду на відсутність розроблених теоретико-методологічних засад досліджуваної проблеми структурно методологію дослідження представляємо у вигляді послідовної сукупності таких основних складників: підходи, принципи та методи дослідження.

В основу виховання культури родинних взаємин у молодших школярів покладено такі підходи: аксіологічний, системний, особистісно зорієнтований, діяльнісний. Усвідомлюємо, що науково-педагогічний підхід має загальнопедагогічне положення, що забезпечує організованість процесу на виховання суб'єктів.

Цілісність педагогічної моделі виховання культури родинних взаємин у молодших школярів забезпечується стійкими взаємозв'язками – принципами.

Принцип (лат. «*principium*» – «початок», «основа») – це твердження, яке сприймається як головне, найважливіше, суттєве, неодмінне.

На основі аналізу філософської, соціологічної, психолого-педагогічної літератури нами визначено пріоритетні *принципи*, які є вихідними науково-теоретичними положеннями педагогічної моделі виховання культури родинних взаємин у молодших школярів:

– принцип цілеспрямованості відображає усвідомлене визначення майбутніх результатів виховання, передбачає чітке розкриття мети виховної діяльності; маючи мету, можна побачити недоліки у вихованні, скоригувати виховний процес, у нашому дослідженні – виховання ціннісного ставлення до родини, виховання любові до рідних людей, свого народу, шанобливого ставлення до родинних традицій, брати участь у розбудові та захисті своєї держави;

– принцип систематичності і послідовності передбачає організацію виховання, яка не порушувала б розуміння закономірностей розвитку матеріального світу, системи його реальних зв'язків, розуміння того, що вся природа взаємин знаходиться у вічному і неперервному русі колообігу;

– принцип взаємоповаги та взаємодовіри означає, що спілкування педагогів, психологів, батьків і дітей не повинно носити характер нотації або моралі, а передбачати партнерські відносини в атмосфері співпраці.

– принцип урахування вікових та індивідуальних особливостей вихованців вимагає, щоб зміст, форми і методи організації виховання культури родинних взаємин не залишалися незмінними на різних вікових етапах. У відповідності з цим принципом повинні враховуватися вікові та гендерні особливості, потреби, здібності та інтереси, думки, мрії і переживання вихованців;

– принцип гуманізації виховного процесу означає, що вихователь та батьки зосереджують увагу на дитині як вищій цінності, враховує її вікові та індивідуальні особливості і можливості, не форсує її розвитку, спонукає до самостійності, задовольняє базові потреби дитини; виробляє індивідуальну

програму виховання ціннісних орієнтацій, стимулює свідоме ставлення до родини, родинних взаємин, родинних цінностей.

Поняття «суб'єкт» займає важливе місце у педагогічній науці, оскільки передбачає усвідомлення індивіда змінювати світ. Суб'єкт – свідомо дійова особа. Суб'єкт у своїх діяннях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється і проявляється; він у них зростає і визначається. І тим, що він робить, можна визначати те, ким він є; напрямком його діяльності можна визначати і формувати його самого. Бути особистістю – означає бути творцем себе і навколишнього світу, суб'єктом діяльності, спілкування, самосвідомості і творення.

Суб'єкт виховного процесу – це індивід з розвинутою самосвідомістю, стійкою системою мотивів (потреб, інтересів, ідеалів, переконань), який активно бере участь у свідомій діяльності.

В основі нашої моделі суб'єктами виховання є власне самі молодші школярі, батьки та вчителі, які активно взаємодіють між собою, організовуючи їхню діяльність, забезпечують процес виховання культури родинних взаємин.

До процесуально-технологічного блоку моделі, нами віднесено: засоби, форми та методи виховання культури родинних взаємин у молодших школярів.

Перед тим, як охарактеризувати останню ланку процесуального блоку, слід розглянути поняття «засоби виховання».

У науковій літературі поняття «засіб виховання» трактується як той вид суспільної діяльності, який може впливати на особистість у певному напрямі. Засобами виховання при цьому є слово батьків та вчителя, книга, мистецтво, спілкування з іншими людьми. У підручнику «Педагогіка» Н. Волкової засоби виховання трактуються як види матеріальної та духовної культури (художня, наукова література, радіо, телебачення, Інтернет, предмети образотворчого, театрального, кіномистецтва тощо) [115, с. 127].

Ми вважаємо, що засоби виховання – це, з одного боку, різні види діяльності, а з другого – сукупність предметів матеріальної та духовної культури, які використовуються під час виховання культури родинних взаємин у молодших школярів. Засобами виховання культури родинних взаємин у молодших школярів нами визначені такі: процес співпраці школи та родини, медіасфера, інтернет ресурси, текстові матеріали, преса, мистецтво, телевізійні передачі, національні та сімейні звичаї, традиції, обряди.

На нашу думку, будь-який об'єкт матеріальної чи духовної культури виконує функцію засобу виховання культури родинних взаємин у молодших школярів за таких умов:

- 1) з ним пов'язана інформація, необхідна для формування ціннісних орієнтацій та внутрішнього світу особистості вихованця;
- 2) він виділений як предмет засвоєння в образній, наочно-дійовій або знаково-сигнальній (усній чи письмовій) формі;
- 3) об'єкт разом зі своєю інформацією залучений до спілкування і спільної діяльності вихователя і вихованців.

Варто зазначити також й те, що виховні можливості одиничного засобу виховання обмежені, тому реально вихователь використовує систему засобів виховання, причому чим багатший набір використовуваних засобів виховання, тим ефективніший його результат.

Визначаючи необхідність внесення медіасфери до моделі виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, простежуємо вплив мас-медіа на суспільство. А. Москаленко [127] розглядав у своїй праці значення та місце засобів масової інфомації у житті країни. Учена М. Князева [84] проаналізувала залежність громадян від емоційних і моральних потоків засобів масової інформації та розглянула, як мас-медіа визначають духовний клімат суспільства в цілому та родини зокрема.

Засоби масової інформації (ЗМІ) сьогодні перетворилися на могутній соціальний інститут, який виховує соціально-громадянські, духовні почуття,

звички, принципи тощо. ЗМІ відіграють велике значення у пізнанні світу, забезпеченні динамічного спілкування, підтриманні соціальної рівноваги, як засіб спілкування у родинних взаєминах, але водночас вони володіють й руйнівною силою, іноді стають знаряддям маніпуляції свідомості. У вихованні культури родинних взаємин у молодших школярів медіасфера стає могутнім інструментом впливу на особистість дитини.

Розглядаючи поняття «форма організації виховання» варто зазначити, що це зовнішнє вираження узгодженої діяльності вчителя та учнів, що здійснюється у встановленому порядку і в певному режимі.

Форми організації виховання культури родинних взаємин у молодших школярів характеризується насамперед: складом учасників; місцем та тривалістю проведення виховної роботи; характером відповідної діяльності вихованців та послідовністю дій, що її складають; способами керування учнями з боку вихователя; специфічністю взаємозв'язку та взаємодії педагога, вихованців та батьків. Форми організації виховання культури родинних взаємин перебувають у безпосередньому взаємозв'язку з методами виховання, маючи спільну з ними істотну ознаку: це певним чином організована взаємодія між вихователем, вихованцями та їх батьками.

Форми виховання культури родинних взаємин у молодших школярів можна поділити на загальні та спеціальні.

Загальні форми відповідають трьом найголовнішим структурним частинам спілкування між людьми: індивідуальній, груповій та колективній.

До форм виховання культури родинних взаємин у молодих школярів ми відносимо: індивідуальні (написання есе про родину і родинні стосунки та їх презентація); групові (перегляд кінофільмів на родинну тематику, відеозаписів, години спілкування); колективні (літературні, сімейні вечори, зустрічі із кращими родинами класу та школи тощо).

Наступним структурним елементом моделі є методи дослідження, які описані нами в підрозділі 2.1.

В основу методів виховання культури родинних взаємин покладено таку класифікацію: традиційні (бесіда, розповідь, дискусія (форум, круглий стіл), переконування, навіювання, приклад); інтерактивні (квести; привчання, розв'язання конкретних педагогічних ситуацій, проектувальний метод, метод ділових ігор, метод групових консультацій); методи стимулювання (громадська думка, заохочення, покарання, змагання).

Розглянемо можливості використання кожної групи методів виховання для виховання культури родинних взаємин.

Одним із активних методів виховання культури родинних взаємин у молодших школярів є бесіда. Застосовуючи етичну бесіду, вчитель звертає увагу молодших школярів на важливість родинних взаємин, взаємодопомоги, довіри у родині, наводить цікаві приклади. При цьому педагогу слід пам'ятати, що бесіда покликана розв'язувати такі основні завдання: сприяти засвоюванню системи ціннісних орієнтацій, норм моралі, їх сутності; формувати правильні моральні уявлення про родину; на основі аналізу конкретних учинків формувати оцінні судження та моральні стосунки у родині; спонукати учнів до правильних учинків, дій тощо.

Розповідь – це метод виховання, який передбачає опис подій і фактів, які стосуються родинного виховання з метою формування свідомості учнів. Розповідь є ефективним методом, оскільки вона передусім використовується у виховній роботі з дітьми молодшого шкільного віку. Розповідь слугує засобом поповнення знань моралі, вироблення у дітей правильних моральних понять. Крім того, така форма роботи дає змогу збагатити моральний досвід дітей прикладом моральної поведінки інших членів родини, а також застосовувати позитивний приклад у вихованні. Для того, щоб розповідь як спосіб виховання мала вплив на свідомість вихованця, вона насамперед повинна бути яскравою, емоційною, викликати в дитини почуття, враження.

Дискусія ефективна як метод формування свідомості особистості молодшого школярі і передбачає вільний, жвавий обмін думками, колективне обговорення питань, що хвилюють учнів. Під час дискусії учні обстоюють

власну позицію, переконуються в правильності чи помилковості своїх поглядів, розкриваються їх ерудиція, культура, темперамент, розвивається вміння аналізувати, узагальнювати, робити висновки. Тематику диспутів добирають з таким розрахунком, щоб спонукати учнів до роздумів про мету життя, справжнє щастя, обов'язок людини перед родиною. Можна обговорювати факти з життя родини, класу, літературний твір, газетну чи журнальну статтю. Обираючи тему, необхідно з'ясувати, наскільки учні обізнані з нею, їхні погляди і переконання з проблеми, що дискутується. Відтак окреслюють коло питань для обговорення. Дискусію та диспут радимо застосовувати у 3–4 класах.

Переконування – це метод виховного впливу, за допомогою якого вихователь звертається до свідомості, почуттів, життєвого досвіду дітей з метою формування свідомого ставлення до культури родинних взаємин.

Навіювання – це метод психологічного впливу вихователя на учня або групу осіб, розрахований на безперечне сприйняття істини, незалежно від їхніх думок і волі.

Приклад, як метод виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, передбачає демонстрування взірців з боку педагогів та інших дорослих (батьків) для наслідування, адже свідомість учня, яка формується постійно, потребує позитивних та конкретних зразків, що уособлюють засвоєвані ним цінності та ідеали [113, с. 45].

Останнім блоком нашої моделі є діагностико-результативний. Сюди віднесено: критерії, показники, рівні та результат.

У підрозділі 2.1 нами представлено такі критерії вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів: ціннісно-мотиваційний, когнітивний та діяльнісно-поведінковий.

На основі визначених критеріїв і показників ми розробили якісну характеристику рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів: низький, середній та високий.

Визначальним елементом моделі є педагогічні умови, спрямовані на виховання культури родинних взаємин у молодших школярів. На основі аналізу різних моделей, підходів, умов нами визначено такі педагогічні умови: усвідомлення учнями початкової школи необхідності в оволодінні культурою родинних взаємин; набуття молодшими школярами досвіду культури родинних взаємин; забезпечення співпраці школи та сім'ї у вихованні культури родинних взаємин у молодших школярів.

У загальному, за умови дотримання логічної побудови моделі виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, буде досягнуто визначений нами результат – підвищення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів.

Отже, спроектована модель виховання культури родинних взаємин у молодших школярів дає змогу:

- ✓ здійснювати процес виховання культури родинних взаємин у молодших школярів системно;
- ✓ отримувати зворотну інформацію про характер ціннісного ставлення до родини, родинних взаємин у молодших школярів на основі її діагностики;
- ✓ вміло управляти процесом виховання культури родинних взаємин у молодших школярів і коригувати його.

Проведений теоретичний аналіз досліджуваної проблеми, розроблення моделі виховання культури родинних взаємин у молодших школярів висуває необхідність обґрунтування педагогічних умов, які забезпечать її дієвість і ефективність.

Детальнішу характеристику обґрунтованих нами педагогічних умов буде висвітлено у наступних підрозділах.

3.2. Педагогічні умови виховання культури родинних взаємин у молодших школярів

Виявлення стану вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів та результати діагностування зумовлюють необхідність оптимізації означеного процесу.

У контексті нашого дослідження зазначимо, що оптимізація (фр. optimization, від лат. optimus – вибір найкращого варіанта з можливих; підвищення інтенсивності певного процесу для досягнення високих результатів [136, с. 434]) у довідковій літературі тлумачиться як надання чомусь оптимальних, найбільш сприятливих властивостей, співвідношень [37, с. 677].

Оптимізація виховання культури родинних взаємин у молодших школярів вимагає забезпечення відповідних умов, при визначенні яких ми виходили з того, що умова – філософська категорія, що виражає відношення предмета до оточуючих його явищ, без яких вона не може бути реалізована. Умови складають те середовище, простір, де виникають, існують і розвиваються явища, процеси.

На основі аналізу наукових джерел та результатів констатувального етапу дослідження нами визначено такі педагогічні умови виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, а саме:

- усвідомлення учнями початкової школи необхідності в оволодінні культурою родинних взаємин;
- набуття молодшими школярами досвіду культури родинних взаємин;
- забезпечення співпраці школи та сім'ї у вихованні культури родинних взаємин молодших школярів.

Для визначення педагогічних умов виховання культури родинних взаємин у молодших школярів ми перш за все намагалися з'ясувати сутність поняття «педагогічні умови».

У «Тлумачному словнику української мови» зазначається, що умова –

це «необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь» [137, с. 632].

У філософському розумінні «умови» визначають як зовнішні обставини, які детермінують виникнення певного явища, результату цілеспрямованої діяльності [210].

О. Бражнич зауважує, що педагогічні умови «є сукупністю об'єктивних можливостей змісту, методів, організаційних форм, котрі забезпечують успішне досягнення поставленої мети» [33, с. 98]. Це означає, що умови відображають «функціональну залежність суттєвих компонентів педагогічного явища від комплексу об'єктів (речей, їх станів, процесів, взаємодій) у різних проявах» [33, с. 82].

Підкреслюючи важливість педагогічних умов, науковці Н. Боритко, І. Колесникова, С. Поляков [32] складовою поняття «педагогічні умови» визначають зовнішні обставини, фактори, що здійснюють суттєвий вплив на протікання педагогічного процесу, тією чи іншою мірою створені педагогом, що передбачає, проте не гарантує, певний результат процесу.

На думку О. Дубасенюк, педагогічні умови визначають обставини процесу виховання, які є результатом відбору, конструювання та застосування елементів змісту, методів, засобів виховання для досягнення поставленої мети [156, с. 97].

Спираючись на наведені вище дефініції «умова» та «педагогічна умова», а також власне бачення, в контексті нашого дослідження під педагогічними умовами розуміємо особливості організації процесу виховання культури родинних взаємин у молодих школярів, що детермінують результати виховання, освіти та розвитку особистості молодшого школяра, об'єктивно забезпечують можливість виховання у них культури родинних взаємин.

Уважаємо, що стосовно проблеми виховання культури родинних взаємин у молодших школярів педагогічні умови можна розглядати як взаємопов'язану сукупність зовнішніх і внутрішніх особливостей та

обставин, які цілеспрямовано створюються в освітньому процесі, забезпечуючи перехід молодшого школяра на більш високий рівень вихованості культури родинних взаємин.

Першу педагогічну умову нами визначено так: усвідомлення учнями початкової школи необхідності в оволодінні культурою родинних взаємин.

Зауважимо, лише цілеспрямована позитивна мотивація та стимулювання молодших школярів сприятиме усвідомленню ними в необхідності оволодінні культурою родинних взаємин.

Ми встановили, що поняття «мотивація» має багато трактувань. Одним із загальних є наступне: мотивація (з лат. *movere*) – спонукання до дії; динамічний процес фізіологічного та психологічного плану, керуючий поведінкою людини, який визначає її організованість, активність і стійкість; здатність людини задовольнити свої потреби.

Під мотивом слід розуміти спонукальну причину дій і вчинків людини (те, що штовхає до дії) [50, с. 217]; у психології мотив визначається як «внутрішня спонuka особистості до того чи іншого виду активності, пов'язана із задоволенням певної потреби. Мотивом може бути предмет (матеріальний чи ідеальний), досягнення якого є смислом діяльності. У ролі мотивів можуть виступати потреби, інтереси, емоції, настанови, ідеали, цінності» [159].

Мотив розуміється як психічне явище, що є спонуканням до дії (К. Платонов); усвідомлена причина, яка лежить в основі вибору дій і вчинків особистості. А. Реан зазначає, що мотив – це те, що, відображаючись у голові людини, спонукає до діяльності, спрямовує її на задоволення певної потреби. В свою чергу звертають увагу, що мотивом є не сама потреба, а предмет потреби (О. Леонт'єв). Тобто мотив – це внутрішня спонuka особистості до того чи іншого виду активності (діяльність, спілкування, поведінка), що пов'язана із задоволенням певної потреби [163, с. 146–147].

Аналіз наукових джерел дозволяє зауважити, що мотиви є внутрішніми чинниками, вони тісно пов'язані з цінностями й ціннісними орієнтаціями, а

спрямованість на усвідомлення в необхідності культури родинних взаємин відбувається тоді, коли вчинки молодшого школяра визначаються потребою, зацікавленістю у спілкуванні з рідними, прагненням підтримувати позитивні стосунки з братиками та сестричками, тобто опосередковано залежить від умотивованості суб'єкта.

Отже, мотивація молодших школярів в оволодінні культурою родинних взаємин – це складне і багатопланове явище, яке потребує різнобічного вивчення. На поведінку учня в процесі виховання культури родинних взаємин впливає комплекс факторів-мотиваторів, що спонукають до її виховання: зовнішні – на рівні суспільства, школи, колективу, родини – та внутрішні – складова структура самої особистості учня (потреби, інтереси, цінності, пов'язані з ними та соціокультурним середовищем особистості тощо).

Усвідомлення учнями початкової школи необхідності в оволодінні культурою родинних взаємин відбувається в умовах родинного виховання, під впливом знань про родинні взаємини, ціннісних орієнтацій та пріоритетів особистості учня. Якщо мотивація є тільки спонуканням учня до набуття культури родинних взаємин, яка забезпечує спрямованість, задовольняє потреби, то усвідомлення необхідності в оволодінні культурою родинних взаємин в цілому включає власне мотивацію, мотивацію до оволодіння засобами спілкування, мотивацію до взаємин з рідними та близькими тощо.

Значний вплив на характер мотиваційного процесу мають індивідуальні особливості учнів, їхня мотиваційна спрямованість і такі властивості, як взаємоповага, довіра, взаємодопомога, доброзичливість, сумлінність, відповідальність.

Таким чином, можна стверджувати, що на ефективність усвідомлення учнями початкової школи необхідності оволодіння культурою родинних взаємин впливає мотивація. Проте цей вплив досить складний і неоднозначний. Буває так, що учень, який під впливом внутрішніх і зовнішніх мотивів зацікавлений у досягненні високих результатів, на

практиці матиме гірший результат, ніж той учень, що має менше мотивів для набуття культури родинних взаємин. Відсутність взаємозв'язку між мотивацією і кінцевим результатом культури родинних взаємин зумовлена тим, що на результати її виховання впливає безліч інших чинників, наприклад, середовище учня, неправильне розуміння правил і норма моралі тощо.

Отже, мотиви спрямовують, організовують пізнання, надають йому особистісного значення. До таких мотивів, наприклад, можна віднести: позитивне ставлення дитини до родини; комунікативність; довіру до батьків, рідних, вчителя; прагнення прийти на допомогу; прагнення мати друзів тощо.

Мотиви усвідомлення учнями початкової школи необхідності оволодіння культурою родинних взаємин формуються не самі по собі, а за певної організації виховної роботи, що враховує потреби, інтереси учнів, а також закономірності розвитку і зміни самих мотивів. Формування мотивів проходить більш інтенсивно, якщо виховання культури родинних взаємин здійснюється як в позаурочний, так і в позашкільний час. Суспільна важливість результатів виховання культури родинних взаємин в учнів розкривається не лише у процесі її виховання, але й під час бесіди, роз'яснення, для чого потрібна обізнаність в культурі родинних взаємин, як використовувати набуті знання.

Для формування в молодших школярів позитивних мотивів щодо виховання культури родинних взаємин вчителями початкових класів експериментальних шкіл було проведено цикл різноманітних заходів на тему: виховна година «Родина. Яка вона?», виховна годину-конкурс «Моя родина – моя фортеця», квест-гра «Май добру звичку – звертайся в родинну скарбничку», вікторина «Родинна квітка».

Метою виховної години «Родина. Яка вона?» було розширити знання учнів про родину, рід; звернути увагу на значення родини в їх житті; формувати у молодших школярів уявлення про родину, як спільноту рідних людей, про належність кожного учня до певної родини; розвивати

спостережливість, уважність, вміння запам'ятовувати, робити висновки; розвивати позитивне ставлення до рідної домівки – найріднішого місця на землі; виховувати почуття духовної єдності поколінь, бажання берегти родину, як часточку великої родини – українського народу.

В процесі цього виховного заходу учням пропонувалося доповнити висловлювання так, як вони це уявляють: сім'я – це ...; батьки – це ...; щаслива родина – це ...; мені хотілося б, щоб у моїй сім'ї ... .

Досить цікавими були відповіді дітей. Наприклад, Артем П., учень 4-го класу, відповів, що «щаслива родина – це коли всі здорові, веселі; це коли татко після роботи має можливість разом зі мною і молодшим братиком погратися»; натомість учениця 2-го класу, Ксенія Ш., зазначила, що «щаслива родина – це, коли Катя (молодша сестричка) не забирає мої іграшки, не плаче. Тоді я можу «нормально» поспілкуватися зі своєю мамою. Вона ж і моя мама!». Учень 3-го класу, Ваня Т., відповів наступним чином: «Сім'я – це те, що є найкращим у світі. Сім'я – це близькі люди, які тобі допоможуть». «Батьки – це ті люди, які люблять тебе, зіграють, допомагають. Вони є частиною твоєї сім'ї» – так висловила свою думку учениця 2-го класу, Марія З. Вдумливо і цікаво продовжили речення учні 4-го класу: Христина К. відповіла: «Щаслива родина – це родина, яка завжди щаслива. В цій родині ніколи немає сварок, поганих речей та поганих людей»; Серафима Г. зауважила: «Мені хотілося б, щоб у моїй родині було все добре, тому що сварки з батьками майже кожен день це погано. У мене щаслива родина, але треба зробити її ще щасливішою і кращою».

З відповідей учнів припускаємо, що вони потребують від батьків більше уваги, прагнуть до спілкування з рідними, шукають шляхи порозуміння та готові до співпраці.

Проведена квест-гра «Май добру звичку – звертайся в родинну скарбничку» викликала в учнів захват і шквал приємних емоцій. Метою квесту було розширити і поглибити знання учнів з таких понять як: дружба, взаємодопомога, родинна підтримка.

Квест-гра, на нашу думку, посприяла створенню дружньої атмосфери у родині, вихованню в учнів потреби звернутися по допомогу/пораду до батьків, сприяла вихованню в учнів звички уважно ставитися до рідних та близьких, чемно ставитися одне до одного, молодших/старших членів родини тощо.

Після проведеного квесту діти із захопленням зазначили наступне: Настя Б., учениця 4-го класу: «Цікаво було бігати по станціях і виконувати різні завдання. Мені сподобалося відтворювати прислів'я про родину. Якщо не знаєш як виконати завдання, то по допомогу можна звернутися в «родинну» скарбничку»; Олексій О., учень 3-го класу: «Я дістав зі скарбнички підказку, а то – порада від мами! Я так за нею засумував! І завдання виконав правильно!»; Поліна Ш., учениця 3-го класу: «Мені хочеться такі квести щодня проходити! Можна навіть з батьками на природі спробувати... І не треба дерев'яну скарбничку брати, – мама з татом будуть поряд і все підкажуть!».

Як бачимо, діти позитивно налаштовані на сприйняття та виконання завдань, пов'язаних з вихованням культури родинних взаємин, виявляють цікавість до вибудови гармонійних взаємин між членами родини, а також більшість учнів проявляють любов та повагу до своєї родини.

Досить цікаво і змістовно було проведено виховну годину-конкурс на тему «Моя родина – моя фортеця». Під час виховної години учні 2-го класу мали змогу краще ознайомитися з родинами учнів. Виховна година-конкурс розвиває інтерес до свого родоводу; виховує любов, повагу до батьків та інших членів родини, гордості за своїх рідних, доброту. Проведення саме такої форми заходу, на нашу думку, посприяло активізації пошуково-дослідницької діяльності, осмисленні процесів і явищ, пов'язаних з родинними взаєминами. Також важливою складовою цієї форми проведення є співпраця дітей з батьками та вчителем, де останній виступає організатором їх пошукової діяльності, допомагає у визначенні шляхів досягнення мети години-конкурсу, розвиває творчі здібності. А батьки, в свою чергу, виступають не

простими носіями інформації, а являються порадиниками, консультантами, партнерами та «диспетчерами». Після проведеного заходу діти поділилися своїми враженнями, зазначивши, що завдяки підготовці до конкурсу, вони дізналися багато цікавої інформації про свою родину, а на самому заході почули цікаві історії з життя родин їхніх однокласників.

В одній з експериментальних шкіл було організовано виховний захід на тему «З родини йде в життя дитина». В умовах сьогодення, коли сучасні родини нечасто збираються разом: батьки заклопотані роботою, діти – навчанням і комп'ютером, бабусі й дідусі живуть переважно окремо від дітей та онуків, тому особливої актуальності набувають родинні свята. Це свято стало чудовою нагодою згадати про сімейні цінності, перлини родинної педагогіки, зміцнити взаємини між дітьми, батьками вихованців та учителями. Після проведеного заходу діти та батьки висловили слова подяки за проведене свято, зазначивши, що подібні свята необхідно проводити частіше, адже вони зближують дітей та батьків, примножують родинні традиції, вчать берегти свою національну культуру.

Так, Ольга З., мама Марічки З., зауважила: «Я й гадки не мала, що моя донечка на стільки талановита і так гарно співає! А вірш вона читала про маму з таким почуттям любові, що викликав у мене сльози на очах...». Тато Валерія В. подякував за проведене свято і сказав наступне: «Звичайно, що свято пройшло на рівні. Ми, наприклад, вечорами готувалися всією сім'єю до свята! Думаю, не ми одні».

Як на наш погляд, такі відгуки підтверджують, що подібні заходи сприяють зміцненню дружніх стосунків у родині, виявленню турботи по відношенню до дітей у батьків, а у дітей – до батьків.

Для аналізу мотивів взаємодопомоги молодших школярів було проведено квест-гру «Стежками моєї родини», мета якої полягала в узагальненні та визначенні, якими мають бути взаємини у родині: підтримка членів родини, звертання по допомогу, пропозиція своєї допомоги та підтримка тим, хто цього потребує. Батьки та діти, а також братики/сестрички були поділені на команди

таким чином, що дитина виконувала завдання у складі своєї родини. Під час квесту команди продемонстрували свою згуртованість, налагоджену співпрацю, проявили турботу один до одного, взаємодовіру, повагу. Ми вважаємо, що подібні квести необхідно активно запроваджувати у виховній роботі з молодшими школярами, адже вони позитивно впливають на створення дружньої атмосфери у родині, почуття гордості за свою родину, зміцненню родинних взаємин.

Проведенням гри-драматизації «Щаслива родина» передбачалися: інсценізація «Щаслива донька/синок», робота з тлумачним словником, а саме: з'ясування значення слів «щастя», «обов'язок», «права», «правила» та ін., обговорення у групах завдань-ситуацій, як-от одна з них: «Злата запрошена на день народження до подруги. Вона вдягає святкову сукню, робить модну зачіску і вже уявляє себе на святі. У цей час приходить з роботи мама і відразу ж лягає в постіль: у неї висока температура, вона нездужає, має усі ознаки грипу. Як би ти вчинив (-ла) на місці дівчинки?».

Так, під час обговорень ситуацій діти зазначили наступне: Олена П.: «Мені шкода, звичайно, маму, бо вона захворіла, але ж я так хотіла піти! Готувалася. Тим паче, я – не лікар». Владислава К. заперечила Оленці: «Коли нам погано, то мама поряд з нами. І чай приготує, і ліки дасть, і пожаліє. Тому я б приготувала все необхідне для мами (ліки, чай) і, якщо їй стало б легше, пішла на день народження». Тимофій І. був категоричний у цій ситуації і зазначив, що безперечно залишився б вдома, попередньо вибачившись перед іменинником і пояснивши ситуацію.

Інсценізація наочно продемонструвала відносини, що склалися в родині; якими бачать родинні взаємини діти, чого їм бракує. На основі проведеної бесіди за змістом сценки діти з'ясували, що до батьків треба ставитися з повагою, бути люб'язними з друзями та всіма іншими людьми, а також треба дотримуватися правил поведінки. Обговорення завдань-ситуацій допомогли дітям усвідомити, що родина – це головне у житті, необхідно підтримувати батьків, пам'ятати в першу чергу про свій обов'язок перед ними.

Застосовуючи методи бесіди, розповіді, навіювання та переконування, вчителі початкової школи прагнули, аби молодші школярі усвідомили значущість родини, зрозуміли важливість гармонійних родинних взаємин у житті суспільства та окремої людини.

Значний мотиваційний вплив на молодших школярів мали підготовка та проведення свята «Мої батьки – найкращі люди» до Всесвітнього дня родини (15 травня), а також акції до Дня людини похилого віку (1 жовтня) «Запроси у гості бабусю та дідуся». Вищезазначені заходи сприяли зміцненню родинних взаємин, усвідомленню молодшими школярами необхідності надання допомоги людям старшого віку (дідусі/бабусі), молодшим/старшим братикам/сестричкам; сприяли формуванню у молодших школярів позитивних мотивів.

Під час підготовки до свята «Мої батьки – найкращі люди» молодші школярі дізналися особливості професії своїх батьків, їхні досягнення в професійній галузі, хоббі та ін., що безперечно викликає почуття поваги та гордості до своїх батьків. У рамках підготовки та проведення акції «Запроси у гості бабусю та дідуся» до Дня людини похилого віку, учні мали змогу вдосконалити такі якості як турботливість, доброта, співчуття, відчуття поваги до старших осіб. Учні з великою відповідальністю віднеслися до вищезазначених заходів, виявили шанобливе ставлення до всіх членів своєї родини.

Друга педагогічна умова, а саме: набуття молодшими школярами досвіду культури родинних взаємин, передбачала використання позаурочних форм роботи з метою оволодіння молодшими школярами певними теоретичними відомостями та вміннями, які необхідні для оволодіння культурою родинних взаємин.

З'ясуємо сутність поняття «знання» та «уміння». У науковій літературі зазначено, що знання – це достовірні дані або інформація, яка була перевірена і використовується у навчанні, а також може бути застосована на практиці у житті для досягнення поставлених цілей. Уміння ж – це заснована на знаннях

здатність людини виконувати ту чи іншу діяльність. Уміння неможливі без знань і формуються лише на їх основі [137].

Також варто зазначити і те, що знання є формою існування і систематизації результатів пізнавальної діяльності людини, у процесі якої вона використовує свої природні дані. Однак, уміння надають знанням особливої ваги і значущості. Уміння – це знання в дії.

Необхідних умінь, що стосуються виховання культури родинних взаємин, учні експериментальних шкіл набували під час позакласної виховної роботи, яку проводили вчителі початкової школи та в поурочній роботі.

Ми виходимо з того, що процес виховання культури родинних взаємин у молодших школярів реалізується шляхом опанування учнями уміннями, які акумулюють у собі цінності. З цих позицій пріоритетним напрямком виховання культури родинних взаємин молодших школярів є набуття ними досвіду загальнолюдських духовних цінностей, у наслідок чого в дітей виробляється ціннісне ставлення до світу, найближчого оточення, а саме: родини і до самого себе. При цьому вибір (рефлексія) певної цінності є мотивом діяльності. Таким чином, пережиті, усвідомлені знання виявляються в ціннісних ставленнях, емоційних станах і втілюються у духовних видах діяльності, свідомому прагненні до досконалості (самовдосконалення), в набутті культури родинних взаємин.

Проте варто зазначити, що засвоєні учнями знання норм і принципів, не вирішують проблему виховання культури родинних взаємин. Лише пройшовши крізь призму почуттів, емоцій, переживань дитини, знання стають стимулами до побудови гармонійних взаємин між дитиною та батьками, родиною. Керуючись почуттями, молодший школяр реагує на ситуацію невимушено, аналізуючи узагальнений попередній досвід взаємин з дорослими. Глибокі моральні почуття є не лише необхідним внутрішнім стимулом до вибору правильного рішення, але й спонукають до активних дій.

Необхідно звернути уваги на те, що найбільш складною функціональною системою, яка виникає у моральній свідомості, є формування моральних

переконань і морального світогляду, узагальнених ієрархізованих моральних знань та умінь, що дають змогу молодшому школяру усвідомлено керувати своєю поведінкою і є основою її моральної стійкості та зрілості. Молодшим школярам притаманна внутрішня готовність до засвоєння моральних вимог.

І. Бех щодо цього зазначав, що формування моральної свідомості в учнів початкових класів буде особливо складним і суперечливим за наявності розбіжностей між поглядами родини та школи [22]. Академік порадив враховувати ці моменти під час налагодження контактів між школою і родиною, інакше невпевненість вибору між оцінкою школи та родини може сприяти формуванню конформістських якостей, соціальної безвідповідальності у дітей [22].

Такі психологічні ознаки морального розвитку особистості характеризують виникнення культури родинних взаємин, яка виявляється у повазі та виявленні турботи до батьків та родичів, контактах з членами родини, взаєминах з іншими людьми.

Однією з головних складових виховання культури родинних взаємин у молодших школярів є розвиток їхньої моральної свідомості, формування якої перебуває в органічній єдності зі змістом моральних знань, переконань, почуттів, цінностей, якостей і від глибини оволодіння ними. Стрижнем моральної свідомості молодших школярів є два відносно сталих смислових утворення – це переживання провини у випадку порушень моральних норм та прагнення повідомити дорослому про свої вчинки. О. Безверхий у розумінні останнього, умовно назвав ці смислові утворення як «ставлення-совість» та «ставлення-чесність» [15, с. 62].

Варто зазначити, що саме моральні почуття та емоції підсилюють прагнення особи до здійснення хороших учинків, наприклад, допомога батькам вдома, піклування про молодших членів родини, допомога членам родини похилого віку та інше. Моральні почуття – запити, оцінки, ставлення, спрямованість духовного розвитку особистості, які тільки тоді стають компонентами моральних переконань особистості, коли вони виступають як

внутрішній стимул моральної поведінки. Тому одним із головних завдань вчителя є виховання в учнів молодшого шкільного віку моральних почуттів як мотиваційної основи моральної поведінки та моральних вчинків [222, с. 46].

Водночас В. Мухіна стверджує, що емоційні ставлення – це перше, що засвоює дитина від значимих дорослих, і це те, що може визначити вибір її вчинку у просторі соціальних взаємин [129, с. 405].

Почуття, які з'явилися у дошкільному віці, залишаються і поглиблюються у взаєминах із рідними дорослими. Проте соціальний простір розширюється, так як молодший школяр постійно спілкується з учителем і однолітками. Засвоюючи нові знання та набуваючи нових умінь, слухаючи казки та історії, які розповідає вчитель, розглядаючи ілюстрації до книжок і орієнтуючись на емоційному ставленні вчителя до того, про що йдеться у процесі заняття, дитина засвоює не лише інформацію, але й її оцінку дорослим. Так, дитина вбирає емоційно-ціннісне ставлення до навколишнього світу, відкриває для себе нові емоції й почуття, а, отже, і набуває досвіду культури родинних взаємин [129, с. 405].

Моральні норми сприймаються молодшим школярем зовнішньо, формально. Виконуючи їх, молодший школяр орієнтується не на усвідомлений принцип, а на зовнішній авторитет. Це є причиною деякої нестабільності у поведінці дітей молодшого шкільного віку, її залежності від зовнішніх впливів. Як зазначав І. Бех, моральний вчинок є зовнішнім утіленням емоційного переживання, який є також індикатором зрілості особистості. На його думку, «судження молодшого школяра про вчинок, поведінку інших генетично випереджує судженню про самого себе», що є важливим для морального становлення молодшого школяра» [19, с. 26].

Формування у молодшого школяра культури родинних взаємин передбачає засвоєння мотивів і способів моральної поведінки, які базуються на свідомості, ціннісних уявленнях. Вирішальне значення має особистий досвід дитини, її діяльність, у ході якої не тільки засвоюються моральні норми, а й формуються моральні почуття, звички та інші складові виховання культури

родинних взаємин. У своїй первинній формі моральні норми виступають для дитини молодшого шкільного віку як обов'язкова умова для отримання схвалення з боку дорослого. Дитина керується ними у своїй поведінці, бо боїться покарання. Свої вчинки молодший школяр оцінює, орієнтуючись на їх наслідки: погане – карається, гарне – схвалюється.

Тому, ми вважаємо, що реалізація вищеназваної педагогічної умови вимагає побудови такого виховного простору, що ґрунтується на збагаченні всіх компонентів культури родинних взаємин у самостійній духовній діяльності, поглибленні інтересу батьків до покращення взаємин з дітьми, їхньої відкритості щодо набуття нового досвіду у родинних взаєминах молодшими школярами, усвідомленій спрямованості на пошук адекватних засобів співпраці з дитиною.

У довідковій літературі поняття «простір» визначається як категорія, що характеризує співіснування об'єктів, їх взаємодію, протяжність та структурність матеріальних систем [209]; зокрема, простір соціальний – це поле соціальної діяльності, яке містить сукупність значущих соціальних груп, індивідів, об'єктів у тому чи іншому їх взаємному розташуванні [193, с. 239].

У рамках нашого дослідження школа розглядається нами як багатокomпонентне моральне середовище, яке будується на основі гуманістичних цінностей, що дозволяє: дітям – самовизначитися в різних видах діяльності і у взаємодії з різними спільнотами (батьками, вчителями, однолітками тощо); вчителям – створити умови для наповнення досвіду культури родинних взаємин молодших школярів шляхом залучення їх у різні види спільної діяльності; батькам – брати активну участь (як партнерам) у створенні означеного середовища.

Зазначимо, що означене середовище створюється, з одного боку, у співвіднесеності зі змістом критеріїв вихованості культури родинних взаємин молодших школярів (ціннісно-мотиваційний, когнітивний, діяльнісно-поведінковий), а з іншого – реалізується через їх взаємодоповнення і взаємозбагачення. Звертаємо увагу на те, що найголовнішим є створення

творчої, дружньої атмосфери у колі родини, доброзичливих, толерантних взаємин між дітьми та їх батьками, задоволення потреби дітей у захисті, любові, повазі, розумінні, підтримці, виявленні турботи, спілкуванні, збереженні та зміцненні здоров'я; ставлення до дитини як до цінності, індивідуальності, самостійного суб'єкта виховання.

Саме тому згідно логіки дослідження нами визначено такі засоби та форми набуття молодшими школярами досвіду культури родинних взаємин, як:

- цикл годин спілкування з питань родинних взаємин, спрямовані на збагачення учнів знаннями про родину, сімейні цінності, прилучення до загальнолюдських ідеалів, формування власного ідеалу родинних взаємин, уявлень молодших школярів про права і обов'язки його як повноцінного члена родини, родинні традиції та свята, самооцінки своїх вчинків та взаємин з рідними, вихованню духовно-моральних чеснот (доброти, чесності, гідності, милосердя), мотивації самовдосконалення, корекції небажаних рис характеру і поведінки, набуття досвіду родинних взаємин у духовно спрямованих видах діяльності;

- етичні бесіди – діалогічна взаємодія, яка припускає реалізацію інформативної (передача і прийом інформації), регулятивно-комунікативної (вплив на поведінку), афективно-комунікативної (вираження та передача емоцій, переживань) функцій спілкування, у процесі якої у дітей молодшого шкільного віку формуються уявлення про чесність, правдивість, скромність, дисциплінованість, колективізм, свідоме ставлення до виконання правил поведінки, що спонукає учнів до позитивних моральних учинків; спонукання до доброго вчинку;

- рольові ігри (ігрові форми взаємодії) з притаманною для гри свободою, що забезпечує самореалізацію особистості і дозволяє їй певною мірою реалізувати свої потенції, створюючи особливий простір, програючи в ньому свої ролі і моделі реальності; через імітацію життєвої ситуації, яка дозволяє апробувати свою унікальність у дії і у взаєминах з рідними людьми, порівняти сімейні цінності з іншими цінностями, що пробуджує у дітей емоції та почуття

(естетичні переживання, радість від спілкування з родиною, співчуття, совість, сором, терпимість, милосердя, щастя, любов до родини тощо).

Так, нами було проведено бесіду-проект «Родинне деревце», яка передбачала визначення позитивних рис кожного члена родини, характеристики родини в цілому. З учнями була проведена бесіда про цінності сімейного життя та спілкування у родині, про взаєморозуміння та гуманні взаємовідносини між усіма членами родини. Заключним етапом було оформлення родинного деревця, яке діти прикрасили фотографіями родини, а зі зворотньої сторони – чарівними словами про свою родину: добра, дружня, весела, найкраща, любляча, турботлива і т. п.

Учні завзято презентували свої родини. Так, Арсеній Г., учень 2-го класу, розповів, що його родина – найкраща у світі: і весела, і дружня, радо допомагають один одному. Арсеній зазначив: «Найтурботливіша людина в родині – мама. Вона піклується про всіх навіть тоді, коли дуже втомлена. Тато – веселий, щовечора грається зі мною і з молодшим братиком. Молодший братик – дуже кумедний, я його люблю. Нам вдвох цікаво гратися, складати «LEGO», чи, наприклад, поганяти м'яча у дворі. Часто до нас приїжджає тітка зі своєю родиною. Ми весело проводимо час в розважальному центрі або ж у нас вдома. Проте найщасливіші моменти – це коли ми з братиком ідемо до дідуся та бабусі: смачні пироги, цукерки та різні смаколики завжди чекають на столі! Шкода, що канікули швидко закінчуються...».

Максим Р. описав свою сім'ю як згуртовану, дружню, люблячу. Учень розповів, що, готуючи «Родинне деревце» дізнався, що прадідусь по татовій лінії – учасник Великої Вітчизняної війни, героїчно загинув у бою та помертньо був нагороджений медаллю. Хлопчик з гордістю розказав про рід, рідню та в кінці зазначив, що пишається своєю родиною.

Були також учні, які неохоче розповідали про свої родини. Наприклад, Вероніка О. зазначила: «Тато зі мною бачиться зрідка. Він з нами не живе, а мамі бракує часу, вона днями на роботі, приходиться пізно та з поганим

настроєм. Старша сестричка в телефоні щось робить і просить її не турбувати. Я дуже люблю свою бабусю та дідуса: бабуся Валя мені допомагає робити уроки, заплітає косички, турбується про мене, а дідусь Федір грається зі мною в піжмурки! Мені дуже хочеться, аби мама з татом помирилися і ми разом поїхали відпочивати на море».

Проведена бесіда-проект «Родинне деревце» наочно показала дітям, якою має бути міцна, дружня родина, націлила учнів на роздуми про свою родину, тепле і ніжне ставлення один до одного, взаєморозуміння в родині, радість спілкування.

Конкурс проектів «Моя родина – моє життя» мав на меті зблизити батьків і дітей заради спільної мети. Учні заздалегідь готувалися з батьками до презентації своєї родини, плідно співпрацювали.

Оля Б., учениця 4-го класу зазначила: «Мені дуже сподобалося брати участь в конкурсі проектів «Моя родина – моє життя». Ми з мамою звечора готували млинці до конкурсу страв, а тато допомагав робити презентацію з фото. На святі мені сподобалися різні конкурси від вчителя, ми приймали участь у змаганнях, гралися і багато веселилися. Настрій був супер. Потім була фотозона з батьками, ми робили багато крутих фото, а пізніше всі родини пішли фотографуватися на вулицю. Мама пообіцяла роздрукувати зроблені фотографії, а татко купить фотоальбом. Буде пам'ять про цей день. Мені дуже сподобалося ще те, що кожен однокласник прийшов з батьками, а також були бабусі та дідусі. Такі зустрічі дуже веселі! А після свята ми ще пішли з батьками в кафе та замовили величезну піцу! Цей день пройшов чудово, побільше б таких!».

На презентації свого проекту родини продемонстрували злагожденість та зацікавленість у роботі. На наш погляд, залучення родин до такої співпраці виявило підвищення поступливості та проявів дружелюбності, злагожденості, що сприяло підвищенню культури родинних взаємин.

Проведений вчителями початкової школи цикл годин спілкування, за розробленими нами сценаріями, збагатив досвід учнів щодо родинних

традицій українського народу, у процесі таких годин учні знайомилися з такими поняттями як «рід», «родина», «рідня», «традиції», дізналися не лише про своїх батьків (по батькові, вік, професія), а й родичів третього покоління – дідуся і бабусі, по можливості, і четвертого – прадідуся і прабабусі, вчилися поважно звертатися до старших членів родини на «Ви» – як за національною ознакою українського народу. Проведені заходи сприяли вихованню у дітей елементів народного світосприймання, формуванню соціальної активності, народних етичних норм щодо старших та молодших родичів, членів сім'ї, тобто вихованню культури родинних взаємин.

Визначимо і фрагментарно схарактеризуємо найбільш значущі змістові конструкції означеної форми роботи з учнями.

Наприклад, фрагмент години спілкування «Я і моя родина» у 1-му класі поданий нами у додатку І.

Мета: ознайомити учнів з родоводом, навчити складати розповідь про свою родину; пробуджувати інтерес до історії своєї родини: розвивати увагу, мислення, творчу уяву; виховувати шанобливе ставлення до всіх членів родини, гордість за свій рід; виховувати усвідомлення важливості знання власних родинних коренів, своїх пращурів.

Компоненти заходу:

1. Вітання. Діти стоять у колі, взявшись за руки і хором промовляють: тепло своїх долоньок я друзям віддаю, бесіду нову, цікаву я з радістю почну.

2. Обмін інформацією. Діти розповідають про свої родини.

3. Групове заняття. Учні у своїх групах розглядають світлини і розповідають про свою рідню.

4. Розповідь вчителя про родину, рід, види родоводів; родичі (дідусь, бабуся, тітка, дядько, двоюрідні брати, двоюрідні сестри).

5. Творча робота «Складання пам'ятки «Як правильно складати дерево родоводу».

6. Ознайомлення з родовідними деревами учнів класу. Розповідь учнів про свої родоводи.

7. Поетична хвилинка. На хвилинку станемо з вами поетами і спробуємо скласти віршик про родину. Я ... (люблю) свою матусю і до неї...(пригорнуся), татка я .... (люблю) також, бо він...(мужній) і ...(завзятий), ... (голова) у нашій хаті. Сестричка, ...(братик), дід, ...(бабуся), всім я щиро ... (посміхнуся). І скажу завзято ...(я): в нас ...(найкращая) сім'я!

8. Підбиття підсумків.

Наступний фрагмент години спілкування на тему «Моя родина, моє багатство» для учнів 2-го класу.

Мета: розкрити знання дітей про найрідніших людей: батька і матір. Учити молодших школярів шанувати й поважати своїх батьків; формувати в них почуття обов'язку перед батьками; довести всім присутнім, що батьки і діти – це одне ціле. Виховувати в учнів почуття любові, поваги до своїх рідних, бажання спілкуватися з ними, приносити їм радість.

Компоненти заходу:

1. Вітання.
2. Гра «Дошифрувальник»: зеБ дирони мане тясаш ялд нилюди (Без родини нема щастя для людини).
3. Розповідь вчителя.
4. Гра «Моя родина – яка?» (любляча, терпляча, віддана, чесна, весела, щаслива, надійна, творча, дружна, активна, турботлива, велика та ін.).
5. Кросворд «Члени родини»: 1. Дочка моєї мами – то моя (сестра). 2. Син моєї дитини (онук) 3. Тато мого тата (дідусь). 4. Та, що дала нам життя (мати). 5. Син моєї сестри або брата (племінник) 6. Сестра мами чи тата. (тітка).

6. Інформаційний словничок: Сім'я – це група людей, яка складається із чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом під одним дахом. «Сім'я» має відношення до «семені» та продовження роду, тобто народження і виховання дітей, яке традиційно вважається основним призначенням створення сім'ї. Родина – це група людей, що складається з батьків, дітей, внуків і близьких родичів. Слово «родина» походить від

кореня «род», «рід», що говорить саме за себе. Родина була і залишається хранителькою духовних цінностей, родинних традицій, культури та історичної спадкоємності поколінь, чинником стабільності і розвитку.

7. Гра «Склади слово». Із поданих букв складіть слова на тему «Сім'я». Р Д О А И Я І М Б С Т Н (родина, рід, сім'я, баба, рідня, мама, син, доня, дід, тато).

8. Підсумок. Словесна рефлексія: «Я дізнався/дізналася, що...»; «Я зрозумів/зрозуміла, що...»; «Я запам'ятав, що...».

Розглянемо фрагмент години спілкування у 3-му класі на тему «Традиції та реліквії моєї родини».

Мета: ознайомити молодших школярів із цікавими сторінками життя своїх пращурів, розповісти про традиції та реліквії родини, прокоментувати родовідні дерева, герби та девізи родини, виховувати шанобливе ставлення до батьків своїх пращурів, до звичаїв та традицій українського народу.

Компоненти заходу:

1. Підготовчий етап – ознайомлення молодших школярів зі своїм генеалогічним деревом, виявлення традицій і реліквій родини; підготовка дітьми і батьками розповіді про традиції і реліквії в їх родині; виставка «Із сімейного альбому».

2. Розповідь вчителя.

3. Гра «Закінчи прислів'я»: 1. В гостях добре, а вдома... (краще); 2. Яблуко від яблуні ... (недалеко падає); 3. Батька з матір'ю почитати – ... (горя не знати); 4. Була б моя бабуся, нікого не ... (боюся); 5. Де мир та лад, там і ... (Божа благодать).

4. Створення колажу «Родинні реліквії»

5. Підсумок години спілкування.

У 4-му класі пройшла година-спілкування на тему «Родинний калейдоскоп».

Мета: поглибити знання молодших школярів про родину та основні обов'язки членів родини – кожен член великої родини має дбати про красу,

чесність і порядність свого роду. Виховувати шанобливе ставлення до старших членів родини.

Компоненти заходу:

1. Вправа «Мікрофон». Родина – це... (чоловік, дружина, батьки, діти та інші, що живуть разом).

2. Мозковий штурм: навіщо людині сім'я?, якою я уявляю свою родину? Щаслива сім'я – це... .

3. Міні-проекти дітей «Хто не знав змалку діда, той добра не звідав». Передбачає коротку презентацію (разом з фото) своєї родини.

4. Складання пазлів «Мої обов'язки в родині»

5. Творче завдання. План любові «Моїм найріднішим». Учні записують на окремому аркуші паперу імена всіх членів своєї родини, залишивши простір між ними. Під кожним ім'ям вони повинні записати як мінімум чотири улюблені речі того чи іншого члена родини. А на іншому чистому аркуші учні знову записують імена всіх членів своєї родини. Використовуючи свій перший список, діти мають написати біля імен своїх близьких те, що вони (молодші школярі) могли б зробити, щоб подарувати своїм рідним радість і захоплення. Таким чином вийде план любові для всієї родини. Необхідно зауважити дітям наступне: не відкладаючи, розпочати виконання свого плану.

6. Підсумок години спілкування.

Таким чином, нами була охарактеризована ще одна педагогічна умова – набуття молодшими школярами досвіду культури родинних взаємин. Проведені вищезазначені форми роботи з молодшими школярами сприяли активному виробленню умінь і навичок культури родинних взаємин у молодших школярів. Учні активно залучалися до вироблення навичок поваги та шанобливого ставлення до дорослих, взаємодопомоги, турботи, ціннісного ставлення до сімейних традицій тощо.

Реалізація третьої педагогічної умови – забезпечення співпраці школи та сім'ї у вихованні культури родинних взаємин у молодших школярів – була

покладена в основу дослідно-експериментальної авторської програми «Партнерство заради дитини: крок за кроком» (див. додаток А), яка передбачала теоретико-практичну підготовку батьків до виховання культури родинних взаємин молодших школярів; запровадження експериментальної технології спільного педагогічного впливу вчителів і батьків на виховання культури родинних взаємин у молодших школярів; культивування тактики співпраці, партнерства щодо активізації внутрішнього духовного саморуху у тріаді «діти–батьки–учителі».

Реалізація окреслених завдань авторської програми, а саме: дотримання принципів виховання культури родинних взаємин; організація виховного процесу в класному колективі та з батьками, наповнення програми виховання змістом, відповідно до вікових особливостей учнів, оптимальне поєднання різних форм організації виховної роботи (індивідуальної, групової, масової) здійснювалась в позакласній роботі і характеризується тим, що в центрі уваги – не предмет, а особистість дитини, її потреби, інтереси. Організуючи процес виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, ми враховували те, що неможливо змусити дитину діяти за вказаними правилами, необхідно сприяти усвідомленню і саморегуляції її поведінки.

В основі змісту обраної нами системи співпраці було покладено створення ситуацій співтворчості молодших школярів, батьків, учителя у позакласній роботі, моделювання ситуацій із морально-етичним змістом для реалізації моральної поведінки учнів початкової школи.

Розроблена нами програма враховувала те, що виховання культури родинних взаємин у молодших школярів не може визначатися лише рівнем сформованості їхнього уявлення про визначення самого змісту поняття, а вмінням реалізовувати набуті знання на практиці, активно включатися у доброзичливе спілкування, будувати взаємини із дорослими.

Визначаючи особливості побудови виховного процесу у напрямі виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, ми враховували такі вікові особливості молодших школярів як обмеженість

досвіду моральної поведінки, труднощі у виділенні мотивів у поведінці оточуючих.

В процесі виховання культури родинних взаємин у молодших школярів застосовувалася система як традиційних, так і нетрадиційних методів. Вибір методів залежав від мети, завдань на кожному етапі виховного процесу, індивідуальних особливостей молодших школярів, їх активності та пізнавальних інтересів. Це дало змогу виокремити нетрадиційні або інтерактивні методи виховання культури родинних взаємин у молодших школярів.

З урахуванням того, що виховання – це безперервний процес, у ході впровадження наскрізної авторської програми вчителям експериментальних класів пропонувалося спостерігати за вчинками молодших школярів, перевіряти сформованість уявлень щодо запобігання появі негативних проявів поведінки.

З метою виховання культури родинних взаємин у молодших школярів було використано систему організаційних форм: «родинний міст», батьківський всеобуч, аукціон педагогічних ідей, рольові ігри, квести, презентації, батьківські всеобучі, та інші різноманітні інноваційні форми позаурочної роботи.

Зміст авторської програми був розподілений по класам і охоплював теми, які максимально ураховують компоненти вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів (доброзичливість, терпимість до індивідуальних особливостей рідних людей, і реалізації в таких формах поведінки, які узагальнено можна назвати ввічливістю, скромністю, чесністю і правдивістю) й передбачає накопичення досвіду родинних взаємин, а також поважливого ставлення до дорослих в усіх сферах життєдіяльності.

Згідно з логікою програми процес виховання культури родинних взаємин у молодших школярів передбачав цикл занять із теоретико-практичної підготовки батьків та учителів у руслі досліджуваного процесу, а також формування у молодших школярів загальної настанови на

зацікавленість та позитивне ставлення до підвищення рівня культури родинних взаємин.

Зазначимо, що цьому першочергово передували спеціальні зустрічі з батьками, які спрямовувалися на те, щоб зацікавити їх можливістю побачити своїх дітей у новій ролі, в новій системі взаємин із ними, відчувати вагомий невикористаний потенціал можливостей родинного виховання щодо впливу на свою дитину, а також низка заходів із залученням дітей. Методичну підтримку для вчителів подаємо у додатках К, Л, М.

Ми ставили за мету розширити уявлення батьків про сучасне родинне виховання (зміст, мета, заходи); організувати освоєння теоретичних і методичних підходів до формування почуття національної автентичності, родинного виховання; розкрити значення основних завдань родинно-сімейного виховання; ознайомити батьків та вчителів із завданнями авторської програми «Партнерство заради дитини: крок за кроком»; активно залучати батьків, учителів, учнів до виховного процесу та, зокрема, впровадження програми.

Із таких позицій до вищезазначеної авторської програми ми включили, зокрема такі форми проведення у 1-му класі, як: «Родинний міст», тижні відкритих заходів для батьків «Що вміє ваша дитина», батьківський ринг, батьківський університет «Ярмарок ідей» тощо, головна мета яких – надання практичної допомоги, взаємонавчання, взаємозбагачення членів родини, розв'язання педагогічних ситуацій.

Фрагментарно охарактеризуємо вищезазначені форми проведення заходів, спрямованих на виховання культури родинних взаємин у молодших школярів. Так, «Родинний міст» – символічний місток між батьками та вчителями, які спільними зусиллями сприяють вихованню у молодших школярів культури родинних взаємин.

1. Пам'ятка для батьків «Азбука родинного виховання», за допомогою якої відпрацьовується вміння будувати взаємини з дитиною на засадах взаємодовіри, піклування.

2. Ознайомлення з поняттями «культура взаємин», «культура родинних взаємин», «виховання культури родинних взаємин»,: лекція–бесіда «Культура родинних взаємин – важливий елемент гармонії внутрішнього і зовнішнього світу людини».

3. Обговорення питання: «Як сприяти підвищенню культури родинних взаємин у сучасному світі?»; лекція–діалог про атмосферу взаємин сучасної української родини.

4. «Індивідуальна траєкторія розвитку культури родинних взаємин молодшого школяра: візуальне моделювання (яскрава, «жива» картина) подальшого життя дитини, яке спрямоване на саморозвиток, самовдосконалення шляхом підвищення цінності родинних взаємин, підтримки дитини під девізом: «Ви матимете світле, щасливе, висококультурне майбутнє своєї дитини, якщо...». Цей виховний проект є гнучким і варіативним, тому що враховує появу нових внутрішніх спонукань у дитини, а також передбачає перспективи її самореалізації.

Батьківський університет «Ярмарок ідей» – обмін досвідом родинного виховання, моделювання та розв’язок ситуацій, формування батьківських компетенцій тощо.

1. Родина – це спільнота, що має свою громадську позицію, перший соціальний інститут дитини, що вчить її правилам поведінки у соціумі.

2. Кредо родинних взаємин – «Добро, яке я роблю іншим – робить мене сильнішим», «Обличчя людини – це її вчинки», «Відповідальність – фундамент вихованої людини».

3. Практичні заняття з батьками. Моделювання виховних ситуацій:

а) Дитина виконала Ваше доручення. Вимовте фразу: «Усе правильно» із різними емоційними відтінками, що передають задоволення, смуток.

б) Син (дочка) виявив(-ла) непослух. Вимовте фразу: «Що трапилось?» передаючи подив, гнів, очікування.

в) Ви звертаєтесь із проханням до дитини. Вимовте фразу «Допоможи мені» із різноманітними мотивами: наказ, прохання, надія.

Батьки порівнюють різні варіанти відповідей, роблять колективні висновки.

Зазначимо, що результат від занять гарантований в тому випадку, коли поєднується теорія з практикою. Таке поєднання виявляє інтерес у батьків і бажання злагоджено співпрацювати. Також необхідно кожне заняття з батьками поділити на три частини: теоретичну, практичну і самостійну (домашні завдання батькам).

Наступним етапом впровадження авторської програми було опанування засобами оптимізації родинних взаємин, збагачення культури родини, надання дітям можливості формулювати власні судження, впливати на загальну атмосферу своєї родини, керуючись індивідуальними духовними враженнями та емоційно-чуттєвими переживаннями, формувати навички ефективної взаємодії «дорослі–молодший школяр» тощо, уникаючи так званої «хвороби нав'язування» думок, водночас сприяючи накопиченню досвіду культури родинних взаємин дитини.

На кількох прикладах (фрагментах заходів) проілюструємо їх особливості.

Створення лепбука «Знайомтеся: це я». Учні виготовляють спільний лепбук, в якому відображені знання та вміння кожної дитини, як члена родини. Лепбук складається з трьох розділів: «Я знаю», «Я вмю», «Я виконую».

1. Пропонуємо дітям відгадати загадку:

Це слово кожен знає,
Ні на що не проміняє!
До цифри «сім» додаю «я» -
Що вийде? (Сім'я)

2. Розповідь вчителя про значення сім'ї у житті кожної людини, усвідомлення приналежності та значущості дитини у родині. Поділ дітей на команди: «Привітайко», «Відгадайко», «Перевіржайко».

3. Надання рекомендацій кожній групі.

Рекомендації групі «Привітайко». Діти грають у гру «Привітання»: кидають один одному м'яч, промовляючи ввічливі слова. Потім завдання ускладнюється: діти повинні говорити тільки слова привітання (прощання, вибачення, подяки). Учитель запитує дітей про те, які почуття викликають у них ввічливі слова, після чого «ввічливі» слова (заготовлені заздалегідь вчителем на окремих аркушах) вирізаються і приклеюються у розділ лепбука «Я знаю».

Рекомендації групі «Відгадайко»: команді даються картки із загадками про родину, права та обов'язки дитини у родині та картинки-відгадки. Учитель запитує чи складно було дітям виконувати завдання, який настрій у них після виконаної роботи, а також допомагає оформити матеріали у розділ «Я вмію».

Рекомендації групі «Перевіряйко»: дітям пропонується вправа «Незакінчене речення»: Мама прийшла втомлена з роботи, і я ... Маленький братик сумує, і я ... Квітка у вазоні опустила листочки, і я ... Друг захворів, і я ... У сестрички не виходить задача, і я ... Сліпий хлопчик підійшов до пішохідного переходу, і я ... .

Учитель обговорює з дітьми кожну ситуацію та допомагає склеїти частини розірваних речень у розділ лепбуку «Я виконую».

Година спілкування «Про дружлюбність». Опишемо деякі конструктиви:

1. Гра «Відгадай пропущене слово»: Добро іншим роби – будеш сам без .....(біди.); Роблячи зло, на добро не.....(сподівайся.); Добра бажаєш, добро і... (роби.); Добро не лихо – ходить.....(тихо.); Добро не помре, а зло ....(пропаде); Посієш Добро – добро і ..... (пожнеш); Доброго тримайся, а від злого.....(тікай); Доброго шануй, а злого не .....(шкодуй.); Добра справа сама себе.....(хвалить.); Доброму гостю господар.....(радий.); Добрій людині і чужа хвороба.....(болить); Доброта без розуму .....(пуста.); Добра людина плаче від радості, а злий – .....(від заздрощів.); За добро добром .....(платять.); Як душа чорна, так її і милом не .....(змиєш.).

2. Вправа «Сонце доброти». Робота в групах. Дітям пропонується зібрати сонячні промінчики із написаними якостями, які притаманні добрій людині. Учні збирають промінчики і засвічують сонечко доброти. Учитель після цього запитує в учнів: які ж якості притаманні вашим близьким. Кому саме? Які якості доброї людини присутні у вас? Яку б якість вам би хотілося здобути? Чому? і т. п.

3. Вправа «Серце доброї людини». Дітям пропонується з'ясувати, яке ж насправді серце доброї людини. На столі лежать маленькі серця з якостями: сердечність, скупість, егоїзм, заздрість, байдужість, щирість, людяність, вдячність, співчуття, злість, ненависть, любов, вдячність, жадібність, чуйність, піклування, чемність, доброзичливість. Учні по черзі виходять до дошки і наділяють велике серце якістю, яка, на їхню думку, відображає добре серце.

Після вправи учитель запитує в учнів: у кого із членів родини, на вашу думку «добре» серце? Чому? Кого б ви хотіли наділити «добрим» серцем?

У процесі проведених занять молодші школярі набували необхідних знань та умінь культури родинних взаємин, вчилися прислухатися до рідних, відрізнити добрий і поганий вчинок та ін.

Авторська програма для дітей, батьків, учителів 2-го класу мала на меті розширити знання про поняття «родина», як первинного осередка найглибших людських почуттів, поповнити і систематизувати знання учнів про побут та звичаї українського народу, формувати у молодших школярів елементи толерантного ставлення до традицій, звичаїв тощо. Саме тому ми пропонуємо наступні форми проведення тренінгу: батьківський лекторій «Щасливе сімейне буття», години спілкування, флешмоби, родинні свята, конкурси малюнків, рольові ігри та ін.

Розглянемо фрагменти декількох форм та зупинимося на моментах, які, на нашу думку, заслуговують уваги.

Ранкові зустрічі «Моя щаслива родина» сприяє усвідомленню учнями, що родина – найдорожчий скарб, а також відкриває секрети «щасливої» родини.

1. Розгадування ребусів:

2. Гра «Цеглинки». Родина – це своєрідний будинок, який побудували за допомогою цеглинок. Виберіть тільки ті цеглинки, за допомогою яких можна побудувати міцний родинний будиночок.

Використання 6 цеглинок «Lego». Саме з них учні складають позитивні риси своїх батьків. Учитель може також погратися з дітьми відносно інших членів родини: «Яка у мене добра сестричка/братик», «Яка у мене добра бабуся/дідусь» тощо.

У процесі проведення заходів авторської програми, враховувався той факт, що моральні знання найкраще засвоюються через включення молодших школярів до активної роботи над розв'язанням завдань, ситуацій морально-етичного змісту. Важливим за цих умов було проведення роботи з повторення та закріплення знань, яка давала змогу враховувати вікові особливості учнів початкової школи. Аби зацікавити дітей у формуванні навичок, які сприяли б підвищенню вихованості культури родинних взаємин, зміст завдань був побудований таким чином, що діти самостійно могли розв'язати поставлені завдання та сформулювати відповідні правила взаємин з рідними та оточуючими, правила власної поведінки у родині тощо.

Зміст програми, яка розрахована для учнів 3-го класу, мала на меті розкрити роль кожного з батьків у процесі виховання культури родинних взаємин, сприяти зближенню усіх членів родини, виникненню миру і злагоди між батьками та дітьми, освоєння молодшими школярами явищ своєї етнічної спільності, національних цінностей тощо.

Коротко розглянемо і опишемо деякі форми проведення заходів.

Групова робота – обмін думками «Які добрі справи можна зробити для батьків, родичів».

1. Пам'ятка «Добрі і корисні справи». Учні складають її колективно з допомогою вчителя: 1. Завжди дотримуйтеся свого слова. 2. Не будьте самовпевненим. 3. Не лініуйтеся. 4. Ніколи не вимагайте винагороди. 5. Виконуйте все вчасно. 6. Допомагайте людям самі, не чекайте, доки вас проситимуть. 7. Завжди виконуйте тільки добрі справи, за які ніколи не червонітимете. 8. Завжди прислухайтеся одне до одного. 9. Не брешіть одне одному. 10. Не кривдіть та не обзивайте одне одного. 11. Завжди підтримуйте одне одного. 12. Не залишайте одне одного в біді. 13. Завжди чиніть по справедливості. 14. Завжди поступайтеся одне одному. 15. Допомагайте одне одному.

2. Вправа на саморегуляцію «Промінчик доброти». Учням пропонується уявити, що в їхніх долонях безпорадне пташеня. Його необхідно зігріти, потім повільно, по одному пальчику скласти долоньки, сховати у них пташеня, подихати на нього, зігріваючи рівним спокійним диханням. Далі прикласти долоні до своїх грудей, віддати пташеняті добро і ласку свого серця і дихання. Після чого учням пропонується розкрити долоні – і побачити, що пташеня радісно злетіло, посміхнутися йому і не сумувати, адже воно ще обов'язково повернеться.

Після проведеної вправи рекомендуємо вчителям запитати у дітей наступне: з ким із членів родини у них асоціюється пташеня, чому? Якими б словами учні «обігріли» б рідну їм людину та ін.

Рольова гра «Родина моя – СІМ «Я». Учням пропонується виконати завдання і в кожному обрати ті риси, які, на їхню думку, характеризуватимуть людину з кращої сторони. Після чого діти виконують роль цієї людини, використовуючи відповіді із завдань. Головна умова – рис має бути – сім.

1. «Ввічливо – не ввічливо»: привітатися під час зустрічі; штовхнути і не вибачитись; допомогти підняти річ; до всіх у родині бути уважним і ласкавим; робити всім тільки приємне; ніколи обманювати рідних; не

дотримуватися традицій родини, школи; хлопчикам знімати головні убори в приміщенні.

2. «Закінчи речення»: розтане навіть льодяна глиба від слова теплого ... (спасибі); зеленіє навіть пень, коли почує ... (добрий день); за смачний обід і ситий скажем мамі ми ... (спасибі); хлопчик ввічливий і чемний, зустрівшись, каже ... (добрий вечір).

3. Гра «Відшукай добрі слова»:

1. Оленка робила подарунок для мами. Братик побіг і частина папірців злетіла. Оленка готова була заплакати, але братик сказав чарівне слово. Яке? Оленка посміхнулась і сказала братику... .

2. Бабуся зшила для Катрусиної ляльки плаття, але воно виявилось малуватим. Катруся засмутилася. А бабуся попросила принести ляльку і зшила інше плаття. Дівчинка була рада. Вона ...

3. До Тані на день народження прийшли друзі. Вони вітають її, вручають подарунки. Побачивши книгу, Таня засмучено відповідає: «У мене вже є така! Взявши коробку цукерок каже: «Я такі не люблю» (Як вона мала вчинити?).

4. Тарасові на день народження батько подарував велосипед. Хлопчик був радий (Як він міг виразити свою радість?).

Проведена рольова гра допомогла учням навчитися виділяти позитивні і негативні риси людей, вчитися бути чесними до рідних, вчитися бути терпими до інших людей, вміти відповідати за свої вчинки.

Психолого-педагогічна гра «Подарунок, який не можна купити» мав на меті донести до дітей, що родина – безцінний скарб у житті кожної людини, навчити учнів не соромитися проявляти емоції та почуття, виявляти турботу до рідних.

1. Гра «Несподівана зустріч». Діти діляться на дві команди, перша – виконує роль рідних–дорослих, друга – дітей. «Діти» неочікувано зустріли родича, на радощах вони підбігають до «дорослого», ніжно обіймають його, відходять назад, а потім із новою силою, несучи в собі ще більше любові та

добра, знову біжать до «дорослого» і ще міцніше обіймають. Після цього діти міняються ролями.

2. Вправа «Мої рідні». Візьміть папірці, обведіть свою руку. На долоні напишіть своє ім'я, а на пальчиках – імена своїх рідних. (Діти виконують завдання). Після чого учитель проводить бесіду: ви писали імена рідних і подумки були поруч з ними. Розкажіть, що ви відчували? До кого ви ставитеся по-дружньому? Чому? А кому потрібна ваша допомога? Чому?

3. Вправа «Коло побажань». Діти стають у коло, беруться за руки і по черзі промовляють побажання для родини: «Бажаю всім міцного здоров'я і жити в дружній родині», «Бажаю вашій родині ніколи не сваритися», «Бажаю вашій родині побільше приємних сюрпризів», «Бажаю у вашій родині допомагати один одному» та ін.

Система заходів авторської програми була сформована таким чином, що кожне заняття передбачало ознайомлення з новими структурними характеристиками культури родинних взаємин та закріпленням раніше вивчених, а також супроводжувалася збагаченням досвіду такої поведінки через формування практичних навичок реалізації здобутих моральних знань, їхнє повторення і закріплення вже вивченого, ознайомлення з новими поняттями, які є структурними характеристиками культури родинних взаємин, що сприяло вихованню цього обистісного основоутворення.

Проведення виховних занять було організовано так, що молодші школярі, які вже набули певного досвіду культури родинних взаємин, допомагали слабшим, виконуючи роль керівника проблемної групи. Учні початкової школи, які ще не мали такого досвіду, активно брали участь в обговоренні проблемних питань, висловлювали свої думки з приводу почутого, презентували «власні» рішення своєї команди.

Зміст авторської програми в 4-му класі передбачав ознайомити молодших школярів з обрядовими масовими діями, формувати розуміння важливості родинних зв'язків, посилити роль родини у виховному процесі тощо. Для цього було проведено цілу низку заходів.

Наведемо приклад гри «Що посієш, те й пожнеш».

1. Декільком учням пропонується розіграти ситуації шанобливого ставлення до людини або з неповагою. Однокласникам же необхідно запропонувати варіант вирішення ситуації.

2. Вправа «Чому». Учні розглядають малюнки та вибирають з них ті, що здаються їм найбільш цікавими. Учитель спонукає до обговорення: «Чому мама посміхається?», «Чому хлопчик так тримає м'яч?», «Чому у дівчинки таке обличчя?». У разі потреби дорослий спрямовує увагу учнів на моральний аспект зображеного сюжету: «Мені здається, що хлопчик дуже засмучений. Що могло статися?». При необхідності пропонує власний варіант відповіді на запитання «Чому?».

Аукціон добрих справ «Підбадьор друга» передбачав покращення настрою оточуючим: батькам, однокласникам, учителям. Дітям пропонується виготовити листівку-побажання для людини, яку вони хочуть «підбадьорити» добрим словом.

Проектна робота «Чарівна квітка» – ефективний засіб для виховання дружелюбності, поваги до дорослих. З учнями проводиться цикл бесід, в ході яких учні вчать правилам толерантного спілкування з батьками, рідними, дорослими. В кінці кожної бесіди учні отримують пелюстку та на основі засвоєних знань, умінь і навичок створюють «Чарівну квітку».

Тематика бесід (пелюстки чарівної квітки): 12 способів подякувати; 22 способи вибачитися; 26 теплих формул прощання і побажання; 8 способів зробити комплімент; 13 способів підтримати; 14 способів порадити; 11 формул ввічливого прохання; 8 способів звернутися; 14 способів привітання.

Квест «Казкова країна» мав на меті стимулювати на взаємодопомогу у родині, розвиток оцінного ставлення молодших школярів до власних якостей та властивостей; стимулювати прихильне доброзичливе ставлення дітей один до одного, до братиків/сестричок та інших членів родини; сприяти усвідомленню учнями своїх емоцій та переживань; сприяти усвідомленню

молодшими школярами власних переживань та звільненню від негативних емоцій.

I станція «Будемо знайомі». Вчитель привертає увагу учасників квесту до однієї учениці, пропонуючи уявити, що вона сьогодні вперше прийшла до нас у клас: «Давайте познайомимось із дівчинкою і спробуємо дізнатися про неї щось цікаве...». Спочатку учениця розповідає про себе сама, що забажає. Дорослий при потребі допомагає, спрямовуючи розповідь за допомогою запитань, наприклад: «Як ти допомагаєш мамі?», «Хто твої найкращі друзі?», принагідно схвалює дитину. Потім до розмови приєднуються діти, ставлячи дівчинці різноманітні запитання. На завершення учні по черзі розповідають, що вони дізнались про свого друга.

II станція «Дружба починається з посмішки». Учням пропонується стати у коло. Кожен гравець один за одним повертається до сусіда, тисне йому руку і дарує свою добру, привітну посмішку. Далі учитель пропонує уявити, що гравці стоять у колі своєї родини. Учні так само повертаються один до одного, тиснуть руку і дарують свої позитивні емоції.

III станція «Намалюй свою радість». Учасникам пропонують разом на одному аркуші намалювати те, що вони відчувають (малювання пальцями). По завершенню бажано уточнити, що намалював кожен учень, чому, а також відмітити, яка гарна, яскрава, радісна картина вийшла у дітей.

IV станція «Проганяємо злість». Учасникам квесту пропонується заплющити очі та пригадати свій настрій, відчути зміни в ньому. Можливо, дитина ображена на когось зі своєї родини... Потім кожен малює «свою злість». А завершивши малюнок – рве його на дрібні шматочки, що складають в коробочку (чи мішечок). Коли це зроблять всі учасники, учитель заклеює її (зав'язує мішечок) і виносить на смітник: «Ми викинули геть все погане, а добре – залишили собі».

Отже, розшарування матеріалу за рівнем складності і специфікою використання давало змогу молодшим школярам повертатися на попередній рівень, а також повторювати засвоєні поняття. Таким чином, вищезазначені

завдання були доречно підібраними та вдало використаними з метою виховання культури родинних взаємин у молодших школярів. Ефективність проведених заходів, які використовувались учителями, зумовлювалася тим, що процес виховання культури родинних взаємин відбувався безперервно.

Важливо зазначити, що під час проведення виховних заходів із молодшими школярами, вчителі пропонували їм самостійно визначити проблемні питання, що підштовхувало їх до творчих пошуків. У тих випадках, коли учням не завжди вдавалося поставити проблемні питання, вчитель допомагав школярам, пропонуючи навідні питання. Презентація думок передбачала представлення відповідних рішень, отриманих у результаті спільної роботи, тобто діалогової співпраці молодших школярів у групі. Заключним етапом проведення діалогу було формулювання висновків, що мало значний вплив на особистість дитини, оскільки підсумкове твердження виступало у формі правила, норми, які учні сприймали з бажанням, оскільки це було їх власне твердження.

У результаті проведеної роботи з батьками ми з'ясували, що співпраця вчителя та батьків тільки тоді буде результативною у вихованні культури родинних взаємин, коли вибудовуватиметься на довірі, повазі та активній співучасті батьків у обговоренні питань виховання їх дітей.

В основу роботи з батьками з метою забезпечення її ефективності мають бути покладені знання об'єктивних умов, у яких вона здійснюється, а саме: опануванням дорослими членами родини основ психологічних знань, умінь, навичок необхідних для правильного виховання дітей у сім'ї; встановлення і розвиток відносин взаєморозуміння, взаємоповаги, взаємодопомоги між старшими і молодшими членами родини.

І, насамкінець, ми поцікавилися думкою батьків дітей з експериментальних класів щодо запропонованої нами авторської програми «Партнерство заради дитини: крок за кроком» і отримали відповіді такого змісту:

- Людмила Миколаївна (мама учня 4-го класу): Хочемо подякувати за можливість участі в експериментальній програмі. Ми за ініціативою програми створювали «Сімейне дерево» нашої родини. В час сучасних технологій, інколи навіть фото не завжди є можливість роздрукувати, я вже не кажу про пам'ятні моменти, а ми з сином цілий тиждень збирали інформацію про наших прабабусь та прадідусів. Сину дуже сподобалося, а ми з чоловіком ще раз переконалися, що наша родина унікальна. Потрібно цінувати свою родину, історію, приклади життя та пишатися успіхами своїх пращурів. Завдяки цьому проекту, ми акумулювали всі свої зв'язки та «побудували» наше сімейне дерево.

- Олег Якович (батько учениці 3-го класу): Я схвалюю запропоновані новації (програму «Партнерство заради дитини: крок за кроком», адже таким чином школа сприяє вихованню та розвитку моєї дитини. Вважаю, що в даний період це є необхідністю, щоб скерувати особистість у правильне русло».

Отже, запроваджена авторська програма «Партнерство заради дитини: крок за кроком» підтвердила свою ефективність. Ми дійшли висновку, що родина позитивно впливає на формування особистості дитини і допомагає їй відчувати себе рівноправним членом сімейного колективу, де її люблять та поважають; дитина має у родині свої права та обов'язки, до її потреб ставляться з розумінням. Гармонійний розвиток дитини можливий у родині з високим рівнем культури взаємин між усіма її членами. Якщо життя родини опосередковується духовними цінностями, то всі її члени розуміють і підтримують один одного, ставляться з повагою, працюють над собою для виправлення власних негативних якостей з метою самопізнання та самовдосконалення.

На основі вищевикладеного, констатуємо, що виховання у родині розвиває здібності, здорові інтереси та потреби дитини, формує правильний світогляд, сприяє прищепленню гуманних моральних якостей, розумінню необхідності дотримуватися правових і моральних норм життя, поведінки,

що сприяє розвитку фізичної досконалості дітей, зміцненню їхнього психічного та соціального здоров'я.

3.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи

З метою перевірки запропонованих педагогічних умов було проведено формувальний етап експерименту на базі спеціалізованої загальноосвітньої школи I–III ступенів № 296 з поглибленим вивченням іноземної мови м. Києва Дарницького району, Мліївського закладу загальної середньої освіти I–III ступенів № 2 ім. М.М. Артеменка Городищенського району Черкаської області, Кирнасівського закладу загальної середньої освіти I–II ступенів Тульчинського району Вінницької області, Богданівського закладу загальної середньої освіти I–III ступенів Тульчинського району Вінницької області, Лубенської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 4 Лубенської міської ради Полтавської області, Низівської загальноосвітньої школи I–II ступенів Сокальського району Львівської області, закладів загальної середньої освіти міста Знам'янка Кіровоградської області (Знам'янської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 1 ім. Т. Г. Шевченка, Навчально-виховного комплексу «Знам'янська загальноосвітня школа I–III ступенів № 2–ліцей Знам'янської міської ради», навчально-виховний комплекс «Знам'янська загальноосвітня школа I–III ступенів № 3–гімназія»), закладів загальної середньої освіти Уманського району Черкаської області (Городецької загальноосвітньої школи I–III ступенів, Родниківської загальноосвітньої школи, Кочубіївської загальноосвітньої школи I–III ступенів, Дмитрушківської загальноосвітньої школи I–III ступенів).

Результати вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за визначеними нами педагогічними умовами порівнювалися з результатами молодших школярів контрольної групи, в освітньому процесі яких такі умови не впроваджувалися.

Зміни до змісту виховного процесу вносилися нами з метою ефективного впливу на мотиви, цінності, знання, набуття нових навичок молодшими школярами. Насамперед ці зміни відбилися на підвищенні рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів на рівні теоретичного узагальнення і практичного вдосконалення, що забезпечило їм розуміння закономірностей процесу побудови родинних взаємин. У цьому випадку засвоєні знання і набуті вміння включаються в нові зв'язки, що веде до підвищення теоретичного і практичного рівня культури родинних взаємин.

Незалежними змінними формувального етапу експерименту є обґрунтовані нами педагогічні умови:

- 1) усвідомлення учнями початкової школи необхідності в оволодінні культурою родинних взаємин;
- 2) набуття молодшими школярами досвіду культури родинних взаємин;
- 3) забезпечення співпраці школи та сім'ї у вихованні культури родинних взаємин молодших школярів.

Залежними змінними є: рівні вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за відповідними критеріями (ціннісно-мотиваційним, когнітивним та діяльнісно-поведінковим) та рівнями: високим, середнім і низьким.

За розробленою методикою (підрозділ 2.2) здійснювалося визначення вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за кожним критерієм окремо (ЦМ – ціннісно-мотиваційним, К – когнітивний, ДП – діяльнісно-поведінковий).

Перш за все нами проаналізовано динаміку ціннісних орієнтацій молодших школярів за методикою М. Рокича, найбільш поширеною на сьогодні для вивчення особистісних цінностей.

Після застосування даної методики, нами встановлено, що перше місце в списку термінальних цінностей, як і на етапі констатувального етапу експерименту, займає наступна цінність 1) здоров'я (фізичне і психічне).

Така особистісна цінність як щаслива родина на етапі констатувального етапу дослідження займала дев'яте рангове місце. Можемо констатувати, що прикінцеве вивчення показало, що в рейтингу дана цінність зайняла друге місце, тобто проявилася позитивна динаміка щодо формування термінальних цінностей.

В ієрархії інструментальних цінностей на етапі констатувального етапу дослідження перші рангові місця займали такі цінності, як життєрадісність (почуття гумору), ефективність у справах. Вихованість, як особистісна цінність, займала сьоме рангове місце серед інших інструментальних цінностей.

Після закінчення формування етапу ця цінність перемістилася на четверте рангове місце, що свідчить про ефективність проведеної нами експериментальної роботи.

Для підвищення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за когнітивним критерієм нами впроваджено першу педагогічну умову, тобто усвідомлення учнями початкової школи необхідності в оволодінні культурою родинних взаємин.

Упровадження означеної педагогічної умови в експериментальних класах забезпечило певну позитивну динаміку виховання культури родинних взаємин у молодших школярів за цим критерієм.

Так, на основі використання діагностичних методів та методик, які були ідентичні до констатувального етапу експерименту, встановлено, що 16,3 % молодших школярів 1–2-х класів ЕГ та 28,8 % КГ виявили низький рівень вихованості культури родинних взаємин, з яких 16,1 % дівчатка ЕГ та 30,1 % КГ і 16,4 % хлопчиків ЕГ, 27,4 % – КГ. До середнього рівня віднесено 43,7 % учнів ЕГ та 43,9 % КГ (із яких 41,7 % дівчатка ЕГ, 42,7 % – КГ і 45,7 % хлопчиків ЕГ, 45,1 % – КГ).

Серед молодших школярів 1–2-х класів ЕГ високого рівня досягли 40,1 %, КГ – 27,4 % (з яких 42,2 % дівчатка ЕГ, 27,2 % – КГ і 37,9 %

хлопчиків ЕГ, 27,5 % – КГ). Тобто молодші школярів 1–2-х класів ЕГ переважають своїх однолітків із КГ на 12,7 %.

Молодші школярі 3–4-х класів показали такі результати: низький рівень в ЕГ проявили 14,6 %, КГ – 26,0 % (із яких 13,6 % дівчатка ЕГ, 24,5 % – КГ і 15,6 % хлопчиків ЕГ, 27,5 % – КГ); середній рівень в ЕГ мали – 45,8 %, КГ – 45,4 % (із яких 46,1 % дівчатка ЕГ, 46,7 % – КГ і 45,5 % хлопчиків ЕГ, 44,1 % – КГ).

Молодші школярі 3–4-х класів з високим рівнем вихованості становили в ЕГ 39,6 %, а в КГ – 28,6 % (із яких 40,3 % – дівчатка ЕГ, 28,8 % – КГ і 38,9 % – хлопчиків ЕГ, 28,4 % – КГ).

В ЕГ на 11,0% більше учнів, які віднесені до високого рівня вихованості культури родинних взаємин. Узагальнені результати дослідження за ціннісно-мотиваційним критерієм представлено в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Розподіл молодших школярів експериментальної та контрольної груп за рівнями вихованості культури родинних взаємин за ціннісно-мотиваційним критерієм (формульальний етап експерименту)

Класи	Стать	Рівні вихованості					
		Низький		середній		високий	
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
1–2 клас	Д	11,8	30,2	44,5	42,5	43,7	27,3
	Х	13,6	27,1	44,3	45,2	42,1	27,7
3–4 клас	Д	9,8	31,3	42,9	38,6	47,3	30,1
	Х	13,5	29,7	43,2	41,8	43,3	28,5
Середнє за класами	Д	10,8	30,8	43,7	40,6	45,5	28,7
	Х	13,6	28,4	43,8	43,5	42,7	28,1
Середнє за критерієм		12,2	29,6	43,8	42,1	44,1	28,4

Аналіз здобутих даних, які подано в таблиці 3.1, дають змогу констатувати, що молодших школярів 1–2-х класів із низьким рівнем вихованості культури родинних взаємин виявлено в ЕГ 12,7 %, а в КГ – 28,7 % (із яких 11,8 % – дівчатка ЕГ, 30,2 % – КГ і 13,6 % – хлопчиків ЕГ, 27,1 % – КГ).

До середнього рівня вихованості досліджуваної цінності віднесено в ЕГ 44,4 %, а в КГ – 43,9 % (із яких 44,5 % – дівчатка ЕГ, 42,5 % – КГ і 44,3 % хлопчиків ЕГ, 45,2 % – КГ).

Із високим рівнем виявлено: в ЕГ – 42,9 % учнів, а КГ – 27,5 % (із яких 43,7 % – дівчатка ЕГ, 27,3 % – КГ і 42,1 % хлопчиків ЕГ, 27,7 % – КГ). Таким чином молодші школярі 1–2-х класів ЕГ переважають своїх однолітків із КГ на 15,4 %.

Молодші школярі 3–4-х класів розподілилися наступним чином: з низьким рівнем виявлено ЕГ 11,7 %, в КГ – 30,5 % (із яких 9,8 % були дівчатка ЕГ та 31,3 % – КГ і 13,6 % хлопчиків ЕГ, 27,1 % – КГ); із середнім рівнем: у ЕГ – 43,1 % дітей, у КГ – 40,2 % (із яких 42,9 % – дівчатка ЕГ, 38,6 % – КГ і 43,2 % хлопчиків ЕГ, 41,8 % – КГ) із високим рівнем – у ЕГ – 45,3 % дітей, у КГ – 29,3 % (з яких 47,3 % дівчатка ЕГ, 30,1 % – КГ і 43,3 % хлопчиків ЕГ, 28,5 % – КГ). Встановлено, що молодші школярі 1–2-х класів мають дещо нижчі дані від молодших школярів 3–4-х класів за рівнями вихованості культури родинних взаємин за ціннісно-мотиваційним критерієм.

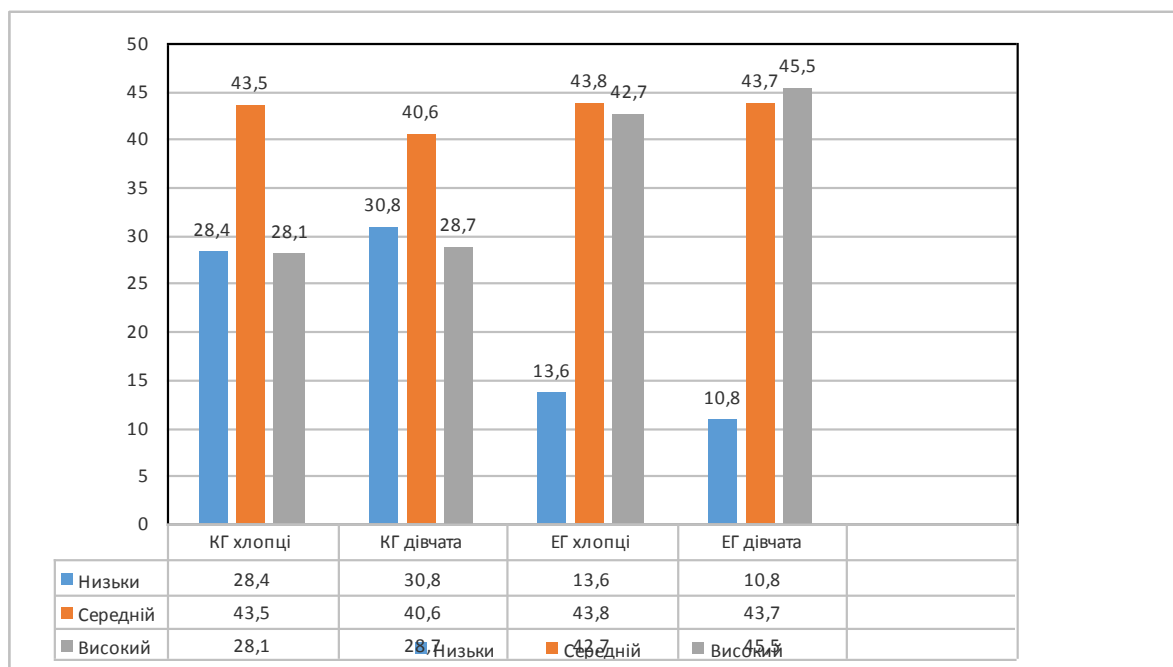
Результати діагностування, які подано в таблиці 3.2, свідчать про те, що завдяки впровадженню другої педагогічної умови відбулися суттєві позитивні зміни у рівнях вихованості названого особистісного утворення в учнів експериментальних шкіл.

Зокрема кількість молодших школярів ЕГ з високим рівнем зросла на 19,0 % у порівнянні з констатувальним етапом експерименту. У КГ суттєвої позитивної динаміки не спостерігається.

Адже високий рівень вихованості культури родинних взаємин виявили в контрольній групі тільки 28,1 % хлопчиків та 28,7 % дівчаток; 43,5 % хлопчиків та 40,6 % дівчаток залишилися на середньому рівні вихованості культури родинних взаємин. Однак досить значним залишився відсоток учнів (28,4 % хлопчиків та 30,8 % дівчаток), яких віднесено до низького рівня вихованості культури родинних взаємин. Тобто практично ніякої позитивної

динаміки у порівнянні з даними констатувального етапу експерименту не

спостерігається.

Рис. 3.2. Розподіл молодших школярів експериментальної та контрольної груп за рівнями вихованості культури родинних взаємин за ціннісно-мотиваційним критерієм

Що стосується ЕГ, то можна констатувати, що 42,7 % хлопчиків та 45,5 % дівчаток віднесено до високого рівня; 43,8 % хлопчиків та 43,7 % дівчаток мають середній рівень вихованості культури родинних взаємин, і тільки 13,6 % хлопців та 10,8 % дівчаток мають низький рівень вихованості цього особистісного утворення. Кількість учнів з високим рівня зросла, у порівнянні з констатувальним етапом дослідження на 19,0 %. Ці результати свідчать про позитивні зміни у вихованості культури родинних взаємин.

Отже, набуті результати дають підстави стверджувати, що проведення цілеспрямованої роботи з молодшими школярами ЕГ у контексті дослідницького задуму позитивно позначилося на їхньому ціннісному ставленні до родини, родинних взаємин, до себе, як члена родини, розвитку у них мотивації до культури родинних взаємин.

Після проведення формувального етапу експерименту також було зафіксовано позитивну динаміку результатів за когнітивним критерієм. Одержані дані подано в таблиці 3.2.

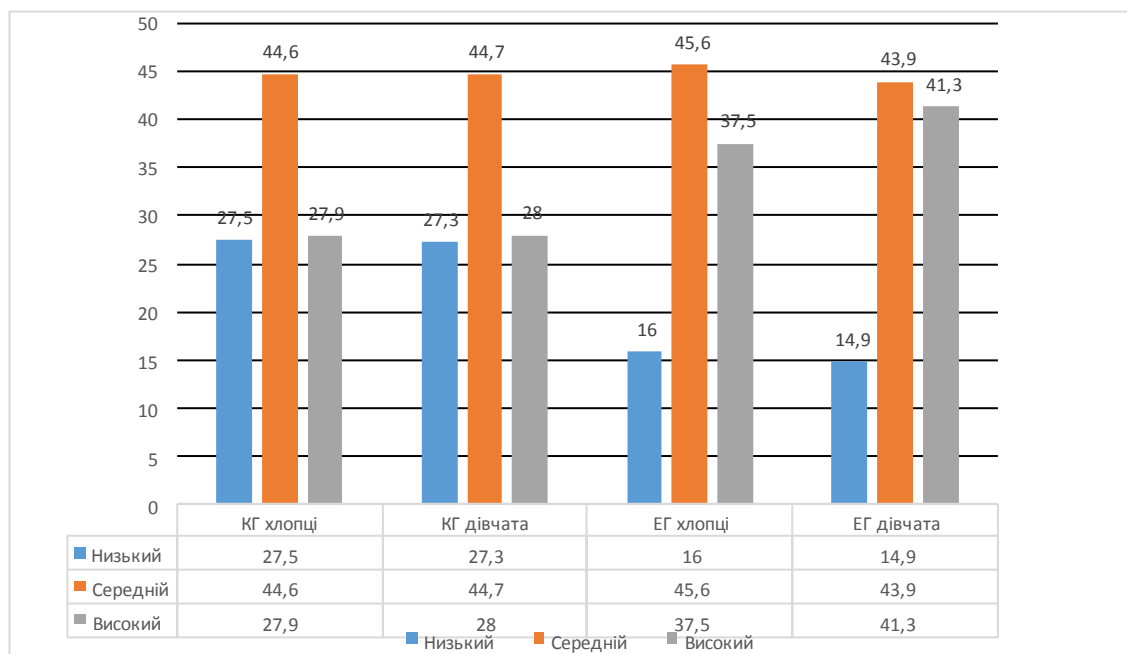
Таблиця 3.2

Розподіл молодших школярів експериментальної та контрольної груп за рівнями вихованості культури родинних взаємин за когнітивним критерієм (формувальний етап експерименту)

Класи	Стать	Рівні вихованості					
		низький		середній		високий	
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
1–2клас	Д	16,1	30,1	41,7	42,7	42,2	27,2
	Х	16,4	27,4	45,7	45,1	37,9	27,5
3–4 класи	Д	13,6	24,5	46,1	46,7	40,3	28,8
	Х	15,6	27,5	45,5	44,1	38,9	28,4
Середнє за класами	Д	14,9	27,3	43,9	44,7	41,3	28,0
	Х	16,0	27,5	45,6	44,6	37,5	27,9
Середнє за критерієм		15,5	27,4	45,5	44,7	38,4	28,0

Отже, аналіз результатів діагностування молодших школярів за когнітивним критерієм засвідчив, що в ЕГ зріс відсоток учнів з високим рівнем вихованості культури родинних взаємин (КГ на 5,6 %, ЕГ на 14,0 %) із низьким рівнем суттєво зменшилася кількість молодших школярів (КГ – на 5,6 %, ЕГ – на 16,8 %).

Середній рівень вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів залишився практично на тому ж рівні (див. рис. 3.3).

Рис. 3.3. Розподіл молодших школярів ЕГ та КГ за рівнями вихованості культури родинних взаємин за когнітивним критерієм

Такі результати доводять, що завдяки апробації першої педагогічної умови вдалося підвищити рівень вихованості культури родинних взаємин в учнів експериментальної групи. Адже в ЕГ спостерігаємо такі результати: 37,5 % хлопчиків та 41,3 % дівчаток віднесено до високого рівня; 45,6 % хлопчиків та 43,9% дівчаток мають середній рівень вихованості культури родинних взаємин, і тільки 16,0 % хлопчиків та 14,9 % дівчаток проявили низький рівень вихованості означеного утворення. Ці результати свідчать про позитивну динаміку у вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів ЕГ; у той час як високий рівень у контрольній групі виявили 27,9 % хлопчиків і 28,0 % дівчаток; 44,6 % хлопчиків та 44,7 % дівчаток мають середній рівень вихованості культури родинних взаємин і 27,5 % хлопчиків та 27,3 % дівчаток проявили низький рівень вихованості цього утворення.

Порівнявши отриманні результати констатувального та формуального етапів дослідження, встановили, що рівні вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів КГ дещо підвищилися, але несуттєво.

Можна стверджувати, що в ЕГ, на відміну від КГ, в результаті впровадження першої педагогічної умови, учні засвідчили сформованість

знань та уявлень про родину як головний осередок суспільства, родинні взаємини, розуміння сімейних цінностей та їх антиподів, наявність активної потреби у засвоєнні знань, умінь та навичок, пов'язаних з цим новоутворенням.

На етапі формувального експерименту нас особливо цікавили зміни, які сталися у рівнях вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за діяльнісно-поведінковим критерієм. Адже, як на нашу думку, саме цей критерій є визначальним, оскільки характеризує сформованість умінь і навичок культури родинних взаємин та прояви ціннісного ставлення до родини.

Результати діагностування молодших школярів на етапі формувального експерименту за діяльнісно-поведінковим критерієм вихованості культури родинних взаємин представлено в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Розподіл молодших школярів експериментальної та контрольної груп за рівнями вихованості культури родинних взаємин за діяльнісно-поведінковим критерієм (формувальний етап експерименту)

Класи	Стать	Рівні вихованості					
		низький		середній		Високий	
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
1–2 класи	Д	13,2	31,2	42,5	40,9	44,3	27,9
	Х	13,6	31,9	46,2	40,1	40,2	28,0
3–4 класи	Д	11,1	30,3	43,7	40,1	45,2	29,6
	Х	13,2	29,8	44,5	42,7	42,3	27,5
Середнє за класами	Д	12,2	30,8	43,1	40,5	44,8	28,8
	Х	13,4	30,9	45,4	41,4	41,3	27,8
Середнє за критерієм		12,8	30,9	44,3	41,0	43,1	28,3

Якщо аналізувати здобуті результати, то можна стверджувати: молодших школярів 1–2-х класів із низьким рівнем виявлено у ЕГ – 13,4 %, у той час, як у КГ – 31,6 % (із яких 13,2 % – дівчатка ЕГ, 31,2 % – КГ і 13,6 % хлопчиків ЕГ, 31,9 % – КГ); із середнім рівнем – ЕГ 44,4 %, КГ – 40,5 % (із яких 42,5 % дівчатка ЕГ, 40,9 % – КГ і 46,2 % хлопчиків ЕГ, 40,1 % – КГ);

високим рівнем – ЕГ – 42,3 %, КГ – 28,0 % (із яких 44,3 % дівчатка ЕГ, 27,9 % – КГ і 40,2 % хлопчиків ЕГ, 28,0 % – КГ).

Молодших школярів 3–4-х класів низького рівня виявлено в ЕГ – 12,2 %, у КГ – 30,1 % (з яких 11,1 % дівчатка ЕГ, 30,3 % – КГ і 13,2 % хлопчиків ЕГ, 29,8 % – КГ).

До середнього рівня віднесено в ЕГ – 44,1 %, у КГ – 41,4 % дітей (із яких 43,7 % дівчатка ЕГ, 40,1 % – КГ і 44,5 % хлопчиків ЕГ, 42,7 % – КГ).

Помітні зміни відбулися у респондентів ЕГ, які виявляли високий рівень вихованості, зокрема відбулося зростання до 43,8 %, (з яких 45,2 % дівчатка і 42,3 % хлопчиків. Відсоток молодших школярів із високим рівнем у порівнянні з констатувальним етапом експерименту зріс (КГ на 2,4 %, ЕГ на 17,6 %). У той же час у КГ суттєвих змін не спостерігається, оскільки тільки 28,6 % віднесено до високого рівня.

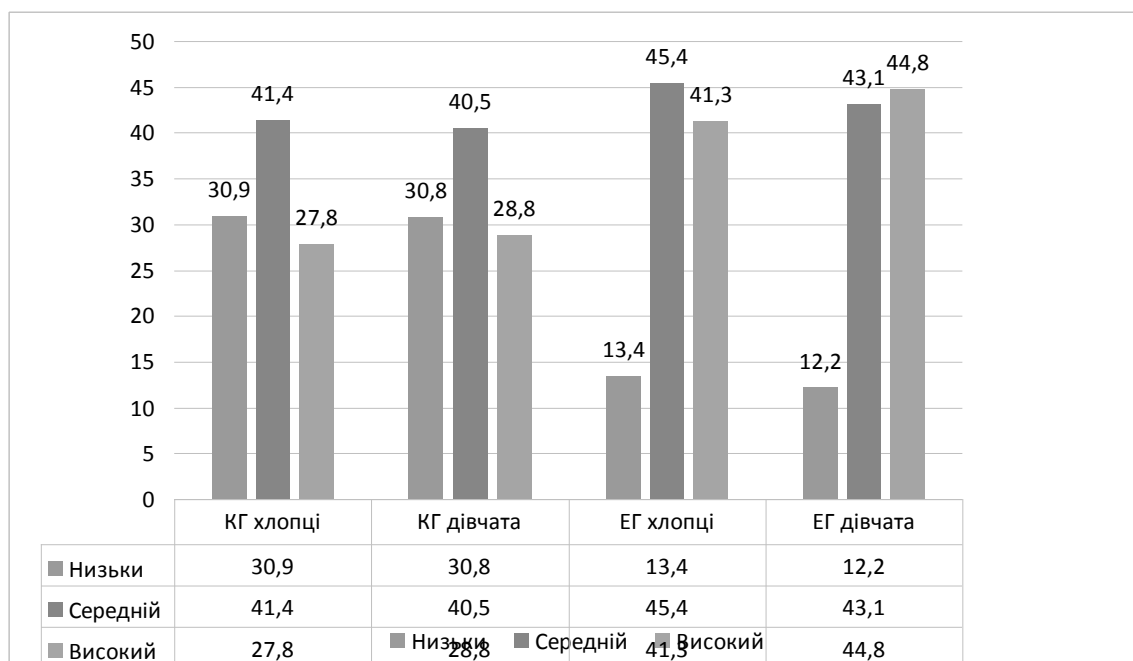
Результати діагностування, які подано в таблиці 3.3, свідчать про те, що основна кількість молодших школярів ЕГ мають високий та середній рівень вихованості культури родинних взаємин за діяльнісно-поведінковим критерієм. Зокрема, молодших школярів із високим рівнем виявлено 34,6 %, з середнім 42,7 %.

Спостерігається перехід учнів з середнім рівнем на високий і з низького рівня – на середній.

Це сталося завдяки реалізації третьої педагогічної умови через впровадження авторської програми «Партнерство заради дитини: крок за кроком», тобто шляхом ефективної співпраці дітей, батьків та вчителя. Зросла кількість учнів із високим рівнем вихованості і зменшився відсоток із низьким. Це в загальному і вплинуло на позитивну динаміку рівня вихованості в них культури родинних взаємин за названим критерієм.

У цілому 41,3 % хлопчиків та 44,8 % дівчаток ЕГ віднесено до високого рівня. 45,4 % хлопчиків та 43,1 % дівчаток мають середній рівень вихованості культури родинних взаємин, і тільки 13,4 % хлопчиків та 12,2 % дівчаток віднесено до низького рівня вихованості культури родинних

взаємин. У КГ отримано наступні дані: високий рівень виявили 27,8 % хлопчиків та 28,8 % дівчаток, 41,4 % хлопчиків та 40,5 % дівчаток мають середній рівень вихованості культури родинних взаємин, а 30,9 % хлопчиків та 30,8 % дівчаток – низький рівень вихованості досліджуваного особистісного утворення.

Рис. 3.4. Розподіл молодших школярів ЕГ та КГ за рівнями вихованості культури родинних взаємин за діяльнісно-поведінковим критерієм

Визначення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів за трьома критеріями дозволило узагальнити експериментальні дані на етапі формувального експерименту, що відображено у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Узагальнені дані розподілу учнів за рівнями вихованості культури родинних взаємин (формувальний етап експерименту)

Критерії	Рівні вихованості					
	Низький		Середній		Високий	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
ЦМ	12,2	29,6	43,8	42,1	44,1	28,4
К	15,5	27,4	45,5	44,7	38,4	28,0
ДП	12,8	30,9	44,3	41,0	43,1	28,3
Середнє за критерієм	13,5	29,3	44,5	42,6	41,9	28,2

Представлені дані таблиці 3.5 свідчать, що ціннісно-мотиваційний критерій вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів в ЕГ низького рівня складає 12,2 %, в той час як у КГ – 29,6 %, середній рівень відповідно складає 43,8 % у ЕГ і 42,1 % у КГ, високий – 44,1 % у ЕГ і 28,4 % у КГ. Зокрема різниця високого рівня між ЕГ і КГ становить 15,7 %.

Низький рівень когнітивного критерію вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів в ЕГ складає 15,5 %, у той час як у КГ – 27,4 %, середній рівень відповідно складає 45,5 % у ЕГ і 44,7 % у КГ; високий – 38,4 % дітей ЕГ і 28,0 % у КГ. Зокрема, різниця між учнями високого рівня ЕГ і КГ становить 10,4 %.

Діяльнісно-поведінковий критерій вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів: в ЕГ низький рівень складає 12,8 %, у той час як у КГ – 30,9 %, середній рівень відповідно складає 44,3 % у ЕГ і 41,0 % у КГ, високий – 43,1 % у ЕГ і 28,3 % у КГ. Зокрема, різниця між дітьми високого рівня ЕГ і КГ становить 13,7 %.

За результатами проведеного формувального етапу експерименту визначено рівень вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів та здійснено розподіл за рівнями, що відображено в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

**Вихідний рівень вихованості культури родинних взаємин
у молодших школярів**

Рівні	КГ	ЕГ	Різниця, %
Низький	77 (29,3 %)	35 (13,9 %)	15,4
Середній	113 (42,6 %)	112 (44,3 %)	1,7
Високий	74 (28,1 %)	105 (41,8 %)	13,7

Формувальний етап експерименту показав, що завдяки впровадженню визначених нами педагогічних умов високий рівень вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів в ЕГ переважає КГ на 13,7 %. Низький рівень менше на 15,4 %.

Узагальнюючи отримані результати формувального етапу експерименту, маємо відзначити, що вони свідчать про істотні зміни в рівнях

вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів.

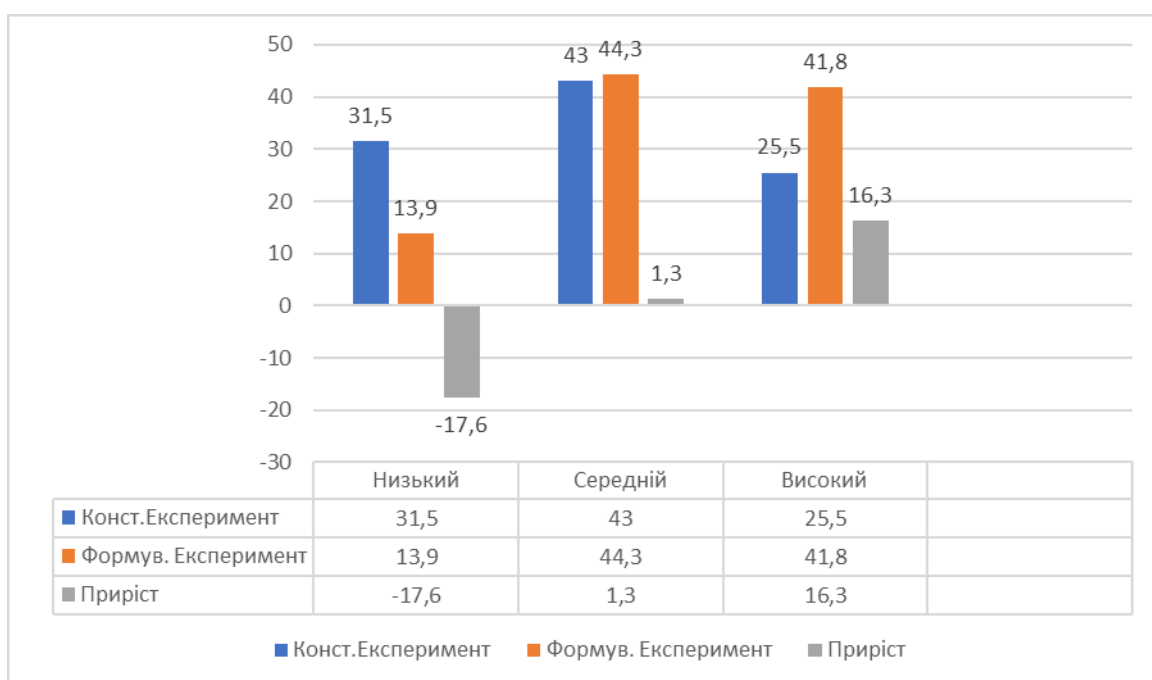
Динаміку рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів показано в таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

**Динаміка рівнів вихованості культури родинних взаємин
у молодших школярів**

Рівні	КГ – 264 молодших школяра			ЕГ – 248 молодших школярів		
	Констатувальний експеримент	Формувальний експеримент	Приріст	Констатувальний експеримент	Формувальний експеримент	Приріст
	КГ			ЕГ		
Низький	32,2 %	29,3 %	-2,9	31,5 %	13,9 %	-17,6
Середній	43,1 %	42,6 %	-0,5	43,0 %	44,3 %	+1,3
Високий	24,7 %	28,1 %	+3,4	25,5 %	41,8 %	+16,3

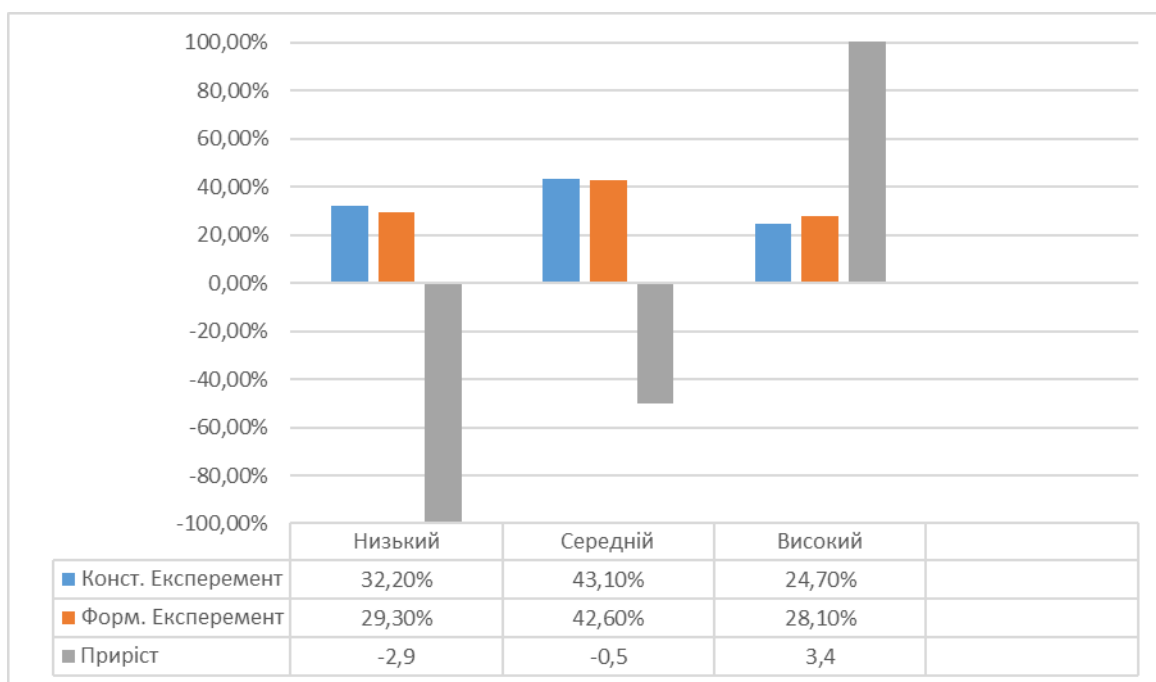
Аналіз даних таблиці 3.6 показав, що в результаті впровадження обґрунтованих нами педагогічних умов в молодших школярів експериментальної групи виявилися більш високі показники рівнів вихованості культури родинних взаємин.

Рис. 3.5. Динаміка рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів (ЕГ)

Так, в ЕГ приріст високого рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів, порівняно із констатувальним етапом, становить +16,3 %; середній +1,3 %; а низький зменшився на 17,6 %.

Рис. 3.6. Динаміка рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів (КГ)

У КГ суттєвої позитивної динаміки не виявлено, оскільки високий рівень вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів зріс на 3,4 %; середній зменшився на 0,5 %; низький – на 2,9 %. Такі зміни є не визначальними.

Таким чином, у результаті дослідження зроблено висновок, що перевірка ефективності запропонованих педагогічних умов виховання культури родинних взаємин у молодших школярів довела доцільність їх успішного використання. Підтвердженням окресленого факту є помітне підвищення рівнів ціннісно-мотиваційного, когнітивного та діяльнісно-поведінкового критеріїв, а відтак і в цілому культуру родинних взаємин у молодших школярів.

Отже, результати проведеного експерименту показали позитивну динаміку рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів, яка засвідчила ефективність обґрунтованих нами педагогічних умов.

Висновки до третього розділу

У результаті аналізу наукових джерел та проведеного констатувального етапу експерименту встановлено, що існує необхідність в оптимізації процесу виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, яку розглядаємо як вибір найбільш вдалої за певних обставин моделі, змісту та педагогічних умов. В основу моделювання, як науково-експериментального методу, покладено ідею розгляду об'єкта чи процесу, в якому безпосередньо вивчається не сам об'єкт пізнання, а допоміжна штучна або природна система, що перебуває в деякому об'єктивному відношенні із об'єктом пізнання, здатна його замінити в певному відношенні і яка дає при його дослідженні в кінцевому рахунку інформацію про сам модельований об'єкт (процес). Моделювання ґрунтується на методах теорії подібності.

При створенні моделі ми виходили з того, що процес виховання культури родинних взаємин у молодших школярів повинен бути спеціально організованим, цілеспрямованим та керованим і базуватися на злагодженій співпраці всіх учасників цього процесу, організаційно-методичних умовах та етапів виховання культури родинних взаємин, методах та засобах.

У роботі розроблено модель виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, яка характеризується органічною єдністю таких її блоків: цільового (мета, завдання), методологічного (науково-педагогічні підходи, принципи, суб'єкти виховання), процесуально-технологічного (засоби, форми та методи виховання культури родинних взаємин у молодших школярів) та діагностико-результативного (критерії, показники, рівні та результат вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів).

Визначальним елементом моделі є педагогічні умови, спрямовані на виховання культури родинних взаємин у молодших школярів. На основі аналізу різних моделей, підходів, умов нами визначено такі педагогічні умови: усвідомлення учнями початкової школи необхідності в оволодінні культурою родинних взаємин; набуття молодшими школярами досвіду

культури родинних взаємин; забезпечення співпраці школи та сім'ї у вихованні культури родинних взаємин молодших школярів.

Перша педагогічна умова визначається як усвідомлення учнями початкової школи необхідності в оволодінні культурою родинних взаємин. Її реалізація забезпечувалася класними керівниками експериментальних шкіл шляхом проведення низки заходів, як от: виховна година «Родина. Яка вона?», виховна годину-конкурс «Моя родина – моя фортеця», квест-гра «Май добру звичку – звертайся в родинну скарбничку», вікторина «Родинна квітка».

Застосовуючи методи бесіди, розповіді, навіювання та переконування, вчителі початкової школи прагнули, аби молодші школярі усвідомили значущість родини, зрозуміли важливість гармонійних родинних взаємин у житті суспільства та окремої людини.

Друга педагогічна умова, а саме: набуття молодшими школярами досвіду культури родинних взаємин, передбачала використання позаурочних форм роботи з метою оволодіння молодшими школярами певними теоретичними відомостями та уміннями, які необхідні для оволодіння культурою родинних взаємин.

Необхідних умінь, що стосуються виховання культури родинних взаємин, учні експериментальних шкіл набували під час позакласної виховної роботи, яку проводили класні керівники та в поурочній роботі. Нами визначено такі засоби та форми набуття молодшими школярами досвіду культури родинних взаємин, як: цикл годин спілкування з питань родинних взаємин, етичні бесіди, створення ситуацій; залучення дітей до колективних видів діяльності, спонукання до доброго вчинку; рольові ігри, (ігрові форми взаємодії).

Третя педагогічна умова, яка визначена нами як забезпечення співпраці школи та сім'ї у вихованні культури родинних взаємин молодших школярів, була покладена в основу авторської програми «Партнерство заради дитини: крок за кроком», яка передбачала: теоретико-практичну підготовку батьків

до виховання культури родинних взаємин молодших школярів; запровадження експериментальної технології спільного педагогічного впливу вчителів і батьків на виховання культури родинних взаємин молодших школярів; культивування тактики співпраці, партнерства щодо активізації внутрішнього духовного саморуку у тріаді «діти–батьки–учителі».

Реалізація окреслених завдань авторської програми здійснювалась в позакласній роботі і вирізнялася тим, що в центрі уваги – не предмет, а особистість дитини, її потреби, інтереси. Організуючи процес виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, ми враховували те, що неможливо змусити дитину діяти за вказаними правилами, необхідно сприяти усвідомленню і саморегуляції її поведінки.

Формувальний етап експерименту показав, що завдяки впровадженню визначених нами педагогічних умов відбулися суттєві зміни. Так, високий рівень вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів в експериментальній групі переважає контрольну групу на 13,7 %. Низький рівень зменшився на 15,4 %.

В експериментальних групах приріст високого рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів, порівняно із констатувальним етапом становить високий +16,3 %; середній +1,3 %; а низький зменшився на 17,6 %.

У контрольних групах суттєвої позитивної динаміки не виявлено, оскільки високий рівень вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів зріс на 3,4 %; середній зменшився на 0,5 %; низький – на 2,9 %. Такі зміни є не визначальними.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що в результаті запровадження експериментальної програми відбулася позитивна динаміка рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів.

Основні положення розділу висвітлено в матеріалах конференцій та наукових збірниках [168]; [171]; [173]; [175].

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення та практичне вирішення проблеми виховання культури родинних взаємин у молодших школярів. Результати теоретичного й експериментального дослідження, що засвідчили про досягнення мети і розв'язання поставлених завдань, стали підставою для таких висновків.

1. Історико-педагогічний аналіз стану розробленості проблеми в науковій літературі засвідчив, що проблема виховання культури родинних взаємин у молодших школярів була і є актуальною, однак на сучасному етапі немає єдиного підходу до трактування цього поняття.

На основі аналізу наукових психолого-педагогічних, соціологічних джерел уточнено зміст поняття «родинні взаємини» як категорії теорії й методики виховання і потрактовано його як особистісне утворення, яке характеризує рівень взаємин батьків і дітей та інших членів родини, основу яких складають морально-етичні цінності й норми життєдіяльності сучасної української родини, доброзичливе, чуйне та щире ставлення членів родини один до одного.

Поняття «культура родинних взаємин» розглядається в роботі як складне особистісне новоутворення, яке виховується у процесі міжособистісних взаємин, активної взаємодії суб'єкта і середовища, в якому він існує, коли зміна й розвиток однієї якості зумовлює зміну та розвиток іншої, а потім і всієї системи загалом.

Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів – цілеспрямований і систематичний педагогічноорганзований процес формування загальноприйнятих правил та норм поведінки в родині, виховання морально-етичної свідомості, всіх її структурних елементів: моральних якостей, почуттів, емоцій, ставлення, вчинків і поведінки дітей молодшого шкільного віку в умовах родини.

На підставі узагальнення досліджень українських і зарубіжних науковців визначено, що під час організації процесу виховання культури

родинних взаємин у молодших школярів повинні враховуватися відповідні вікові психофізіологічні особливості учнів молодшого шкільного віку.

2. Визначено та охарактеризовано критерії, показники та рівні вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів. Охарактеризовано такі критерії вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів: ціннісно-мотиваційний, когнітивний та діяльнісно-поведінковий.

У роботі визначено такі рівні вихованості досліджуваного особистісного утворення: високий, середній та низький.

Результати дослідження на констатувальному етапі експерименту свідчать про те, що основна частина молодших школярів перебувають на середньому рівні вихованості культури родинних взаємин (КГ – 42,1%, учнів, в ЕГ – 43,2%). Третину учнів віднесено до низького рівня вихованості цього особистісного утворення.

У загальному за всіма критеріями молодші школярі розподілилися за рівнями так: високий – 24,7% у КГ, і 25,5% в ЕГ, середній – 43,1% дітей КГ 43,0 ЕГ, низький – 32,2% КГ, 31,4 ЕГ.

3. Розроблено та апробовано модель виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, яка характеризується органічною єдністю таких її блоків: цільового (мета, завдання), методологічного (науково-педагогічні підходи, принципи, суб'єкти виховання), процесуально-технологічного (засоби, форми та методи виховання культури родинних взаємин у молодших школярів) та діагностико-результативного (критерії, показники, рівні та результат вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів).

4. На основі аналізу наукових джерел та результатів констатувального етапу дослідження визначено такі педагогічні умови: усвідомлення учнями початкової школи необхідності в оволодінні культурою родинних взаємин; набуття молодшими школярами досвіду культури родинних взаємин;

забезпечення співпраці школи та сім'ї у вихованні культури родинних взаємин молодших школярів.

Перша педагогічна умова визначається як усвідомлення учнями початкової школи необхідності в оволодінні культурою родинних взаємин. Її реалізація забезпечувалася класними керівниками експериментальних шкіл шляхом проведення низки заходів, як от: виховна година «Родина. Яка вона?», виховна годину-конкурс «Моя родина – моя фортеця», квест-гра «Май добру звичку – звертайся в родинну скарбничку», вікторина «Родинна квітка».

Друга педагогічна умова, а саме: набуття молодшими школярами досвіду культури родинних взаємин, передбачала використання позаурочних форм роботи з метою оволодіння молодшими школярами певними теоретичними відомостями та уміннями, які необхідні для оволодіння культурою родинних взаємин.

Необхідних умінь, що стосуються виховання культури родинних взаємин, учні експериментальних шкіл набували під час позаурочної виховної роботи, яку проводили класні керівники та в поурочній роботі. Нами визначено такі засоби та форми набуття молодшими школярами досвіду культури родинних взаємин, як: цикл годин спілкування з питань родинних взаємин, етичні бесіди, створення ситуацій; залучення дітей до колективних видів діяльності, спонукання до доброго вчинку; рольові ігри, (ігрові форми взаємодії).

Третя педагогічна умова, яка визначена нами як забезпечення співпраці школи та сім'ї у вихованні культури родинних взаємин молодших школярів, була покладена в основу авторської програми «Партнерство заради дитини: крок за кроком», яка передбачала: теоретико-практичну підготовку батьків до виховання культури родинних взаємин молодших школярів; запровадження експериментальної технології спільного педагогічного впливу вчителів і батьків на виховання культури родинних взаємин молодших

школярів; культивування тактики співпраці, партнерства щодо активізації внутрішнього духовного саморуху у тріаді «діти – батьки – учителі».

Формувальний етап експерименту показав, що завдяки впровадженню визначених нами педагогічних умов відбулися суттєві зміни. Так, високий рівень вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів в експериментальній групі переважає контрольну групу на 13,7 %. Низький рівень зменшився на 15,4 %.

Таким чином, результати проведеного експерименту показали позитивну динаміку рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів, що засвідчила ефективність обґрунтованих нами педагогічних умов.

Проведене дослідження не вичерпує багатогранності теоретичних і прикладних пошуків розв'язання проблеми. Подальшого вивчення і розвитку потребують такі питання: виховання культури родинних взаємин в учнів середньої та старшої ланки школи; підготовка вчителів до виховання культури родинних взаємин у молодших школярів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдіянц Г. Г. Формування духовних потреб молодших школярів у сім'ї : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Авдіянц Ганна Георгіївна – К., 2001. – 194 с.
2. Алексеєнко Т. Ф. Сімейне виховання: концептуалізація ідей теорії і практики: монографія. Умань : ФОП Жовтий О. О., 2016. 437 с.3.
3. Алексеєнко Т. Ф. Тенденції трансформації виховної функції сім'ї та основні пріоритети сучасної державної політики у захисті прав дитини в Україні *Współczesna rodzina jako środowisko opiekuńczo-wychowawcze : monografiya / Redakcja naukova: Halina Bejger, Oleg Lisovets, Renata Kartaszynska, Svetlana Borysiuk – Nizyn: PP Lisenko M.M., 2017. С.55-65.*
4. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания // Избр. психол. тр.: в 2 т. – М. : Педагогика, 1980.
5. Арват Ф.С. Коваленко Є.І, Кириленко С.В., Щербань П.М. Культура спілкування : навч.-метод. посіб. / Ф.С.Арват та ін. – К. : ІЗМН, 1997. – 328 с.
6. Артемова Л.В. Соціалізація дитини в родині / Л.В. Артемова // Дошкільне виховання. – 2004. – № 3. – С. 3–5.
7. Бабанский Ю. К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований / Ю. К. Бабанский. – М. : Педагогика, 1982. – 192 с.
8. Байярд Р.Т., Байярд Д. Ваш беспокойный подросток : практ. руководство для отчаявшихся родителей : Пер. с англ. / Р.Т.Байярд, Д.Байярд. – М. : Просвещение, 1991. – 224 с.
9. Баришевський М.Й. Взаємини в учнівському колективі і формування особистості / М.Й.Баришевський. – К. : Знання, 1974. – 47 с.
10. Барнз Д.Г. Социальная работа с семьями в Англии / Д. Г. Барнз. – М., 1993. – 220 с.

11. Батьківство в радість : тренінговий курс з набуття батьківських навичок / авт.-упоряд. : Г. М. Лактіонова, І. Д. Зверєва. – К. : Р.К. Майстер-принт, 2008. – 196 с.
12. Бахтин М.М. Естетика словесного творчства / М.М.Бахтин. – М. : Политиздат, 1979. – 424 с
13. Безлюдна В. Батьківське ставлення і його вплив на формування особистості дитини (погляди американських фахівців) / В. Безлюдна // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2008. – № 25. – С. 121–125.
14. Бех І. Д. Виховання особистості : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
15. Бех І.Д. Виховання особистості: [у 2 кн.] / І.Д. Бех. – Кн. 2: Особистісно-орієнтований підхід науково-практичні засади. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
16. Бех І.Д. Дбаймо про прихильність дитини / І.Д.Бех // Журнал для батьків. – 1999. – № 1. – С.34–35.
17. Бех І. Д. Дві експериментально-виховні стратегії – два етапи розвитку педагогічної науки / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 3. – С. 5–15.
18. Бех І.Д. Категорія ставлення в контексті розвитку «Я» особистості / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 3. – С. 9–21.
19. Бех І. Д. Моральна свідомість у поведінці вихованця / І. Д. Бех // Позакласний час. – 2012. – № 23/24. – С. 50–55.
20. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання : наук.- метод. посіб. / І.Д.Бех – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
21. Бех І. Д. Проблема особистісних цінностей: стан і орієнтири дослідження / Т-во психологів України. Українська психологія: сучасний потенціал: матеріали Четвертих Костюківських читань, (25 вересня, 1996 р.). К. : Вид-во ДОК-К, 1996. – С. 57–67.

22. Бех І. Д. Психологічні механізми сходження особистості до духовних цінностей / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2011. – № 2. – С. 37–44.
23. Бисько А. Т. Совершенствование совместной деятельности педагога и учащегося в современной общеобразовательной школе / А. Т. Бисько. – Тамбов, 2002. – 279 с.
24. Білоусова В.О. Виховання культури поведінки учнів / В.О. Білоусова. – К. : Радянська школа, 1986. – 160 с.
25. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи : монографія / В.О.Білоусова. – К. : ІЗМН, 1997. – 192 с.
26. Бодалев А.А. Психология межличностных отношений (К 100-летию со дня рождения В.Н. Мясищева) / А.А. Бодальов // Вопросы психологии. – 1993.– № 2. – С.86 – 90.
27. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте (Психологические исследования) / Л.И. Божович. – М. : Просвещение, 1968.– 464 с.
28. Божович Л. И. Формирование личности в онтогенезе / Л.И.Божович. – М., 1991. – С. 142–152.
29. Большой толковый психологический словарь / [пер. с англ. Ребер Артур]. – М. : АСТ : Вече, 2001. – Т. 1 – 592 с.
30. Бондаревская Е.В. Смысл и стратегия личностно-ориентированного воспитания / Е.В.Бондаревская // Педагогика. – 2000. – № 1. – С. 17–24.
31. Боришевський М. Сімейне виховання, гарант морального становлення особистості / М. Боришевський // Початкова школа. –1995. – № 4. – С. 17–19.
32. Борытко Н. М. Воспитательная деятельность педагога / Н. М. Борытко, И. А. Колесникова, С. Д. Поляков. – М. : Академия, 2008. – 336 с.

33. Бражнич О. Г. Педагогічні умови диференційованого навчання учнів загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук / О.Г.Бражнич. – Кривий Ріг, 2001. – 238 с.
34. Буева Л.П. Человек, деятельность, общение / Л.П. Буева. – М. : Мысль, 1978. – 216 с.
35. Бялик О. В. Сучасні тенденції статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Бялик Оксана Василівна. – Умань, 2017. – 40 с.
36. Ващенко Г.Г. Виховний ідеал / Підручник для педагогів, виховників молоді і батьків / Г.Г.Ващенко. – Т.1. – (3-тє вид.). – Полтава, 1994. – 191 с.
37. Великий тлумачний словник сучасної української мови : рек. МОН України / автор, керівник проекту та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2002. 1440 с.
38. Винайкина Н. П. Основы моделирования познавательной деятельности учащихся (на материале французского языка) : практико-ориентированное учеб. пособ. / Н. П. Винайкина, Л. Д. Рагозина. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2000. – 206 с.
39. Витковская Н.С. Формирование культуры поведения младших школьников: пособие для учителей / Н.С. Витковская. – К. : Радянська школа, 1988. – 143 с.
40. Вишневський О.І. Дитиноцентризм і системно-ціннісний підхід до змісту виховання (Я і моє над-«Я», моя родина, людська спільнота, прарода, Бог і я) / О.І.Вишневський // Рідна школа. – 2012. – № 5. – С. 37–40.
41. Вишневський О.І. Метод і чинники сучасного українського виховання / О.І.Вишневський. – Дрогобич : Рідна школа, 1996. – 21 с.
42. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О.В. Скрипченко та ін. 2-ге вид. – К. : Каравела, 2007. – 400 с.
43. Волкова Н. П. Педагогіка : навч. посіб. Вид. 2-е, перероб., допов. / Н. П. Волкова. – К. : «Академвидав», 2007. – 616 с.

44. Воронцов А. Формула собственного маршрута: Проектная деятельность как путь к взрослению / А.Воронцов // Первое сентября. – 2001. – № 78. – С. 3–5.
45. Воропаев М. Многообразие воспитательных систем школы / М.Воропаев // Народное образование. – 2001. – №6. – С. 159–168.
46. Воспитание детей в школе: новые подходы и новые технологии / Под ред. Н.Е. Щурковой. – М. : Новая шк., 1998. – 208 с.
47. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л.С.Выготский. – М. : Педагогика-Пресс, 1996. – 536 с.
48. Галагузова Ю.Н., Сарвачева Г.В., Штинова Г.Н. Соціальна педагогіка : практика / Ю.Н.Галагузова та ін. – М., 2015. – 220 с.
49. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям / С. У. Гончаренко – К.– Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. – 278 с.
50. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
51. Греченко В., Чорний І., Кушнерук В., Режко В. Історія світової та української культури : підручник для вищ.закл.освіти / В.Греченко. – К. : Літера ЛТД.2002. – 646 с.
52. Демиденко Т. М. Виховний потенціал – провідна характеристика сім'ї як педагогічної системи / Т. М. Демиденко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2011. – № 1. – С. 58–61.
53. Дереклеева Н.И. Родительские собрания. 5-11 классы / Н.И.Дереклеева. – М. : ВАКО, 2004. – 240 с.
54. Дичківська І.М. Школа успіху і радості С.Френе як інноваційна виховна технологія / І.М.Дичківська // Зб. наук. пр. / АПН України. Ін-т проблем виховання : в 2-х кн. – К., 2012. – Кн.2. – С. 181–184.
55. Дідук І.А. Взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їх психосоціального розвитку : Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / І.А.Дідук / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2001. – 20 с.

56. Добсон Дж. Не бойтесь быть строгими : совет родителям / под общ. ред. М.С.Мацковского; [Пер. с англ. А.Ю.Другова] Дж. Добсон – М. : Центр общечеловеч. ценностей, 1996. – 332 с.
57. Додонов Б.І. Емоції як цінність / Б.І.Додрнов. – М., 1978. – 272 с.
58. Докукина Е. М. Взаимодействие школы и семьи в формировании нравственных основ поведения младших школьников : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Докукина Елена Михайловна; АПН Украины. – К., 1993. – 176 с.
59. Докукіна О.М. Емпатійність батьків як умова сімейного виховання / О.М.Докукіна // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : Зб. наук. праць. – К. : Волинь, 2003. – С. 349–356.
60. Докукіна О.М. Формування морального досвіду школярів у родинному спілкуванні / О.М.Докукіна // Виховна діяльність сучасної сім'ї : Зб. наук. праць / За ред. В.Г. Постового – К. : Пед. думка, 2011. – С. 15–22.
61. Дрейкурс Р. Счастье вашего ребенка / Зальц В. – М. : Прогресс, 1986. – 240 с.
62. Дуброва В. Допоможемо батькам – допоможемо дітям / В. Дуброва // Палітра педагога. – 2018. – № 1. – С. 28–31.
63. Ершов А.А. Личность и коллектив (межличностные конфликты в коллективе и их разрешение) / А.А.Ершов. – Л. : Знание, 1976. – 40 с.
64. Євтух М. Культура взаємин як усвідомлена необхідність формування сучасного сім'янина / М. Євтух // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – Івано-Франківськ, 2016. – Вип. XXII-XXIII. – С. 22–25.
65. Євтух М. Культура взаємин. Частина 1. Самопізнання : підручник / М.Євтух. – Горлівка : Видавництво ГДППМ, 2008. – 228 с.
66. Журба К.О. Виховання духовності у підлітків в сучасній українській сім'ї і школі : автореф. дис. на здобуття канд. пед. наук : 13.00.07 / К.О. Журба. – К., 2000. – 18 с.
67. Загальна психологія : підручник / За заг. ред. С. Д. Максименка. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 704 с.

68. Заслуженюк В.С. Родители и дети: взаимопонимание или отчуждение? Книга для родителей / В.С.Заслуженюк. – М. : Просвещение, 1996. – 191 с.
69. Земска Мария Семья и личность / пер. с польск. Л.В.Васильева; общ. ред. М.К. Мацковского / Мария Земска. – М. : Прогресс, 1986. – 134 с.
70. Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії : навч. посіб. для вчит., аспір., студ. сер. та вищ. навч. Закладів / І.А.Зязюн, Г.М.Сагач. – К. : Українсько-фінський ін-т менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.
71. Ильин И. Путь к очевидности / И.Ильин. – М. : Республика, 1993. – 431 с.
72. Изотова Є.І. Індивідуалізація професійної діяльності педагогів і психологів і її вплив на соціалізацію молодших школярів / Є.І.Изотова // Психологія і школа. – 2017. – №1. – С. 24–39.
73. Історія української культури : підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко, Н.М. Божко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – 3-є вид., випр., Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Медицина», 2016. – 612 с.
74. Каган М.С. Мир общения: Проблема междусубъектных отношений / М.С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
75. Караковский В. А. Воспитание? Воспитание... Воспитание! / В. А. Караковский, Л. И. Новикова, Н. Л. Селиванова // Теория и практика школьных воспитательных систем. – М. : Новая шк., 1996. – 160 с.
76. Кволс Дж. Переориентация поведения детей / Дж.Кволс. – Пер. с англ. : СПб., 1998. – 248 с.
77. Кириченко В. І. Навчання батьків у школі: яким йому бути в сучасних умовах? / В. І. Кириченко, Г. Г. Ковганич // Довідник директора школи. – 2015. – № 7/8. – С. 24–35.
78. Кириченко В. І. Соціальне партнерство школи і сім'ї: переосмислення проблем і перспектив / В. І. Кириченко, Г. Г. Ковганич // Довідник директора школи. – 2015. – № 5/6. – С. 28–34.

79. Киричок В.А. Гуманне ставлення до дитини : метод. посіб. для вчителів / В.А. Киричок. – К. : ТОВ «Інфодрук», 2014. – 132 с.
80. Киричук О.В. Формування в учнів активної життєвої позиції / О.В.Киричуоу. – К. : Рад. шк., 1983. – 136 с.
81. Кісарчук З. Г. Психологічна допомога сім'ї : у 3 кн. Кн. 2 : навч. посіб. / З. Г. Кісарчук, О. І. Єрмусевич. – К. : Главник, 2006. – 160 с.
82. Классификация личностей Александр Лазурский под ред. Михаила Басова, Владимира Мясищева. – изд. «Ленанд», 2018. – 304 с.
83. Клименко В.В. Психічний розвиток дитини: родинне виховання : Метод. посіб. / В.В.Клименко. – К. : Наука, 1994. – 81 с.
84. Князева М. Л. «Черная культура» и светлый человек / М.Л.Князева // Педагогика. – 2001. – № 3. – С.97–101.
85. Коберник О. М. Співпраця вчителя з батьками: навч.-метод. посіб. / О. М. Коберник, Л. К. Мотрич. – К. : Наук. світ, 2002. – 133 с.
86. Коберник О. Проективна педагогіка і національна школа / О. Коберник // Шлях освіти. – 2000. – № 1. – С. 7–9.
87. Коберник І. Моральне виховання : традиції, проблеми, інновації / І. Коберник // Рідна школа. – 2002. – № 5. – С. 42–44.
88. Ковалев С.М. Психология семейных отношений / С.М.Ковалев. – М. : Педагогика, 1987. – 160 с.
89. Ковальчук В. І. Упровадження моделі громадсько-активної школи / Василь Іванович Ковальчук // Директор школи. – 2015. – № 11/12. – С. 27–70.
90. Ковбас Б. Родинна педагогіка : у 3 т. / Богдан Ковбас, Володимир Костів. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2006. – Т. 1 : Основи родинних взаємовідносин. – 288 с.
91. Козира Є. В. Культурологія: навчальний посібник (ВНЗ І—ІІІ р.а.) / Є.В. Козира. – Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Медицина», 2017. – 352 с.

92. Коломинский Я.Л. Психология личных взаимоотношений в группах сверстников (общие и возрастные особенности) : автореф. дис. ... доктора психол. Наук : 19.00.07 / Я.Л.Коломинский. – М., 1977. – 59 с.
93. Кондратюк В.Н. Взаимодействие семьи и школы в нравственном воспитании младшего школьника : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / В.Н.Кондратюк. – М., 1988. – 285 с.
94. Кононко О.Л. Проблема толерантності в контексті особистісно-орієнтованої моделі спілкування / О.Л. Кононко // Педагогіка толерантності. – 1998. – №1. – С. 7–8.
95. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) : навч. посіб. для вищ. навч. закладів / О.Л.Кононко. – К. : Освіта, 1998. – 255 с.
96. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України, 28 червня 1996 р. – К. : Преса України, 1997. – 79 с.
97. Консультування сім'ї : метод. поради для консультування батьків / за ред. В. Г. Постоного. – К. : ДЦССМ, 2013. – 303 с.
98. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти
URL:http://olenivkadp.at.ua/load/koncepcija_vikhovannja_ditej_ta_molodi/1-1-09.(дата звернення: 18.02.2017).
99. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді на2015–2019 рр. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/ (дата звернення: 10.02.2017).
100. Концепція «Нова українська школа» : Концептуальні засади реформування загальної середньої школи / Упор. Гриневич Л. та ін. – К., 2017. – 35 с.
101. Косенко Ю.М. Загальна педагогіка / Ю.М. Косенко. – Маріуполь : ТОВ «Друкарня «Новий світ», 2008. – 280 с.
102. Костів В. Виховний потенціал родини / В. Костів // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2007. – № 3. – С. 54–60.

103. Костюк Г. Громадсько-активна школа: управління, партнерство, розвиток / Г.Костюк // Сільська школа України. – 2006. – № 9. – С. 11–14.
104. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С.Костюк / За ред. Л.М. Проколієнко. – К. : Рад. шк.,1989. – 608 с.
105. Кочетова А. От ребенка – к семье и к совместному сотрудничеству. Новые аспекты взаимодействия семьи и школы / А. Кочетова // Народное образование. – 2005. – № 8. – С. 196–202.
106. Кравець В.П. Психологія сімейного життя : навч. посіб. / В.П. Кравець. – Тернопіль, 1995. – 696 с.
107. Кравченко Т. В. Взаємодія сім'ї та школи у вихованні дітей (1945–1991 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Т. В. Кравченко. – К., 1993. – 24 с.
108. Кравченко Т.В. Школа і сім'я: педагогічні проблеми співробітництва: матеріали до спецкурсу / Т.В. Кравченко. – К. : Педагогічна думка, 2002. – 51 с.
109. Кузьменко Б. В. Моделювання систем / Б. В. Кузьменко, О. А. Чайковська. – К. : Вид-во КНУКМ, 2008. – 134 с.
110. Кулик І.В. Формування основ культури родинних взаємин учнів 1–4 класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / І.В.Кулик. – К., 2009. – 185 с.
111. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світогляд. аналіз / Л.Губерський, В.Андрущенко, М.Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 580 с.
112. Культурологічний словник-довідник. – К. : Професіонал, 2006. – 328 с.
113. Курило В. Моделювання системи критеріїв оцінки розвитку освіти в регіоні / В.Курило // Педагогіка і психологія, 1999. – № 2. – С. 35–39.

114. Кушнірюк В.М. Гуманізація міжособистісних стосунків як умова запобігання конфліктам у педагогічному процесі : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / В.М.Кушнірюк. – К., 2000. – 186 с.

115. Лавриненко Л. Благотворительность в народном образовании (Русские меценаты, XVIII-нач. XX века) / Л.Лавриненко // Народное образование, 2003. – № 2. – С. 249–254.

116. Лавриненко Н. Соціалізація молоді: перспективи сім'ї та школи / Н.Лавриненко // Директор школи. – 2013. – № 39. – С. 3–6.

117. Леонтьев А.А. Педагогическое общение / А.А. Леонтьев. – М. : Правда, 1979. – 89 с.

118. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д.А.Леонтьев // Вопросы философии. – 1996. – № 4. С. 15–27.

119. Малькова З.А. Педагогика в поисках модели школы нового поколения / З.А.Малькова // Известия Российской академии образования. – 2001. – №1. – С. 31–35.

120. Мартиненко С. Педагогічна взаємодія вчителя початкових класів і батьків першокласників: у запитаннях і відповідях / Світлана Мартиненко // Початкова школа. – 2010. – № 1. – С. 20–22.

121. Марушкевич А. А. // Родинна педагогіка : навчально-методичний посібник / А. А. Марушкевич, В. Г. Постовий, Т. Ф. Алекмеєнко. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 216 с.

122. Матвієнко О. В. Основи виховання моралі у молодших школярів / Олена Валеріївна Матвієнко. – К. : Стилос, 2016. – 232 с.

123. Матвієнко О. В. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів до педагогічної взаємодії у навчально-виховному середовищі школи першого ступеня : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Олена Валеріївна Матвієнко. – К., 2010. – 34 с.

124. Матвієнко О. В. Формування педагогічної культури батьків у процесі педагогічної взаємодії сім'ї та школи [Електронний ресурс] / О. В.

Матвієнко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2015. – Вип. 19 (2). – С. 6–15. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2015_19\(2\)__3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2015_19(2)__3).

125. Мільто Л. О. Теорія і технологія розв'язання педагогічних задач : посібник / Л. О. Мільто; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. – К.; Кіровоград : Імекс, 2013. – 155 с.

126. Мороз Р.А. Психологія сім'ї / Р.А.Мороз // Психол. газета. – 2004. – № 1. – С.8–9.

127. Москаленко А. З. Два кити : Журналістика як система засобів масової інформації. Журналістика перехідного періоду. – К. : Школяр, 1997. – 360 с.

128. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учеб. для студ. пед. вузов / Мудрик А. В. ; под ред. В. А. Сластенина. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Академия, 2000. – 200 с.

129. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: учеб. для студ. вузов / В. С. Мухина. – [7-е изд.]. – М. : Издат. центр «Академия», 2003. – 456 с.

130. Мясищев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясищев // Избр. психол. тр. / под ред. А.А. Бодалева; Акад. пед. и соц. наук. – М. : Воронеж, 1995. – 356 с.

131. Мясищев В.Н. Психология отношений / В.Н.Мясищев / Под ред. А. А. Бодалева. – М. : Институт практической психологии, 1997. – 418 с.

132. Навчання і виховання учнів 1 класу : метод. посіб. для вчителів / Упор. О.Я. Савченко – К. : Поч. школа, 2002. – 462 с.

133. Насонова О.Б. Становлення дитячої особистості у сімейних взаєминах // Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини: наук.-метод. зб. / За ред. Т.В. Говорун. – К. : ІЗМН, 1996. – С.69–83.

134. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні / І. Бех, Т. Алексєєнко, Г. Балл [та ін.] // Світ виховання. – 2004. – № 4. – С. 6–30.

135. Нельсон Джейн. 1001 совет родителям по воспитанию детей от А до Я : Все, что Вам нужно знать о проблемах воспитания ваших детей; [пер. с английской / Джейн. Нельсон. – М. : Крон – Пресс, 1995. – 347 с.

136. Новий словник іншомовних слів : близько 40 000 сл. і словосполучень / [Л.І. Шевченко, О.І. Ніка, О.І. Хом'як, А.А. Дем'янюк]; за ред. Л. І. Шевченко. – К. : АРІЙ, 2008. – 672 с.

137. Новий тлумачний словник української мови / [укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко]. – К. : Аконіт, 2001. – Т. 2 : Ж–О. – 911 с.

138. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений / Н.Н. Обозов. – К. : Изд-во «Лыбидь» при Киевском гос. ун-те им. Т.Шевченка, 1990. – 192 с.

139. Огієнко І.І. Українська культура / І.І.Огієнко. – К. : Абрис, 1991. – 312 с.

140. Оржеховська В.М. Соціально-педагогічні основи профілактики правопорушень важковиховуваних дітей : автореф. на здобуття доктора пед. наук : 13. 00. 01 / В.М.Оржеховська. – К., 1996. – 40 с.

141. Оржеховська В.М., Кириченко В.І., Ковганич Г.Г. Взаємодія навчального закладу і сім'ї: стратегії, технології, моделі : навчальний практико зорієнтований навчальний посібник / В.М.Оржеховська та ін. – Х. : Видавництво «Точка», 2007. – 192 с.

142. Орлов А. Психология личности и сущности человека. Парадигмы, проекции, практики. – М., 2000. – 246 с.

143. Осадченко І. І. Розробка класифікації педагогічних ситуацій на основі порівняльного аналізу наукових джерел / І. І. Осадченко // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. Пед. науки. – 2017. – Вип. 145. – С. 98–102.

144. Осадченко І. Термінологічний аналіз дидактичних категорій: «система», «вид», «тип», «модель», «технологія» / І. Осадченко // Зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини. – 2010. – Ч. 1. – С. 217–226.

145. Основи психології і педагогіки : навч. посіб. / [Семенова А. В., Гурін Р. С., Осипова Т. Ю., Ващенко А. М.]; за ред. А. В. Семенової. – 2-ге вид. – К. : Знання, 2007. – 341 с.

146. Педагогічна майстерність : підруч. / [І.А.Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос; за ред. І.А. Зязюна]. – К. : Вища шк., 1997. – 349 с.

147. Педагогічний словник / за ред. Ярмаченка М Д. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 638 с.

148. Повалій Л. В. Взаємодоповнююча роль школи і сім'ї у формуванні гуманних батьківсько-дитячих взаємин [Текст] / Л. В. Повалій // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал / МОН України, Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка ; [редкол.: А. А. Сбруєва, О. Є. Антонова, Дж. Бішоп та ін.]. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2014. – № 1 (35). – С. 401–410.

149. Повалій Л.В. Виховання у підлітків поваги до батьків засобами етнопедагогіки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13. 00. 01 / Л.В.Повалій. – К., 1999. – 16 с.

150. Популярна юридична енциклопедія / [В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.

151. Постовий В. Гармонія і дисгармонія стосунків батьків та дітей у сучасній родині / Т.Кравченко, А.Ноур, М.Міщенко // Рідна школа – 2001. – № 7. – С. 33–35.

152. Постовий В.Г. Корені і традиції української родини / В. Постовий // Учитель. – 2014. – № 4/6. –С. 8–13.

153. Постовий В.Г. Педагогічна культура молодих батьків : метод. рек. / В.Г.Постовий / Ін-т сист. дослід. Освіти / В.Г. Постовий. – К., 1995. – 46 с.

154. Постовий В.Г. Тенденції виховання дітей і молоді в сучасній українській сім'ї / В.Г.Постовий // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2003. – №3. – С. 20–26.

155. Поясок Т. Б. Система застосування інформаційних технологій у професійній підготовці майбутніх економістів : монографія / Поясок Т. Б.; за ред. С. О. Сисоєвої ; МОН України. АПН України. Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. – Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2016. – 348 с.

156. Практикум з педагогіки : навч. посібник / за ред. О. А. Дубасенюк. Вид. 3-тє, доп. і перероб. – К. : Центр навч. літ., 2004. – 483 с.

157. Про національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 25.06.2013 р. № 344/2013. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013

158. Проскура О.В. Психологічна підготовка вчителя до роботи з першокласниками : навч. посіб. для студ. пед. фак-тів / О.В.Проскура. – К. : Освіта, 1998. –199 с.

159. Психология человека от рождения до смерти / подобшей ред. А. А. Реана. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2012. – 656 с.

160. Пушкин В. Проблемы развития целостной личности. Личность, сознание, поведение и развитие : межвуз. сб. науч. тр. / В.Пушкин. – Л., 1984. – С. 9–18.

161. Работа с родителями : пособие для учителей начальных классов в общеобразовательных учреждениях / [М. П. Осипова, Г. А. Бутрим, И. А. Мельничук и др.]; под. общ. ред. М. П. Осиповой, Г.А. Бутрима. – Мн. : Экоперспектива, 2013. – 480 с.

162. Рацул А. Б. Суспільно-корисна, продуктивна праця як фактор морального виховання учнів загальноосвітніх шкіл-інтернатів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. – Харків, 1993. – 26 с.

163. Реан А. А. Социальная педагогическая психология / А. А. Реан, Я. Л. Коломинский. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 416 с.
164. Родина як соціальна група: бесіда з батьками // Позакласний час. – 2008. – № 12. – С. 49.
165. Родинна педагогіка : навч.-метод. посіб. / А.А.Марушкевич, В.Г.Постовий, Т.Ф.Алексєєнко та ін. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2002. – 216 с.
166. Роик Т.А. Воспитание культуры семейных взаимоотношений у школьников: теоретический аспект / Т.А.Роик // Весці БДПУ, 2018. – № 3(97). – Серія 1. – С. 28–32.
167. Роїк Т.О. Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів: методологія та організація наукового дослідження / Т.О.Роїк // Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції «Наукова дискусія: Питання Педагогіки та Психології». 30 листопада – 1 грудня 2018 року. – Частина 2. – С. 12–14.
168. Роїк Т.О. Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів через впровадження у заклади освіти авторської програми «Партнерство заради дитини: крок за кроком» / Т.О.Роїк // Актуальні проблеми підготовки сучасного педагога: теорія, історія, практика: матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (22 листопада 2018 року), 2018 – С. 129–131.
169. Роїк Т.О. Методика діагностування рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2018. Вип. 59. С. 123–130.
170. Роїк Т.О. Критерії, показники та діагностичний інструментарій рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів / Т.О.Роїк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота», 2018. – № 2 (43). – С. 235–239.
171. Роїк Т.О. Модель виховання культури родинних взаємин у молодших школярів / Т.О.Роїк // Науковий часопис Національного

педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки реалії та перспективи, 2019. – № 66. – С. 179–183.

172. Роїк Т.О. Особливості співпраці дітей, батьків та вчителя у вихованні культури родинних взаємин / Т.О.Роїк // Молодь і ринок : щомісячний науково-педагогічний журнал. – Дрогобич, 2018. – № 9 (140). – С. 35–38.

173. Роїк Т.О. Реалізація педагогіки партнерства у вихованні культури родинних взаємин у молодших школярів / Т.О.Роїк // Вісник науково-дослідної лабораторії педагогічної компетентності : матеріали наукових конференцій та семінарів, 2017. – С. 141–145.

174. Роїк Т. О. Сутність поняття «культура родинних взаємин» у вітчизняній та зарубіжній педагогічній теорії і практиці / Т.О.Роїк // Проблеми підготовки сучасного вчителя, 2018. – Вип. 17. – С. 76–82.

175. Роїк Т.О. Сучасні умови виховання культури родинних взаємин у молодших школярів у школах України : матеріали XI міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Осінні наукові читання» (23 листопада 2018 р.) / Т.О.Роїк. – Частина 2. – С. 84–89.

176. Российская педагогическая энциклопедия: В 2 т. / Гл. ред. В.В. Давыдов. – М. : БРЄ, 1998. – Т.1. – 490 с.

177. Рубинштейн С.Л. Тактика и стратегия этики / С.Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. – 1979. – № 5. – С. 150–154.

178. Савченко М.С. Роль сімейного виховання у формуванні гендерних уявлень дітей старшого дошкільного віку / М.С. Савченко // Молодь і ринок : щомісячний науково-педагогічний журнал. – Дрогобич, 2015. – № 21 (121). – С. 107–112.

179. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи : Підруч. для студ. пед. фак-тів / О.Я.Савченко. – К. : Абрис, 1997. – 416 с.

180. Савченко О.Я. Сімейне виховання. Молодші школярі / О.Я.Савченко. – К. : Рад. шк., 1979 – 141 с.

181. Семиченко В.А., Заслуженюк В.С. Психологія та педагогіка сімейного спілкування : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / В.А.Семиченко, В.С.Заслуженюк. – К. : Веселка, 1998. – 214 с.
182. Семиченко В.А. Психология социальных отношений / В.А. Семиченко. – К. : Магістр-S, 1999. – 168 с.
183. Сермяжко Е. И. Семейная педагогика в вопросах и ответах [Электронный ресурс] : учеб. пособ. – Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2001. – Режим – доступа: http://nashaucheba.ru/v57707/сермяжко_е.и._семейная_педагогика_в_вопросах_и_ответах
184. Сіданич І.Л. Виховання культури взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку в сім'ї і школі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 // І.Л.Сіданич. – К., 2004. – 186 с.
185. Сімейна політика України – цілі та завдання : матер. парлам. слухань у Верховній раді України 17 черв. 2015 р. / Верховна Рада України, Комітет з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту і туризму. – К. : Парлам. вид-во, 2015. – 208 с.
186. Сім'я і діти : програма родинно-національного виховання та навчально-тематичний план педагогічної освіти батьків / Кол. авт.: За ред. В.Г.Постового. – К. : ІЗМН, 1997. – 56 с
187. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1974. – 776 с. 5. Професійна освіта: словник / уклад. С. У. Гончаренко та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало. – К. : Вища шк., 2000. – 149 с.
188. Словник української мови: в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1977. – Т. 8. – С. 547.
189. Смородинская Ю.В. Социализация старшеклассников в условиях семейных отношений : дис. ... канд. пед. наук : 19.00.07 / Ю.В.Смородинская. – К., 1973. – 184 с.
190. Сопівник І. В. Ціннісний (аксіологічний) підхід у вихованні особистості / І. В. Сопівник // Науковий вісник Національного університету

біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка, психологія, філософія». – 2016. – № 239. – С. 225–229.

191. Сохань Л., Тихонович В., Донченко Е. и др. Культура жизни личности: (Пробл.теории и методологи социал. – психол. исслед.) А.Н.УССР. Ин – т философии / Л.Сохань и др. – К. : Наук. думка, 1988. – 192 с.

192. Соціальна конфліктологія : підручник / Л. Й. Гуменюк; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2015. – 415 с.

193. Соціальна філософія : Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і уклад.: В.П. Андрущенко, М.І. Горлач. – Харків: ВМП «Рубікон», 1997. – 400 с.

194. Стандарти громадсько-активної школи: залучення батьків : навч.-метод. посіб. / Товкало М. Я. ; під заг. ред. Л. І. Даниленко. – К. : Плеяди, 2014. – 66 с.

195. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка : навч. посіб. / М.Г. Стельмахович. – К. : ІСДО, 1996. – 288 с.

196. Стельмахович М.Т. Українське родинознавство / М.Т.Стельмахович. – Івано-Франківськ, 1994. – с. 153.

197. Стельмахович, М., Червінська, І.Б. Етнопедагогічні основи української національної школи-родини [текст] / М.Стельмахович, І.Червінська // Початкова школа. – 1997. – № 5. – С. 10–12.

198. Степанов Е. Н., Лузина Л. М. Педагогу о современных подходах и концепциях воспитания / Е.Н.Степанов, Л.М.Лузина. – М. : Сфера, 2002. – 160 с.

199. Сухомлинська О. В. Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи / О.В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1996. – № 1. – С. 3–6.

200. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка / В.О.Сухомлинський // Вибр. тв. В 5 т. – К. : Рад. шк., 1977. – Т.5. – С.410–414.

201. Сухомлинський В.О. Слово до батьків / В.О.Сухомлинський // Вибр. тв. В 5 т. – К. : Рад. шк., 1977. – Т. 5. – С.499–504.

202. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Т. 2. – К. : Рад. шк., 1976. – С. 417–655.
203. США: Проблемы семи : Реферативный сб. – М. : ИНИОН АН СССР, 1990. – 192 с.
204. Товкало М. Я. Школа керівника : Позиціонування ЗНЗ в громаді : впізнаваність і вибір. Ресурсний центр громадської активності / М. Я. Товкало. – Львів : ЛОППО, 2014. – 50 с.
205. Учителя и родители-воспитатели / Кол. авт.; Отв. ред. В.Г. Постовой. – К. : НИИ педагогики УССР, 1990. – 208 с.
206. Фатхутдінова І. В. Інститут сім'ї в умовах становлення української державності : соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 / Фатхутдінова Ірина Вікторівна ; Переяслав-Хмельницький дер. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди. – Вінниця, 2016. – 200 с.
207. Федорова М.А. Культура поведінки дітей 6–7-го років життя : метод. посіб. / М.А.Федорова / за ред. проф. М.В.Левківського. – Житомир. – 2005. – 136 с.
208. Фельдштейн Д. И. Глубинные изменения современного детства и обусловленная ими актуализация психолого-педагогических проблем развития образования / Д. И. Фельдштейн. – М. : МПСУ, 2011. – 16 с.
209. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1980. – 444 с.
210. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук ; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
211. Флэйк-Хобсон К., П. Мир входящему: Развитие ребенка и его отношений с окружающими: [пер. с английской] / Робинсон Б.Е., Скин П. – М. : Центр общечеловеч. ценностей, 1992. – 511 с.

212. Фопель К. Как научить детей сотрудничать? Психологические игры и упражнения : практ. пособ: в 4 т.: [пер. с немецкой] / К. Фопель. – М. : Генезис, 1988. – Т.1. – 160 с.

213. Фридман Л. М. Психология детей и подростков / Л. М. Фридман. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2003. – 480 с.

214. Фромм Э. Человек для себя: Исследование психологических проблем этики: [пер. с английской]. – Минск : ПКМП «Коллегиум», 1992. – 253 с.

215. Хоружа Л. Л. Етична компетентність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика : монографія / Л. Л. Хоружа. – К. : Ін-т педагогіки АПН України, 2003. – 318 с.

216. Хромова О.Л., Вчимося виховувати : метод. рек. для занять з батьками учнів заг. шк.) / О.Л.Хромова. – К. : Педагогічна думка, 1996.– 36 с.

217. Цуркан Т. Г. Взаємини дитини і батьків як визначальний фактор впливу на формування особистості / Т. Г. Цуркан // Наука і освіта . – 2015. – № 3. – С. 120–125.

218. Цуркан Т. Г. Ключові ідеї виховання успішної дитини : метод. рек. студентам, учителям, батькам / Т. Г. Цуркан. – Чернівці : Друк ФОП Варвус В.В., 2016. – 92 с.

219. Цуркан Т.Г. Сучасні проблеми взаємодії школи і сім'ї у процесі формування особистості молодшого школяра / Т. Г. Цуркан // Materials of the X International scientific and practical conference, «Conduct of modern science». – Sheffield: Science and education LTD, 2014. – Vol. 13 : Pedagogical sciences. – P. 72–76.

220. Чмут Т.К. Культура спілкування : навч. посіб. для студ. і викл. вищ. навч. закладів / Т.К. Чмут. – Хмельницький : Хіруп, 2017. – 358 с.

221. Швецова І. В. Виховання поваги до людини у дітей молодшого шкільного віку : Навч.-метод. посібник для педагогів загальноосвітніх шкіл, студентів педагогічних факультетів вищих навчальних закладів. – Херсон : Айлант, 2014. – 72 с.

222. Шемшурина А. И. Теория и методика этического воспитания / А. И. Шемшурина // Этическое воспитание. – 2006. – № 6. – С. 29–30.

223. Школа знань чи школа цінностей. Лілія Гриневич та Любомир Гузар про майбутнє української освіти [Електронний ресурс] // Католицький Оглядач. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/shkola-znan-chi-shkola-cinnostey-liliya-grinevich-ta-lyubomir-guzar-pro-maybutnie-ukrayinskoji>. – Дата доступу: 2016.12.19.

224. Штангурська І. Формування культури родинних взаємин у працях вітчизняних і зарубіжних педагогів-психологів / І. Штангурська // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2005. – Вип. 278 : Педагогіка та психологія. – С. 207–214.

225. Щербань П.М. Національне виховання в сім'ї : для батьків, учителів, вихователів / П.В.Щербань. – К. : Культурол. ПП «Борівітер», 2016. – 260 с.

226. Щуркова Н. Е. Школа и семья: педагогический альянс : метод. пособ. Н. Е. Щуркова. – М. : Пед. о-во России, 2004. – 112 с.

227. Юрій М.Ф. Соціологія культури : навчальний посібник / М.Ф.Юрій. – К. : Кондор, 2006. – 302 с.

228. Якобсон С.Г. Становление психологических механизмов этической регуляции поведения / С.Г. Якобсон // Психология формирования и развития личности : сб. ст. / отв. ред. Л.И. Анцыферова. – М. : Наука, 1981. – С. 34–38.

229. Berndt T.J. Developmental changes in conformity to peers and parents / T.J. Berndt // *Developmental Psychology*. – 2003. – PP. 608–616.

230. Chavkin N. F. A multicultural perspective on parent achievement: implications for policy and practice / N. F.Chavkin. – Education Spring. – 1998. – Vol. 109(3) – PP. 276–285.

231. Dearing E. Family involvement in school and low-income children's literacy performance: Longitudinal associations between and within families /

Dearing E., Kreider H., Simpkins S., Weiss H. B. // *Journal of Educational Psychology*. – 2006. – Vol. 98. – PP. 653–664.

232. Desforges C. The impact of parental involvement, parental support and family education on pupil achievement and adjustment : A literature review / C. Desforges, A. Abouchaar. – London : Department for Education and Skills, 2003.

233. Desimone L. Whole school reform in a low-income African American community: The effects of the CoZi Model on teachers, parents, and students / L. Desimone, M. Finn-Stevenson, C. Henrich. – *Urban Education*. – 2000. – Vol. 35 (3). – PP. 269–323.

234. *Family Relation*. – Oct. 1980. – Vol.29. – № 4. – PP. 26–32.

235. Fan X. Parental involvement and students' academic achievement: A meta-analysis / X. Fan, M. Chen // *Educational Psychology Review*. – 2011. – Vol. 13 (1). – P. 1–22.

236. Feinstein L. Attainment in secondary school / L. Feinstein, J. Symons. – *Oxford Economic Papers*. – 1999. – Vol. 51. – PP. 300–321.

237. Fromm E. The revolution of hope / E. Fromm . – New York : Rinehart. – 1980. – 180 p.

238. Fromm E. Value, psychology, and human existence // Maslow A.H. (Ed.) *New knowledge in human values*. – New York : Harper. – PP. 151–164.

239. Harris J. R. The nurture assumption: Why children turn out the way they do / J. R. Harris. – 2nd ed. – New York : Free Press, 2009.

240. Henderson A. T. A new wave of evidence: The impact of school, family, and community connections on student achievement / A. T. Henderson, K. L. Mapp. – Austin : TX: Southwest Educational Development Laboratory, 2002.

241. Luster T. The relation between parental values and parenting behavior: A resr of the Kohn hypothesis / T. Luster , K. Rhodes , B. Haas // *Journal of Marriage and the Family*. – 2009. – № 51. – PP. 139–147.

243. Maslow A.H. Toward a humanistic psychology // Etc. – Vol.13. – 1956. – P.10 – 22 p.

244. Rogers C.R. On becoming a person. – Boston: Houghton Mifflin / C.R. Rogers. – 1961. – P. 9–11.

245. Rogers C.R. Toward a science of the person / C.R. Rogers // Journal of Humanistic Psychology. –1963. – Vol. 3. – No.2.

ДОДАТКИ

Додаток А

АВТОРСЬКА ПРОГРАМА «ПАРТНЕРСТВО ЗАРАДИ ДИТИНИ: КРОК ЗА КРОКОМ» Пояснювальна записка

Сучасний рівень розвитку суспільства сприяє переоцінці людьми моральних цінностей і настанов, що спонукає до розробки нових підходів морального виховання молодших школярів і актуалізує проблему цілеспрямованої педагогічної співпраці школи з родиною. Враховуючи те, що координацію виховних дій родини в сучасних умовах покладено на заклади освіти, і від того, як організована і реалізована співпраця з батьками учнів, значно залежить успішність процесу навчання і виховання молодших школярів. Важливим завданням є широке залучення батьків, усіх дорослих членів родини до співпраці з педагогічним колективом, до активної участі в житті закладу освіти, класу. Установлення і підтримка педагогічної співпраці «діти–батьки–учителі» необхідно вибудовувати на принципах взаємоповаги, довіри, відповідальності та рівноправного партнерства. Основою такої співпраці має стати єдність у ставленні до дитини як до найвищої цінності суспільства.

У вирішенні проблем виховання культури родинних взаємин у молодших школярів значний потенціал має позаурочна діяльність, спрямована на виховання цього новоутворення, а також задоволення різноманітних потреб та інтересів особистості. Особливості позакласної виховної роботи полягають у суспільній спрямованості (зміст виховного впливу відповідає потребам суспільства); спрямованості на закріплення, поглиблення знань, застосування їх на практиці; вироблення умінь і навичок; додаткових можливостях виховного впливу; створенні умов для формування комунікативних навичок, навичок самовиховання, накопичення досвіду родинних взаємин для більш повного розкриття та вияву особистості.

Метою авторської програми є створення теоретичної та практичної бази для класних керівників початкової ланки закладів загальної середньої освіти з питань виховання культури родинних взаємин, підвищення рівня вихованості культури родинних взаємин молодших школярів, а також розкриття його значення для батьків учнів початкової ланки освіти.

Завдання програми полягає у дотриманні принципів виховання культури родинних взаємин; організації виховного процесу в класному колективі та з батьками, наповненні програми виховання змістом, відповідно до вікових особливостей учнів, оптимальному поєднанні різних форм організації виховної роботи (індивідуальної, групової, масової).

Програма враховує найважливіші компоненти виховного процесу, а саме: діагностування, моделювання та планування педагогічних завдань,

реалізація різних видів діяльності з учнями та їх батьками, аналіз та прогнозування виховних ситуацій та включає основні складові співпраці вчителя та батьків щодо виховання зазначеного новоутворення у молодших школярів (культури родинних взаємин), а саме: інформаційно-аналітична, організаційна, практична та узагальнювальна.

Змістове наповнення програми, що подане нижче, ураховує компоненти вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів (доброзичливість, терпимість до індивідуальних особливостей інших людей, і реалізації в таких формах поведінки, які узагальнено можна назвати ввічливістю, скромністю, чесністю і правдивістю) і передбачає накопичення досвіду родинних взаємин, а також поважливого ставлення до дорослих в усіх сферах життєдіяльності.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПЛАН АВТОРСЬКОЇ ПРОГРАМИ

«ПАРТНЕРСТВО ЗАРАДИ ДИТИНИ: КРОК ЗА КРОКОМ»

1 КЛАС

1. Основи сучасного виховання у родині.
2. Специфіка та особливості родинного виховання молодшого школяра.
3. Вплив характеру родинних взаємин на формування моральних цінностей у молодших школярів.
4. Морально-етичний мікроклімат родини – важливий фактор виховання.
5. Взаємини в родині і моральне виховання молодших школярів.
6. Формування позитивної взаємодії молодшого школяра зі світом.
7. Секрети спілкування батьків і дітей.
8. Заохочення і покарання дітей у сім'ї.
9. Особистість молодшого школяра. Формування позитивного Я-образу.
10. Внутрішній світ молодшого школяра

Література:

1. Березовський Ю. Батьки і діти: разом про головне / Ю. Березовський // Освіта. – 2008. – 3.10.06. – С. 8.
2. Богуш А.М., Гавриш Н.В. Методика ознайомлення дітей з довкіллям. – К., 2008. – 408 С.
3. Бондаровський В. Що ми можемо зробити, щоб запобігти домашньому насильству / В. Бондаровський. – К. : СДМ-Студіо, 2009. – 63 с.
4. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї / О. І. Бондарчук. – К., 2011. – 369 с.
5. Виховний потенціал сім'ї [Текст] : тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 р. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – С. 45.
6. Діалог про любов : збірка / упоряд. В.С.Тімукіна, Л.В.Магда. – К., 2005. – 64 с.
7. Ігрові форми навчальних занять: навч. посібник / С.І.Мельникова, Л.М. Яворовська. – Харків : ХДУ, 2013. – 36 с.

8. Калуська Л. Родинне сонцеколо. Методичний порадник для роботи з батьками. – Т., 2006. – 140 с.
9. Лихогод Н.Г., Світельська С.Ф., Салмай Н.М., Цибенко Н.В. Збірник сценаріїв виховних заходів. – К. : Основа, 2005. – 33 с.
10. Роїк Т. Особливості співпраці дітей, батьків та вчителя у вихованні культури родинних взаємин // Молодь і ринок. – №9 (164) – 2018. – с. 121–126.
11. Яременко Н.В., Гаврилюк В.Ю., Мальцева І.О. Організація діяльності клубів інтелектуальних ігор у загальноосвітніх та позашкільних закладах : навчально-методичний посібник / за заг. ред. Н.В. Яременко. – Біла Церква : КОПОПК, 2004. – 17 с.

2 КЛАС

1. Духовні ідеали родини – першооснова гармонійного розвитку дитини.
2. Українська родина – вихователь кращих рис людини.
3. Традиції гостинності української родини.
4. Скарбниця родинної педагогіки
5. Родинні традиції як першооснова успішного формування морально-ціннісних взаємин у молодших школярів.
6. Родина, родина – від батька до сина. Формування у нащадків високих духовно-моральних якостей.
7. Роль батьків у вихованні свідомого ставлення молодших школярів до зміцнення свого здоров'я.

Література:

1. Афанасьєва І.В. Толерантність с детства / І.В.Афанасьєва // Воспитатель ДООУ. – 2007. – №3. – С. 21–24.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. – К. : Оберіг, 2001. – 455 с.
3. Грицик Марта Великі твої жертви, Україно / Марта Грицик // Українська культура. – 2003. – № 9. – С. 31–33.
4. Доля на рушникові: уроки народознавства / упоряд. Овдієнко М.Г. – К., 2013. – 63 с.
5. Пономаренко Л.В. Ми віримо в майбутнє твоє, Україно! (сценарії виховних заходів національного спрямування). – Х. : Вид. група «Основа», 2014. – 128 с.
6. Пономаренко Л.В. Тютюнник С.В. Ми – діти твої, Україно! Сценарії заходів національного спрямування. 1–4 класи. – Х. : Вид. група «Основа», 2015. – 126 с.
7. Пшенична М. Минуле стукає в наші серця: вшанування пам'яті померлих і загиблих // Позакласний час. – 2007. – № 10. – С. 32.
8. Савченко О. Виховний потенціал початкової освіти / Олександра Савченко. – К. : Фенікс, 2007. – 234 с.
9. Тітченко О. М. Ми – діти твої, Україно. Сценарії виховних заходів : 1–4 класи / упоряд. О.М. Тітченко. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2014. – 320 с.

3 КЛАС

1. Родина – джерело духовних цінностей.
2. Цінуємо батька і матір. Роль кожного з батьків у процесі формування морально-ціннісних взаємин з дітьми.
3. Сімейний кодекс – плекання морально-етичних норм у молодшого школяра.
4. «Сімейна рада». Обговорення важливих подій, спільних справ, проблем, участь у цьому дитини.
5. Залучення молодшого школяра до участі в справах родини. Обов'язки дитини як члена сім'ї.
6. Спільне хобі дорослих і дітей– шлях до гармонії в родині.
7. «День добрих справ».

Література:

1. Баженова И. Что ищут дети в мировой паутине? // Библиотека. – 2002. – № 9.
2. Войганд В. Інтернет в бібліотеках для дітей та молоді // Світ дитячих бібліотек. – 2002. - № 1.
3. Закувала зозуленька: антологія української народної творчості / упоряд. Н.С,Шумада. – К. : Веселка, 1989. – 585 с.
4. Калуська Л. В. Абетка чеснот української дитини. Практико-орієнтований збірник методичних матеріалів / Л.В. Калуська. – Тернопіль : Мандрівець, 2007. – 94с.
5. Кравченко Т. В. Сучасна сім'я у фокусі наукових досліджень / Т. . Кравченко // Український соціум. – 2006. - № 2 (13). – С. 43–47.
6. Крисаченко В.С., Мостяєв О.І. Україна: природа і люди. – К., 2000.
7. Лихогод Н.Г. Збірник сценаріїв виховних заходів : з досвіду роботи. – К. : Фірма – Інтасл, 2007. – 512 с.
8. Мезенцева Г. О. Робота з батьками / Г. О. Мезенцева, С. М. Сліпак, О. І. Пономаревська. – Ніжин : ред.-вид. відділ НДПУ, 2000. – 34 с.
9. Мовчун А. Абетка моральності : навч. посібн. для 1-6 кл.] / Антоніна Мовчун, Леся Мовчун. – К. : Злата, 2009. – 304 с.
10. Ротфорт Д. В. Уроки мужності : навч.-метод. посібник [текст] /уклад. Д. В. Ротфорт – Х. : ВГ «Основа», 2015. – 96 с.

4 КЛАС

1. Родина – одиниця суспільства, гармонійна ланка суспільного механізму.
2. Взаємини із соціальним оточенням родини: сусіди, родичі тощо.
3. Виховання поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного віку.
4. Світ уявлень про вчинки людей.
5. Суспільно-громадське життя родини. Участь у суспільних процесах.
6. Сімейні(родинні) династії: професійні, громадські, творчі.
7. Добродійна діяльність родини.

Література:

1. Бех І. Д. Формувати у дитини почуття цінності іншої людини / І. Д. Бех // Педагогіка толерантності. – 2001. – №2(16). – С. 16–21.
2. Васильківська С. Звідки ж агресивність? / С. Васильківська // Наша дитина. – 2003. – № 2. – С. 19–22.
3. Вольнова Л. М. Батьківська сім'я як соціально-педагогічний чинник деліквентної поведінки неповнолітніх / Л. М. Вольнова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова [Текст]. – 2010. – Вип. 10. – С. 212-214.
4. Гавриш Н. Як навчити серце добра і любові? / Н. Гавриш // Джміль. – 2012. – №3. – С. 8–10.
5. Короткова Л. Д. Духовно-нравственне виховання засобами авторської сказки : метод. пос. / Короткова Л. Д. – М. : ЦГЛ, 2006. – 159 с.
6. Лаврентьєва Г. Моральне виховання. Формування етичних уявлень і гуманних почуттів / Г. Лаврентьєва // Дошкільне виховання. – 2005. – №12. – С.10 – 11.
7. Лодкин Г. В. Практическая психология конфликта / Г. В. Лодкин, Н. И. Товякель. – К., 2000. – 265 с.
8. Лопатіна О. О. 50 уроків про чесноти / О. Лопатіна, М. Скребцова. – Х. : Вид. група «Основа», 2008. – 238с.
9. Поніманська Т., Козлюк О., Марчук Г. Виховання людяності. – К., 2008. – 138 с.
10. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю / І. М. Трубавіна. – К. : ДЦССМ, 2010. – 132 с.

**ЗМІСТ ТА ЗАВДАННЯ АВТОРСЬКОЇ ПРОГРАМИ
«ПАРТНЕРСТВО ЗАРАДИ ДИТИНИ: КРОК ЗА КРОКОМ»**

№ п/п	Зміст	Мета й основні завдання	Форма проведення	Учасники тренінгу
1 КЛАС				
1	Основи сучасного виховання у родині	Розширити уявлення батьків про сучасне родинне виховання(зміст, мета, заходи); організувати освоєння теоретичних і методичних підходів до формування почуття національної автентичності, родинного виховання; розкрити значення основних завдань родинно-сімейного виховання; ознайомлення батьків та вчителів із завданнями програми «Партнерство заради дитини: крок за кроком»; активне залучення батьків, вчителів, учнів до виховного процесу та, зокрема, впровадження програми	«Родинний міст» – зустрічі з батьками та обговорення проблем виховання дітей; батьківський всеобуч – проведення диспутів ідей, випуски інформаційних бюлетнів, рукописних газет, бесіди, підбір літератури, надання практичної допомоги	Батьки – учителі
2	Специфіка та особливості родинного виховання молодших школярів	Розширити уявлення про особливості виховання молодших школярів у родині; сприяння формуванню засад усвідомленого, відповідального батьківства, формування відповідних батьківських компетентностей;ознайомити батьків із фізіологічними, психологічними та віковими особливостями молодших школярів; залучити батьків до обміну	Тижні відкритих заходів для батьків «Що вміє ваша дитина», батьківський ринг – взаємонавчання, взаємозбагачення членів родини, розв’язання педагогічних ситуацій	Батьки – учителі

		досвіду з родинного виховання		
3	Вплив характеру родинних взаємин на формування моральних цінностей у молодших школярів	З'ясувати сутність поняття «морально-етичні цінності»; виявити моральні позиції батьків; визначити роль моральних цінностей у житті родини; сприяти усвідомленню батьками важливості характеру родинних стосунків для формування моральних цінностей у дитини	«Морально-етичні хвилинки», моральні бесіди «Дисциплінованість та відповідальність – запорука успіху», ігри-асоціації «Прогнозований вчинок»	Діти – батьки – учителі
4	Морально-етичний мікроклімат родини – важливий фактор виховання	Розширити уявлення про морально-етичний мікроклімат родини, його роль та вплив на виховання молодшого школяра; з'ясувати роль чинників, які впливають на формування позитивного морально-етичного мікроклімату в родині	Актуальне інтерв'ю «Ставлення батьків до власних дітей», моделювання ситуацій «Які ми батьки?»	Батьки – учителі
5	Взаємини в родині і моральне виховання молодших школярів	З'ясувати, яку поведінку слід вважати моральною; розкрити зв'язок моральних звичок з культурою поведінки молодшого школяра; допомогти учням і їх батькам зрозуміти важливість родинного взаєморозуміння в їхньому житті; зближення дітей, вчителів із батьками, пошук способів взаєморозуміння, визначення оптимальних методів виховного впливу.	Батьківський університет «Ярмарок ідей», родинне свято «Щастя бути разом»	Діти – батьки – учителі
6	Формування позитивної	Розширити знання про особливості молодшого школяра; розкрити основні	Аукціон педагогічних ідей: «Молодший школяр у безпечному	Діти – батьки –

	взаємодії молодшого школяра зі світом	причини виникнення проблем у молодших школярів у різних сферах життя; обґрунтувати важливість розуміння та підтримки дитини для її життєвого самовизначення	світі», розв'язання складних ситуацій, «Як будувати стосунки з іншими», коло вибору «Піраміда моїх дій»	учителі
7	Секрети спілкування: батьки– діти, вчителі – діти, вчителі– батьки	Розкрити особливості спілкування батьків та дітей і відпрацювати їх комунікативні вміння; сформувати навички безконфліктного спілкування, обговорити принципи безконфліктного спілкування; формувати навички ефективної взаємодії «дорослі – молодший школяр»; формувати навички спілкування з дітьми на «заборонені теми»; виховувати педагогічну компетентність батьків	Рольова гра «Ранок у вашому домі», батьківський ринг «Конфлікти та шляхи їх розв'язку»,	Діти – батьки – учителі
8	Заохочення і покарання дітей у сім'ї	Обговорити з батьками проблему заохочення та покарання дитини в сім'ї; розказати про види покарань і заохочень у родинному вихованні, про значення покарання й заохочення дітей у родині; сприяти розумінню батьками розумного ставлення до методів і прийомів виховання дітей в сім'ї; формувати у батьків культуру заохочення й покарання дитини в родині.	Батьківські педагогічні «табу» (спільне обговорення шляхів виходу із кризових ситуацій), години відвертої розмови «Віч-на-віч»	Діти – батьки – учителі
9	Особистість молодшого школяра. Формування	Розкрити зміст понять «особистість», «самооцінка», визначити їх основні характеристики; – розглянути роль родини у формуванні гармонійної особистості; –	Батьківський вечір «Самооцінка молодшого школяра та роль батьків у її формуванні», загальне коло обговорення «Що таке	Діти – батьки – учителі

	<p>позитивного Я-образу</p>	<p>обговорити рекомендації щодо формування позитивного Я- образу молодшого школяра; формування батьківських компетентностей щодо розвитку гармонійної особистості молодшого школяра, становлення позитивного Я- образу молодшого школяра; формування в молодшого школяра позитивної „Я-концепції”, що характеризується позитивним ставленням до самого себе й адекватною самооцінкою; упевненістю в доброзичливому ставленні до нього інших людей; переконаністю в успішному оволодінні окремими видами діяльності; відчуттям власної значущості.</p>	<p>самооцінка?», створення лепбука «Знайомтеся: це я»</p>	
10	<p>Внутрішній світ молодшого школяра</p>	<p>Пояснити дітям, що таке внутрішній світ людини, духовність і бездуховність розширити знання учнів про внутрішній світ людини; сформувати уявлення учнів про дві сторони внутрішнього світу людини; актуалізувати знання, уміння й навички батьків щодо критичного осмислення стилю родини та його впливу на формування самооцінки молодшого школяра; проаналізувати особливості молодшого школяра; охарактеризувати взаємини «молодший школяр – однолітки» та «молодший школяр –дорослі»; розвиток</p>	<p>Година спілкування «Про дружелюбність», рольова гра «Сам собі режисер», круглий стіл «Батьки й діти. Внутрішній світ молодшого школяра»</p>	<p>Діти – батьки – учителі</p>

		батьківських компетентностей щодо формування самооцінки молодшого школяра		
2 КЛАС				
1	Духовні ідеали родини – першооснова гармонійного розвитку дитини	допомогти батькам осмислити особистісну відповідальність за справу духовного виховання дітей у родині; опанування засобами культури родинних взаємин; духовне збагачення середовища родини і школи, надання дітям можливості формулювати власні судження, впливати на загальну духовну атмосферу своєї родини, керуючись індивідуальними духовними враженнями та емоційно-чуттєвими переживаннями.	Батьківський лекторій «Щасливе сімейне буття», «Духовні орієнтири», ранкові зустрічі «Моя щаслива родина»	Діти – батьки – учителі
2	Українська родина – вихователь кращих рис людини	формування у молодших школярів культури, толерантного ставлення до традицій і звичаїв; збереження їх та передача від покоління до покоління;	Тематичний зошит «Толерантність – це культура добрих манер та вчинків», Виховний захід «Рід – це низка поколінь, які походять від одного предка»	Діти – батьки – учителі
3	Традиції гостинності української родини	Виховання у молодших школярів «доброту», «щирості» як невід’ємних ознак гостинності; ознайомлення з традиціями української гостинності: благозичливість, частування, гостювання	«Народні світлиці» - спільне проведення традиційних святкувань	Діти – батьки – учителі
4	Скарбниця родинної педагогіки	Розширити знання про поняття «родина» як первинного осередка найглибших людських почуттів; поглиблення любові до	Родинна скарбниця – добірка матеріалів з досвіду родинного виховання «Домашнє вогнище	Діти – батьки – учителі

		матері і батька, бабусі і дідуся, роду і народу, пошани до рідної мови, історії, культури	родинне»	
5	Родинні традиції як першооснова успішного формування морально-ціннісних взаємин у молодших школярів	Поповнити і систематизувати знання учнів про побут і звичаї українського народу; ознайомити із сімейними реліквіями, які об'єднували й об'єднують всіх членів родини; виховувати глибокі почуття любові до родинних традицій, і до батьків, пошани до людей; викликати бажання зберегти родинні традиції; виявити найвищі людські чесноти у народних звичаях; вчити молодших школярів складати календар знаменитих родинних дат, куди занотувати як традиційні народні свята, так і властиві окремій родині сімейні традиції і пам'ятні події	«За круглим столом» - родинні свята в класі, які об'єднують родини для спільного проведення днів народжень дітей, календарних і народних свят, проект «Родинні традиції»	Діти – батьки – учителі
6	Родина, родина – від батька до сина. Формування у нащадків високих духовно-моральних якостей	Збагачення моральних знань молодших школярів, формування поглядів, почуттів у напрямі виховання поваги до дорослих; виховання готовності до формування моральних вчинків, звичок, моральної спрямованості поведінки	Проведення різноманітних емоційних ігор про родини: «Яка у мене добра мати (батько)», «Нотатки з любов'ю»; написання сімейної казки «Якби я був/була чарівником/чарівницею»	Діти – учителі
7	Роль батьків у вихованні	Розширення знань про здоровий спосіб життя як пріоритетного напрямку у	Конкурс малюнків «Я хочу бути здоровим», рольова гра «Суд над	Діти – батьки –

	свідомого ставлення молодших школярів до зміцнення свого здоров'я	формуванні здорової особистості: правильне харчування, спільні заняття спортом; фізіологія дитячого розвитку; популяризація сімейного здорового способу життя	Інтернетом. Інтернет: глобальне добро чи зло?», конкурсно-розважальна програма «Здоровим бути модно!» (флеш-моб), родинне свято «Веселі старти»	учителі
3 КЛАС				
1	Родина – джерело духовних цінностей	Освоєння молодшими школярами явищ своєї етнічної спільності, національних цінностей (мови, території, культури), відчуття своєї причетності до історії держави, патріотизм; формування в молодших школярів національної гідності і гордості за свою землю, свій народ, Батьківщину; усвідомлення себе представниками державної нації, носіями незалежності і державності, засвоєння культури й осягнення історії українського народу	Психолого-педагогічна гра «Подарунок, який не можна купити», родинне свято «Україна – це я, Україна – це ти, ми всі – її доньки й сини»	Діти – батьки – учителі
2	Цінуємо батька і матір. Роль кожного з батьків у процесі формування морально-ціннісних взаємин 3	Розкрити поцінування жінки-матері; виховання поваги до батька як голови сім'ї; розглянути особливості значущості дорослого в сім'ї; ознайомити із можливими шляхами встановлення і розвитку відносин взаєморозуміння, взаємоповаги, взаємодопомоги між старшими і молодшими членами сімей.	Родинне свято «Шануй батька й неньку, й школу рідненьку», «Ніжність голубина – ненька єдина», презентація «Мій татусь найкращий в світі»	Діти – батьки – учителі

	дітьми			
3	Сімейний кодекс – плекання морально-етичних норм у молодшого школяра	Накопичення молодшими школярами моральних уявлень про поняття „доброта”, „милосердя”, „співпереживання” тощо; формування прагнення до добра, правди і краси (як норми людини) для виникнення розвинутих форм морально-етичної поведінки.	Виховний проект «Сімейний кодекс плекання духовності дитини», інсценування життєвих ситуацій	Діти – батьки – учителі
4	«Сімейна рада». Обговорення важливих подій, спільних справ, проблем, участь у цьому дитини	Виховання у молодших школярів здатність приймати рішення і досягати результату відповідно до поставленої мети, брати на себе відповідальність за свої вчинки, бути терпимими до інших людей	Групова робота – обмін думками «Які добрі справи можна зробити для батьків, родичів»	Діти – учителі
5	Залучення молодшого школяра до участі в справах родини. Обов'язки дитини як члена сім'ї	Виховання гармонійних взаємин з батьками: що означає бути слухняною дитиною, чи можна ображатися на своїх батьків, сімейні ролі, доручення, обов'язки;	Ділова гра «Слухняна дитина», рольова гра «Родина моя – СІМ «Я»	Діти – учителі
6	Спільне хобі дорослих і	Сприяти зближенню усіх членів родини, виникненню миру і згоди між батьками та	Аукціон ідей «Дозвілля сім'ї», «Коли в сім'ї всім добре»,	Діти – батьки –

	дітей– шлях до гармонії в родині	дітьми, відчуття важливості і значимості для загальної справи	альбом-естафета – «Як ми відпочиваємо» - досвід організації відпочинку в родині	учителі
7	«День добрих справ»	Допомогти дітям усвідомити, що доброта робить наше життя щасливим; формувати почуття чуйності та доброзичливості; вчити дітей проявляти доброту та безкорисливість; сприяти усвідомленню дітьми того, що добрі вчинки найбільше потрібні не тому, на кого вони спрямовані, а тому, хто їх здійснює; виховувати прагнення прийти на допомогу	Сюжетно-рольова гра «Від роду і до роду», квест «День турботи»	Діти – батьки – учителі
4 КЛАС				
1	Родина – одиниця суспільства, гармонійна ланка суспільного механізму	формування цілісного уявлення молодшого школяра про світ, суспільство, державу, соціальні інститути та структури, основні соціальні зв'язки та відносини, правові засоби їхнього регулювання, шляхи добротворчості; розвиток особистісних якостей, зокрема, добродійності в процесі позакласної виховної роботи	«Вечір великої родини» - організація відпочинку, ігри, вистави тощо; ГРА «Що посієш, те й пожнеш»	Діти – батьки – учителі
2	Взаємини із соціальним оточенням родини: сусіди, родичі тощо	Вчити спостерігати молодших школярів за оточуючими, відчувати душевний стан людей, їх прагнення й бажання: чи може людина прожити одна; коли людина може бути безпомічною (дитинство, старість, хвороба, інвалідність); піклування людини один до одного; коли у людини біда. які	Аукціони добрих справ: «Підбадьор друга», «Як ти себе поведеш?», «Від усмішки буде всім тепліше»	Діти – учителі

		негарзди можуть бути у людини; як розпізнати, коли людині погано; як і у кого попросити допомоги; як стати помічником і захисником		
3	Виховання поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного віку	Формування практичних навичок організації та здійснення виховання поваги до дорослих; виховання дружелюбності, доброзичливості та чуйності у молодших школярів: у чому виражається дружелюбне ставлення; як стати дружелюбним; як створити доброзичливу атмосферу вдома, в школі; правила ввічливості, яким необхідно слідувати; як стати ввічливим.	Проектна робота «Чарівна квітка», година спілкування «Ввічливі слова», квест «Казкова країна»	Діти – учителі
4	Світ уявлень про вчинки людей	Вчити молодших школярів розрізняти категорії добра й зла, милосердя; протиставити шкідливі звички, аморальну поведінку загальнолюдським моральним цінностям; запобігати негативним явищам;	Дискусійний клуб «Порушення дисципліни – дзеркало сім'ї», Виховні заняття «Добрі слова і наші вчинки»	Діти – батьки – учителі
5	Суспільно-громадське життя родини. Участь у суспільних процесах	Ознайомлення молодших школярів з обрядовими масовими діями; залучення учнів до догляду за історичними пам'ятками	Театралізоване дійство «Казка в гості завітала» Народні світлиці (спільне проведення традиційних народних святкувань «День родини» тощо)	Діти – батьки – учителі
6	Сімейні(родинні) династії: професійні, громадські,	формувати розуміння важливості родинних зв'язків, посилювати роль родини у виховному процесі, сприяти встановленню позитивного психологічного	Вечір родинного відпочинку, виставка родовідних дерев, створення колажу «Моя працьовита родина»	Діти – батьки – учителі

	творчі	клімату в класі, зміцненню добрих стосунків між учнями та їхніми батьками; розвивати сімейну творчість; виховувати почуття гордості та любов до своїх родин та повагу до сімейних династійних традицій.		
7	Доброчинна діяльність родини	Виховувати інтерес в потребі турботи про людину; виховувати поважливе ставлення до оточуючих; забезпечувати гармонійні взаємини родини й школи; виховувати бажання безкорисно допомагати людям; проявляти увагу до людей похилого віку.	Акція «Допоможи своїй бабусі/дідусю», Квест «Подорож країною добрих справ»	Діти – батьки – учителі

Анкета

«Визначення рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів»

Любий школярику!

З метою дослідження культури родинних взаємин, пропонуємо тобі взяти участь в опитуванні. Для цього тобі необхідно дати відповіді на запропоновані нами питання.

Прізвище, ім'я, по-батькові _____

Вік _____ Стать _____

№ школи _____

1. Що означає для тебе слово «Родина»?
2. Опиши, будь ласка, кількома словами свою родину
3. Запиши, будь ласка, декілька сімейних традицій, які тобі відомі?
4. Твоя родина дотримується цих традицій?
5. Тобі подобається виконувати доручення дорослих?
6. Хто тебе спонукає до виконання різноманітних справ вдома чи в школі? (тато, мама, вчитель, тощо)
7. Що таке сумління?
8. Чи сумлінно ти виконуєш обіцянки?
9. Чи є в тебе рідний братик або сестричка, чи хотів би ти їх мати ще. Чому?
10. Які проблеми ти маєш у взаєминах з батьками?
11. Що, на твою думку, необхідно зробити, щоб покращити, зміцнити взаємини між членами родини?
12. Чи відомі тобі прислів'я та приказки на родинну тематику? Наведи приклад одної, двох

Дякуємо за відповіді

**Анкета «Культура родинних взаємин та моє ставлення до неї»
(за методикою незакінчених речень)**

Любий школярику!

З метою дослідження культури родинних взаємин, пропонуємо тобі взяти участь в опитуванні. Для цього тобі необхідно дати відповіді «так» або «ні» на запропоновані нами питання.

Прізвище, ім'я, по-батькові _____

Вік _____ Стать _____

№ школи _____

1. Ти вважаєш свою родину дружнім колективом? _____
2. Чи доводилося тобі бувати свідком або учасником сімейних конфліктів, сварок? _____
3. Чи вважаєш ти взаємини в своїй родині дуже хорошими? _____
4. Чи задоволений ти тим, як до тебе ставляться твої батьки? _____
5. Ти почуваєш себе комфортно (у безпеці) вдома? _____
6. Тобі подобається проводити вільний час зі своєю родиною? _____
7. Чи хотів би ти виховувати своїх дітей так, як виховують тебе у родині? _____
8. Ти пишаєшся своєю родиною? _____
9. Ти ділишся зі своєю родиною радіщами, проблемами, невдачами? _____

Дякуємо за відповіді

Додаток Г

Експертна оцінка вимірювання рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів (за методикою Т. Шамової)

Дата _____ Школа _____

Клас _____ Кількість учнів в класі _____

Анкета для молодших школярів 1-2 класів

Інструкція. Оцініть перераховані якості по відношенню до себе за 5-бальною шкалою:

- «5» ставимо, коли ставлення чи якість, позначені в анкеті, наявні завжди;
- «4» ставимо, коли ставлення чи якість, позначені в анкеті, проявляються часто, але не завжди;
- «3» ставимо, коли ставлення чи якість, позначені в анкеті, проявляються рідко;
- «2» ставимо, коли ставлення чи якість, позначені в анкеті, ніколи не проявляються.

Процедура оцінювання. Учні виставляють оцінки собі проти кожного показника. Потім беруть анкети додому, де оцінюють їх за цими ж якостями батьки, далі це ж робить класний керівник.

Моє ставлення	Я оцінюю себе сам	Мене оцінюють батьки	Мене оцінює учитель	Підсумковий бал
1. Допитливість: <ul style="list-style-type: none"> • мені цікаво вчитися; • люблю читати; • мені цікаво знаходити відповіді на незрозумілі питання; • мені подобається виконувати домашнє завдання; • прагну отримати гарні оцінки 				
2. Моє ставлення до школи: <ul style="list-style-type: none"> • виконую правила для учнів; • добрий у відношеннях з 				

людьми; <ul style="list-style-type: none"> • беру участь у справах класу і школи 				
3. Працелюбність: <ul style="list-style-type: none"> • старанний у навчанні; • уважний; • допомагаю іншим у справах і сам звертаюся за допомогою; • мені подобається допомагати в сім'ї виконувати домашню роботу; • мені подобається чергування в школі 				
4. Бережливе ставлення до природи: <ul style="list-style-type: none"> • до землі; • до рослин; • до тварин 				
5. Красиве в моєму житті: <ul style="list-style-type: none"> • акуратний у справах; • охайний у одязі; • подобається все красиве навколо мене; • я ввічливий у відношеннях з людьми 				
6. Як я ставлюся до себе: <ul style="list-style-type: none"> • керую собою; • дотримуюсь санітарно-гігієнічних правил догляду за собою; • у мене немає шкідливих звичок 				

Дата _____ Школа _____

Клас _____ Кількість учнів в класі _____

Анкета для молодших школярів 3-4 класів

Інструкція. Оцініть перераховані якості по відношенню до себе за 5-бальною шкалою:

«5» ставимо, коли ставлення чи якість, позначені в анкеті, наявні завжди;

«4» ставимо, коли ставлення чи якість, позначені в анкеті, проявляються часто, але не завжди;

«3» ставимо, коли ставлення чи якість, позначені в анкеті, проявляються рідко;

«2» ставимо, коли ставлення чи якість, позначені в анкеті, ніколи не проявляються.

Процедура оцінювання. Учні виставляють оцінки собі проти кожного показника. Потім беруть анкети додому, де оцінюють їх за цими ж якостями батьки, далі це ж робить класний керівник.

Моє ставлення	Я оцінюю себе сам	Мене оцінюють батьки	Оцінка класного керівника	Підсумковий бал
1. Допитливість: <ul style="list-style-type: none"> • мені цікаво вчитися; • люблю читати; • мені цікаво знаходити відповіді на незрозумілі питання; • завжди виконую домашні завдання; • прагну отримати хороші оцінки 				
2. Старанність: <ul style="list-style-type: none"> • стараюсь у навчанні; • уважний; • самостійний; • допомагаю іншим і сам звертаюся за допомогою; • подобається самообслуговування в школі і вдома 				
3. Я і школа: <ul style="list-style-type: none"> • дотримуюся статуту школи; • виконую правила для учнів; 				

<ul style="list-style-type: none"> • виконую правила внутрішнього розпорядку; • беру участь у справах класу і школи; • добрий по відношенню до людей; • справедливий у відносинах з людьми 				
<p>4. Бережливе ставлення до природи:</p> <ul style="list-style-type: none"> • до землі; • до рослин; • до тварин; • бережу природу 				
<p>5. Прекрасне в моєму житті:</p> <ul style="list-style-type: none"> • акуратний та охайний; • дотримуюся культури поведінки; • ціную красу у своїх справах; • бачу прекрасне в житті 				
<p>6. Я (ставлення до себе):</p> <ul style="list-style-type: none"> • керую собою, своєю поведінкою; • дотримуюсь санітарно-гігієнічних правил догляду за собою; • піклуюся про своє здоров'я; • у мене немає шкідливих звичок; • вмю правильно розподіляти час навчання і відпочинку 				

Обробка даних. Всі оцінки за кожний показник складаються, а сума ділиться на їхнє число. Отримуємо середній бал за кожним критерієм. Наприклад, за одним якимось критерієм було п'ять показників. Сума всіх оцінок склала 48. Розділивши 48 на 15, отримуємо 3,2. Це і буде середній бал за конкретним критерієм. У результаті отримаємо шість середніх оцінок за шістьма критеріями. Склавши всі середні бали, отримаємо загальний бал учня. Учень, що набрав найбільшу суму, в рейтингу класного колективу займає перше місце, а той, хто набрав, найменшу суму, – останнє. Решта розташовуються між цими двома позиціями.

Інтерпретація результатів. Якщо в учня середній бал від 4 до 5, то це є високий рівень вихованості; середній бал від 3 до 4 свідчить про середній рівень; аналогічно бал від 2 до 3 – низький, а від 1 до 2 негативний рівень, що характеризує поведінку всупереч усім позитивним нормам.

ПРОЕКТИВНА МЕТОДИКА «СІМ'Я ТВАРИН» (ЗА Л.БРЕМ-ГРЕЗЕРОМ (BREM-GRASER L.) ДЛЯ ДІАГНОСТУВАННЯ РІВНЯ ВЗАЄМИН МІЖ ЧЛЕНАМИ РОДИНИ)

Процедура проведення та інструкція

Дають аркуш паперу, простий олівець, кольорові олівці, гумку і просять зобразити сюжет: сім'ю, що складається з тварин – так, щоб всі члени сім'ї були різними тваринами. Або другий варіант – «уявіть, що прийшов чарівник і перетворив всіх членів вашої родини в різних тварин. Намалуйте цю сім'ю тварин».

Якщо дитина каже, що не вмє малювати тварин, скажіть, що це зовсім не страшно: якщо навіть по малюнку буде не дуже зрозуміло, хто де намальований, – нехай вона сама розповість.

Коли робота готова, краще **уточнити, хто з тварин яку роль грає**, причому краще тактовно вживати словосполучення «член сім'ї», а не питати в лоб, «хто тато, хто мама, а хто зведена сестра». **Якщо хтось не намальований** (наприклад, сам автор, або його член сім'ї), то запитаєте, чому. Звичайно, потрібно заздалегідь знати реальний склад сім'ї і з ким проживає дитина в одній квартирі (будинку). Це основні питання.

Інтерпретація результатів

Особливістю методики є зображення членів сім'ї у вигляді тварин, тому окрім загальних особливостей слід інтерпретувати і тип тварини, яким досліджуваний зобразив члена родини.

Змії, черв'яки, жаби і т.п. свідчать про емоційну холодність і негативні емоції того персонажа, якого вони зображують.

Хижак – **леви, тигри, пантери** – символізують силу і високу активність. Якщо ж у них ясно промальовані зуби, кігті, можна говорити про їхню агресивність.

Буває, що діти зображують **батьків у вигляді особливо великих тварин, наприклад, слонів або бегемотів**. Це характерно для дітей, що живуть в умовах гіперопіки і зазнають сильного тиску з боку батьків. А якщо хтось із батьків зображений у вигляді **екзотичних тварин**, можна зробити висновок, що цей член сім'ї, на думку дитини, надмірно демонстративний.

Все вищесказане відноситься і до зображення інших членів сім'ї. Але особливо цікаво, у **вигляді яких тварин зображені діти**. Так, вперті діти часто зображують дитину у вигляді **їжачка**. Діти, які відчувають себе в сім'ї знедоленими, можуть зобразити дитину у вигляді **черв'ячка**. Забіякуваті, агресивні діти – у вигляді **левеняти або тигреня**. Ті, хто зображений у вигляді **дрібних тваринок (мишок, пташок або навіть комах)**, в уявленні дитини явно не найзначущі фігури в сім'ї. Якщо ж дитина таким чином зобразила себе самого – її або надмірно опікують (і вона відчуває себе дуже маленькою), або взагалі в упор не бачать (відчуває себе просто нікчемною). Володарі панцирів (**черепахи**) потребують захисту.

«Холоднокровні» істоти (**черв'яки, змії, ящірки, жаби і риби**) – не надто емоційні і «теплі» члени сім'ї.

Отруйні істоти на зразок скорпіонів і отруйних змії – явно не улюблені родичі (або ставлення до них у дитини вельми амбівалентне).

Взагалі-то, інтерпретація малюнка в даному випадку відповідає **загальнокультурним уявленням про характер і вдачу тварин**. У нашій культурі, наприклад, лисиця повинна

бути хитрою, ведмідь – сильним, але незграбним, мураха – працювитою і т.д. Але не слід забувати, що дитина, вибираючи тварин для членів сім'ї, може зовсім не орієнтуватися на загальноприйнятті уявлення, а керуватися якимись іншими міркуваннями, тому-то так важливо запитати про все саму дитину.

Кішка або кіт – це символ граціозності, чуттєвої краси, свавілля і незалежності. На Русі вони були символом домашнього вогнища. Психоеаналітична інтерпретація кішки пов'язана з джерелом агресії, тривоги і небезпеки (в будь-який момент може показати кігтики).

Собака – символ відданості, вірності, пильності, хоробрості, захисту і самопожертви. В проективній психології вона уособлює: відданість у дружбі, самовідданість, дружелюбність, товарицькість і турботу про близьких.

Ведмідь – в психологічному плані може символізувати спокійну і миролюбну людину, але здатну прийти в стан люті і втратити контроль над своєю поведінкою.

Вовк – символ злості, жорстокості, жадібності і одночасно символ хоробрості і материнської любові і турботи. «Вовк» – так можуть говорити про похмуру, непривітну, хижу, переслідувану кимось і самотню людину.

Лисиця – символ хитрості, лицемірства, підступності, себелюбства.

Білка – символ запасливості, терплячості. Так кажуть про дуже зайняту, метушливу, таку що знаходиться в неспинних клопотах, людину («крутиться, як білка в колесі»).

Птах – образ душі. Так говорять про абсолютно вільну, необмежену в діях і не обтяжену турботами людину.

Заєць – символ спритності, швидкості, пильності. Так говорять про боязку, і вкрай обережну людину.

Мавпа – у сучасній проективній психології уособлює веселу і пустотливу людину; балакучість, схильність до наслідування, порожню цікавість.

Кінь – в проективній психології символізує імпульсивність і нестримність бажань.

Корова – уособлює материнський і рослинний аспекти життя (символ материнства, родючості, достатку), терпіння і пасивну витривалість.

Лев – символ сили, мужності, хоробрості, мудрості, справедливості, захисту. Може уособлювати гордість. Може ототожнюватися з образом батька.

Тигр – уособлює владну, впевнену в собі і елегантну людину. Хоробрість, нетерпіння, агресивність.

Леопард – символізує люту, безжальну силу, хоробрість, гордість.

Крокодил – символ зла, могутності, кровожерливості, ненажерливості. Уособлює жорстоку і безсердечну людину.

Слон – в проективній психології уособлює в людині спокій, врівноважений характер, стійкість у подоланні труднощів, душевне благородство, готовність завжди прийти на допомогу і встати на захист слабких. Може уособлювати незграбність і неповороткість, а також душевну невразливість (товстошкірий).

Проективна методика «Три дерева» для діагностування внутрішньосімейних стосунків (за Е. Клессманн)

Процедура проведення

В ході попередньої розмови з дитиною психолог розпитує її про склад сім'ї, як кого звати, скільки кому років, ким працюють або де навчаються члени сім'ї, яка квартира і хто в якій кімнаті живе. Дитині надається стандартний аркуш паперу формату А4, який розташовується горизонтально, простий олівець, кольорові олівці, гумка.

Після цього надаємо наступну **інструкцію**: «Намалюй будь-які три дерева».

Далі просимо дитину **назвати кожне дерево і підписати його кольоровим олівцем**, який найбільше підходить даному дереву.

Після цього дитину просять **вибрати дерево, яке їй найбільше подобається**.

Потім дитина відповідає на наступні **питання**: Яке дерево найбільше? Яке дерево найменше? Яке дерево наймолодше?– Яке дерево найстаріше?– Яке дерево найгарніше?

В якості наступного завдання пропонуємо дитині уявити себе садівником або садівницею. Діти повинні відповісти на питання: **«Щоб можна було б зробити для кожного дерева?»** У разі необхідності пропонуються альтернативні відповіді: полити, внести добрива, дати більше тепла, більше світла, пересадити, обгородити. Обов'язково проговорюється і такий варіант відповіді: «А деяким деревам взагалі нічого не потрібно. Їм і так добре.» З дозволу дитини записуємо під кожним деревом все, що йому потрібно.

Перш ніж попросити дитину порівняти намальовані і описані дерева з членами сім'ї пропонуємо **яке-небудь завдання, щоб уникнути прямих порівнянь і асоціацій** обговорених властивостей дерев з особливостями членів сім'ї. Наприклад, дитину можна попросити проранжувати предмети в школі від найприємнішого до найбільш неприємного. Або психолог може провести будь-якої тест. Лише після цього дитину просять **порівняти кожне дерево з членами її сім'ї**. При цьому для кожного члена сім'ї дитина підбирає відповідний цій людині колір.

Інтерпретація результатів

Особливості малюнку Порівнюючи дерева з членами сім'ї, діти зазвичай вибирають себе і батьків. Але іноді це може бути брат, сестра, бабуся, дідусь або будь-яка інша людина, наприклад, сусід. У цьому випадку в подальшій бесіді важливо розпитати дитину, чому вона вибрала саме цих “членів сім'ї”, а інших витіснила.

Конфлікт у відношенні з батьками або з одним з батьків може виражатися в тому, що дитина не задоволена, як намалювала одне з дерев і закреслює його. Зустрічаються випадки, коли дитина всупереч інструкції **малює тільки два дерева**, що говорить про порушення взаємодії в сім'ї з третім об'єктом – батьком, або навіть про повну відсутність триангуляторних відносин. Загальний депресивний фон настрою і пригніченість проявляються на малюнку в тому, що **на малюнку нависли чорні хмари і йде дощ**.

Загальмованість і інертність в протіканні психічних процесів виявляються в тому, що дитина малює **дуже повільно**. На малюнку “замороженість” символізує **сніг під деревами**. Дитина може **порівнювати дерево із бажаною особою**. Так хлопчик не маючи батька порівняв дерево із двоюрідним братом якого бачив лише раз в житті. Брак спілкування з батьком, потреба у здоровій ідентифікації – саме цим керувався хлопчик, коли малював малюнок.

У центрі зазвичай знаходиться найважливіша в сім'ї фігура, на першому місці – той, хто несе відповідальність. Якщо дитина займає центральне місце між матір'ю і батьком, це може означати, що батьки спілкуються через неї і мало – один з одним. Якщо

для людини важливо приносити користь, вона зображає себе у вигляді **плодового дерева: яблуні, груші**. Дупла часто означають хвороби або травми. Зверніть увагу на те, чи пов'язані дерева один з одним загальним ґрунтом.

Дії садівника означають зміни, які досліджуваному хочеться здійснити в сім'ї або потреби, власні або значущих людей.

Інтерпретація основного колірною фону зображення, кольору окремих його елементів, кольору написів

Принцип амбівалентності – припускає існування в одного і того ж символу прямо протилежних значень. Саме тому при аналізі символіки кольору виділяють два основних полюси в спектрі символічних значень кожного кольору, що допоможе зробити необхідні діагностичні висновки.

Колір	+	–
Червоний	любов, прихильність, натхнення	агресія, ненависть, небезпека
Синій	розум, дисципліна, порядок, вірність	безумство, ірраціональність
Жовтий	відкритість активність, свобода, слава, сила	ревності, заздрість, жадібність, брехливість манія, марення
Помаранчевий	радість, енергія, сила	витісняє інші кольори, пристрасть боротьби і війни
Зелений	вітальний початок, зростання, надія	отрута, хвороба
Фіолетовий	покаяння	внутрішній неспокій, тривога, зречення, меланхолія
Коричневий	материнство, родючість, земля	бруд, гній
Чорний	гідність, урочистість	смерть, траур, гріх
Білий	чистота, гармонія	привид, траур

Симбіотичність відносин різного рівня

Спосіб малювання, який відображає найбільш потужні симбіотичні зв'язки дитини і матері, як правило, пов'язаний з порушенням ідентичності дитини. На малюнках такого типу, дитина **не малює себе окремим деревом, а приєднується до одного з дерев батьків**, в основному до дерева матері: «Ми з мамою будемо одним деревом», «Я буду тим же деревом, що і мама». Такий спосіб малювання говорить про те, що дитина не відокремлює себе від матері, її образ тіла злитий з образом матері, у дитини не диференційовані бажання, відсутнє уявлення про себе як про самостійну окрему людину. Виражена емоційна і фізіологічна залежність від матері.

Наступний спосіб малювання, що відображає несвідому динаміку симбіотичних відносин дитини і найближчого оточення, характеризується **спутаним, злитим зображенням крони**. Це говорить про потужні емоційні зв'язки членів сім'ї, як правило, в таких малюнках зображена вся родина, і крони всіх дерев переплітаються. Причому емоційна сплутаність може бути різною, від повної нерозрізненості кордонів крон один від одного до відносно невеликого переплетення гілками дерев.

Ще один спосіб малювання – це **переплетення стовбурів і коренів**, часто дерево матері і дерево дитини мають одну кореневу систему

Методика «Батьківський твір» В.В. Століна

Модифікована методика «Батьківський твір» у формі незакінчених пропозицій дозволяє виявити особливості образу дитини очима батьків, особливості прийняття дитини батьками. За допомогою цієї методики можливе дослідження багатьох аспектів відносин батьків і дитини, сприйняття і переживання батьками характеру взаємодії з дитиною. Методика дозволяє отримати опис батьківського бачення проблем і труднощів у розвитку дитини, виявити зони конфліктності в батьківсько-дитячій взаємодії, визначити особливості типу сімейного виховання.

Процедура проведення методики

Методика «Батьківський твір» складається з тридцяти незакінчених речень. Речення розділені за одинадцятьма шкалами.

Батьки отримують бланк з незакінченими реченнями. Бажано, щоб на сторінці бланка було розташовано не більш 10-15 незакінчених речень з достатнім вільним місцем для їх завершення. Батьки можуть писати все, що вважають за важливе і потрібне. Час написання твору не обмежується. Твір може бути написано як удома, так і в умовах експерименту.

Список незакінчених пропозицій

1. Коли я думаю про свою дитину, то ...
2. У порівнянні з іншими дітьми його / її віку ...
3. Я люблю, коли моя дитина ...
4. Я хотів (ла) би, щоб ...
5. Мене турбує в нього / неї ...
6. Мені б хотілося, щоб моя дитина більше приділяла уваги ...
7. Я дуже дратуюся, коли ...
8. Коли він / вона ріс (ла) ...
9. Моя дитина цікавиться ...
10. Мені приємно, коли ми з моєю дитиною ...
11. Найшвидше, він / вона ...
12. Коли ми з ним / нею буваємо серед інших дітей ...
13. Мені подобається в моїй дитині ...
14. Я завжди мріяла про те, що ...
15. Я боюся, що ...
16. Хотілося, щоб він / вона перестав (а) ...
17. Мені не подобається в ньому / ній ...
18. Коли він / вона був (а) маленьким (ой) ...
19. Моя дитина любить ...
20. Моя дитина і я ...
21. Я завжди помічав (ла) ...
22. Найголовніше в характері моєї дитини ...
23. Моя дитина має такі переваги ...
24. Я був (а) би радий (а), якби ...
25. Мені б не хотілося, щоб ...
26. Моя дитина досить здібна, щоб ...
27. Думаю, що йому / їй заважає ...
28. Найважче, що пережила моя дитина ...
29. Він / вона вважає за краще ...
30. Наші відносини з дитиною ...

Обробка й інтерпретація результатів

Обробка й інтерпретація даних здійснюється за допомогою якісного та кількісного аналізу результатів обстеження.

Контент-аналіз твору проводиться шляхом виділення у висловлюваннях батьків певних змістових категорій. При аналізі змісту висловлювань необхідно враховувати їх тимчасову спрямованість - на минуле, майбутнє, сьогодення; центрування - на конкретний суб'єкт дитячо-батьківської взаємодії (батько, дитина) або процесі взаємодії в цілому; емоційний знак - позитивний, негативний, амбівалентний, нейтральний.

Таблиця 1

Розподіл незакінчених пропозицій за шкалами

№ шкали	Назва шкали	Номери пропозицій у творі
1	«Відкрита» шкала	1, 11, 21
2	Порівняльна оцінка дитини	2, 12
3	Значні характеристики дитини	22, 23
4	Позитивні особливості дитини	3, 13,
5	Ідеальні очікування	4, 14, 24, 26
6	Можливі страхи, побоювання	5, 15, 25
7	Реальні вимоги	6, 16
8	Причини труднощів	7, 17, 27
9	Алергія	8, 18, 28
10	Інтереси, переваги дитини	9, 19, 29
11	Ситуація «Ми-взаємодії»	10, 20, 30

Із вищезазначених категорій за змістом відповідей батьків групуються в такі блоки:

I. *Блок «Образ дитини»:* здоров'я, фізичний стан; зовнішність; емоційні особливості; особистісні якості; інтелектуальний розвиток;; саморегуляція; віковий статус; переваги, інтереси; відносини з оточуючими (з однолітками, дорослими); досягнення; перспективи, життєві плани. Блок «Образ дитини» містить ідеальний і реальний образи дитини.

II. *Блок «Образ відносин у сім'ї»:* особливості позиції у взаємодії, емоційний компонент відносин, спільна діяльність, прийняття дитини, виховна позиція (вимоги, заборони, санкції, контроль), очікування.

III. *Блок «Я як батько»:* особистісні якості, емоційний стан, виховна компетентність, очікування, факти біографії (розлучення, зміна роботи, хвороба і т.д.).

Додаткові відомості може дати кількісний аналіз результатів написання твору. Він стає можливий за рахунок діяти на основі шкали оцінок висловлювань за критерієм «прийняття-відкидання» дитини. Ставлення батьків до дитини може характеризуватися як безумовне прийняття, умовне прийняття, амбівалентне ставлення, індиферентне ставлення, приховане і явне відкидання.

Діапазон шкали оцінок за критерієм «прийняття-відкидання»: від -3 балів (явне відкидання) до +3 балів (максимальна прийняття).

- 3 бали приписується висловлюванням, у яких відображено явне неприйняття особливостей дитини (холодність, роздратування і т.п.), що характеризує ставлення до дитини за типом відкидання - високий рівень відкидання;

- 2 бали приписується висловлюванням, що характеризують не настільки явне, а скоріше приховане відкидання дитини - середній рівень відкидання;

- 1 бал приписується висловлюванням зі слабкою виразністю незадоволеності дитиною або відносинами з нею - низький рівень відкидання;

0 балів приписується нейтральним висловлюванням, у яких наводяться конкретні відомості чи факти без вираженого ставлення до них;

+ 1 бал приписується висловлюванням, близьким до нейтральних, але все зі слабкою вираженістю позитивного ставлення до дитини - низький рівень прийняття;

+ 2 бали приписується висловлюванням, що відображають позитивне ставлення до дитини - середній рівень прийняття;

+ 3 бали приписується висловлюванням, в яких відображено максимально позитивне ставлення до дитини, безумовне прийняття тих її якостей і особливостей, про які пишуть батьки, – високий рівень прийняття.

За результатами підсумовування балів робляться висновки про характер ставлення батьків до дитини і можливих зон неблагополуччя у взаємодії з дитиною.

Виразність негативного полюса свідчить про високий ступінь відкидання в досліджуваній сфері відносин.

Виразність позитивного полюса свідчить про те, що в даній сфері батьки демонструють прийняття дитини.

1. «Відкрита» шкала виявляє загальний спектр проявів особливостей батьківської позиції за допомогою незакінчених пропозицій. Результати дозволяють отримати додаткову інформацію про переживання батьків, значущі характеристики сформованого у батьків образу дитини.

Шкала включає в себе три незакінчені висловлювання:

- Коли я думаю про свою дитину, то ...
- Швидше за все, він / вона ...
- Я завжди помічав (а) ...

2. Шкала «Порівняльна оцінка дитини» дозволяє виявити ставлення батьків до дитини в порівнянні з іншими дітьми: особливості соціальних оцінок і стандартів батьків, сприйняття батьками проявів комунікативних, особистісних якостей дитини при соціальній взаємодії, особливості оцінки відповідності дитини віковим нормам розвитку. Шкала дозволяє також виявити ступінь визнання батьками самоцінності дитини.

Шкала містить два незакінчені висловлювання:

- У порівнянні з іншими дітьми його / її віку ...
- Коли ми з ним / нею буваємо серед інших дітей ...

3. Шкала «Значущі характеристики дитини» дозволяє виділити основні якості та властивості дитини, що є значущими для батьків.

Шкала містить два незакінчені висловлювання:

- Найголовніше в характері моєї дитини ...
- Моя дитина має такі переваги...

4. Шкала «Позитивні особливості дитини» виявляє прийняті батьками якості дитини. Вони можуть включати в себе фізичні особливості і зовнішність дитини; її знання, вміння, навички або досягнення; особливості поведінки і діяльності; виконання вимог батьків; інтелектуальні, моральні, вольові, емоційні якості дитини; особливості гендерної ідентичності.

Шкала містить два незакінчені висловлювання:

- Я люблю, коли моя дитина ...
- Мені подобається в моїй дитині ...

5. Шкала «Ідеальні очікування» виявляє перспективні або найближчі цілі та цінності батьківського виховання, сприйняття перспектив розвитку дитини та відносин з нею, бажані якості дитини.

Шкала містить чотири незакінчені висловлювання:

- Я хотів (ла) би, щоб ...
- Я завжди мріяла про те, що ...
- Я був (а) би радий (а), якби ...
- Моя дитина досить здібна, щоб ...

6. Шкала «Можливі страхи, побоювання» виявляє зони можливої стурбованості, тривоги, провини, страху батьків відносно дитини і перспектив її розвитку. Дозволяє виявити ступінь переживання батьками відповідальності за виникаючі важкі ситуації в житті дитини та можливі фрустрації в дитячо-батьківських відносинах.

Шкала містить три незакінчені висловлювання:

- Мене турбує в нього / ній ...
- Я боюся, що ...
- Мені б не хотілося, щоб ...

7. Шкала «Реальні вимоги» виявляє особливості виховної позиції батьків, її ефективність і ресурси, особливості практики виховних впливів батьків на поведінку дитини.

Шкала містить два незакінчені висловлювання:

- Мені б хотілося, щоб моя дитина більше приділяла уваги ...
- Хотілося, щоб він / вона перестав (ла) ...

8. Шкала «Причини труднощів» виявляє властивості і якості дитини, які не приймаються батьками. Шкала дозволяє виявити конфліктні зони у взаєминах з дитиною.

Шкала містить три незакінчені висловлювання:

- Я дуже дратуюся, коли ...
- Мені не подобається в ньому / ній ...
- Думаю, що йому / їй заважає ...

9. Шкала «Алергія» спрямована на отримання інформації, що дозволяє більш повно реконструювати історію розвитку дитини, виявити значимі події в генезі розвитку дитини і характер переживання батьками цих подій.

Шкала містить три незакінчені висловлювання:

- Коли він / вона ріс (ла) ...
- Коли він / вона був (а) маленьким (ой) ...
- Найважче, що пережила моя дитина ...

10. Шкала «Інтереси, переваги дитини» дозволяє зрозуміти особливості бажаних видів діяльності дитини, виявити сферу її інтересів «очима батьків», особливості прийняття зацікавлень і переваг дитини батьками.

Шкала містить три незакінчені висловлювання:

- Моя дитина цікавиться ...
- Моя дитина любить ...
- Він / вона вважає за краще ...

11. Шкала «Ситуація «Ми-взаємодії» дозволяє визначити зони прийняття дитини в значущих для батьків сферах. Шкала містить три незакінчені висловлювання:

- Мені приємно, коли ми з моєю дитиною ...
- Моя дитина і я ...
- Наші відносини з дитиною ...

Інтерпретація батьківських творів

Для інтерпретації батьківських творів необхідно звернути увагу на такі показники:

- відповідність твору заданій темі;
- співвідношення трьох планів твору («Дитина», «Батько», «Наші відносини»);
- згадування імені дитини;
- опис історії розвитку дитини, її індивідуально-особистісних якостей і переваг, особливостей взаємин з автором твору та іншими членами сім'ї;
- оцінка дитини;
- ставлення автора до дитини;
- опис системи сімейного виховання, яка реалізується батьками, й оцінка її ефективності.

Висновок за методикою батьківського твору «Моя дитина» формулюється за такою схемою.

I. Характер емоційних стосунків у сім'ї, особливості спілкування та взаємодії.

1. Ставлення батьків до дитини (безумовне прийняття, умовне прийняття, індиферентне ставлення, амбівалентне ставлення, приховане і явне відкидання).
2. Особливості ставлення дитини до батьків та інших членів сім'ї (батьківський образ відносин, його відповідність об'єктивній картині).
3. Ступінь емоційної диференційованості та залучення батьків у процес виховання дитини.
4. Симетричність емоційних відносин, наявність емоційного контакту, невзаємності, коаліцій у сім'ї.
5. Особливості взаємин батьків з іншими членами сім'ї.
6. Рольова структура сім'ї, лідерство. Тип спілкування і взаємодії (співпраця, співдружність, конфліктність, конфронтація, антагонізм).

II. Психологічні особливості дитини.

1. Історія розвитку дитини, основні анамнестичні дані. Перспектива розвитку, довгостроковий і короткостроковий прогноз розвитку дитини (очима батька).
2. Основні індивідуально-особистісні якості дитини.
3. Уподобання та інтереси дитини.
4. Коло спілкування, характер взаємин (в сім'ї та поза сім'єю).
5. Проблеми та труднощі розвитку дитини (зміст, ступінь вираженості, обставини і час виникнення, зони конфліктності, реальність проблем, спроби вирішення проблем та їх ефективність, на кого покладається відповідальність за виникнення проблем).

III. Батько як вихователь.

1. Цінності та цілі виховання, декларовані та реальні, ступінь їх збігу.
2. Тип сімейного виховання. Характер вимог до дитини, їх кількість, зміст, форма висунення, відповідність віковим та індивідуальним особливостям дитини. Спосіб контролю. Система заохочень і покарань. Роль другого з батьків у вихованні дитини. Суперечливість (гармонійність) системи сімейного виховання.
3. Особливості батьківської позиції. Ступінь рефлексивності, адекватності образу дитини, прогностичність, динамічність. Феномени містифікації, делегування.
4. Оцінка дитини й особливості усвідомлення батьком свого ставлення до особистості дитини.
5. Оцінка ефективності системи виховання.
6. Вплив прабатьківської родини на тип сімейного виховання нуклеарною сім'ї.
7. Особистісні особливості батьків. Наявність розв'язаних проблем, стану фрустрації, соціальної тривожності та інше.
8. Запит до консультанта і психологічна готовність до співпраці у процесі консультування. Готовність до саморозвитку.
9. Рекомендації проведення додаткового діагностичного обстеження, програми профілактичної та корекційної роботи з сім'єю. Визначення ресурсів надання психологічної допомоги сім'ї.

Джерело: Васильченко О.М. Діагностика та корекція репродуктивної поведінки особистості: навчально- методичне видання / О.М. Васильченко – К.: 2012. – 96 с.

**Опитувальник для батьків «Мій метод виховання»
(для виховання культури родинних взаємин)**

Батьки відповідають на запитання: «Чи здатні Ви?»

Варіанти відповідей:

Можу і завжди так дію – **3 бали**.

Можу, але не завжди так дію – **2 бали**.

Не можу – **1 бал**.

№ з/п	Запитання	Ваша відповідь
1.	У будь-яку мить облишити всі свої справи заради спілкування з дитиною?	
2.	Попросити поради у дитини, незважаючи на її вік?	
3.	Зізнатися дитині у власній помилці?	
4.	Вибачитися перед дитиною у випадку, якщо були не праві?	
5.	Опанувати себе і зберегти самовладання, навіть якщо вчинок дитини вивів Вас із себе?	
6.	Поставити себе на місце дитини?	
7.	Повірити хоча б на хвилинку, що Ви добра фея чи прекрасний принц?	
8.	Розповісти дитині повчальний випадок з дитинства, який охарактеризує вас не з кращого боку?	
9.	Утримуватися від прізвиськ і висловів, які можуть образити дитину?	
10.	Пообіцяти дитині виконати її бажання за умови гарної поведінки?	
11.	Домовитися з дитиною про один день, в який вона може робити все, що їй заманеться, і Ви не заважатимете?	
12.	Не прореагувати, якщо Ваша дитина вдарила, штовхнула чи незаслужено скривдила іншу дитину?	
13.	Не зважати на сльози, примхи, прохання, якщо знаєте, що це забаганка?	
Сума балів		

Результати тесту

30-39 балів. Ви дотримуетесь правильних принципів виховання.

16-29 балів. Ваш метод виховання – палиця та пряник.

Менше 16 балів. У Вас немає педагогічних навичок і бажання виховувати дитину

Додаток И

**Опитувальник для батьків
«Особливості взаємин з дітьми у родині»**

Шановні батьки!

Вашій увазі пропонуються твердження, що стосуються виховання культури родинних взаємин з дітьми. Кожна відповідь “так” чи “ні” оцінюється 10 балами; відповідь “не знаю” – 5 балами. Підрахуйте загальну суму.

№ пор.	Твердження	Бал
1	Ви вважаєте, що інтуїція та досвід – кращі порадики у вихованні дитини.	
2	Вам доводиться користуватися допомогою або порадами інших осіб, коли Ви не знаєте, як реагувати на поведінку Вашої дитини	
3	Вам доводиться інколи реагувати «вибухом» на деякі вчинки дитини, хоча потім і шкодуєте, що не стрималися	
4	Чи є у вас із дітьми спільні справи, захоплення	
5	Вас ображає негативна думка інших людей про Вашу дитину	
6	Ви вважаєте, що дитина не повинна мати таємниць від своїх батьків	
7	Вам доводиться просити у дитини вибачення за свою поведінку	
8	Вам подобається, що між вашим характером і характером дитини є відмінності	
9	Ви глибоко переживаєте неприємності або невдачі Вашої дитини	
10	Ви можете утриматися від купівлі дитині іграшки (навіть якщо маєте гроші), тому що вдома їх удосталь	
11	Ви знаєте, що до певного віку дитини кращий виховний «аргумент» – це фізичне покарання	
12	Ваша дитина саме така, якою Ви хочете її бачити	
13	Ви дозволяєте дитині робити помилки	
14	Ви уважно слухаєте, що говорить Ваша дитина	
15	У Вас бувають непорозуміння з вашою дитиною	
Загальна сума балів		

Інтерпретація результатів

100 – 150 балів – виражені здібності до розуміння і пізнання дитини, особисті якості сприяють вихованню культури родинних взаємин з дитиною.

50 – 99 балів – слабо виражені здібності до розуміння і пізнання дитини, особисті якості частково сприяють вихованню культури родинних взаємин з дитиною.

0 – 49 балів – не виражені здібності до розуміння і пізнання дитини, особисті якості не сприяють вихованню культури родинних взаємин з дитиною.

Додаток І

Година спілкування «Я і моя родина»

Мета: ознайомити учнів з родоводом, навчити складати розповідь про свою родину; пробуджувати інтерес до історії своєї родини: розвивати увагу, мислення, творчу уяву; виховувати шанобливе ставлення до всіх членів родини, гордість за свій рід; виховувати усвідомлення важливості знання власних родинних коренів, своїх пращурів.

Хід години спілкування:

І Вступ

1. Вітання. Діти стоять у колі, взявшись за руки і хором промовляють: тепло своїх долоньок я друзям віддаю, бесіду нову, цікаву я з радістю почну.

II Основна частина

1. Розгадування ребусів.

2. Обмін інформацією. Діти розповідають про свої родини.

3. Групове заняття. Учні у своїх групах розглядають світлини і розповідають про свою рідню.

4. Розповідь вчителя. Сьогодні з вами ми поговоримо про родину, дізнаємось, кого відносять до рідні, що таке рід, які існують родоводи. Спробуємо знайти відповідь на запитання, коли родина буває щасливою. Жити самотньою людині важко. Немає з ким поділитися думками, своїми планами, допомогти, поспівчувати. Хто ж завжди з нами в ділах, думках, навіть в ту хвилину, коли перебуває не поруч? Хто нас підтримує у важкі хвилини добрими словами, порадою? Хто розділить свою радість? Це – твоя родина. Всіх членів родини ми називаємо родичі. Дідусь, бабуся, тітка, дядько, двоюрідні брати, двоюрідні сестри. Це – родичі, або рідня. Вони не просто близькі й дорогі вам, а ще й одного роду. Родина – це група споріднених людей, яка складається з жінки, чоловіка, дітей, бабусі, дідуся, що живуть разом. А тепер, давайте спробуємо пояснити, що ж таке «рід»? Рід – це вся рідня – теперішня і давнішня, це ряд поколінь, що походять від одного предка. Наприклад: Рід – це родина прадідуся, родина дідуся, ваша родина. Родовід – це рід з усіма родичами, це родинний кущ, родинне деревце, яке повинен знати й шанувати кожний член цієї родини. А рід до роду – це наш народ.

5. Творча робота «Складання пам'ятки «Як правильно складати дерево родоводу»».

6. Ознайомлення з родовідними деревами учнів класу. Розповідь учнів про свої родоводи.

7. Поетична хвилинка. На хвилинку станемо з вами поетами і спробуємо скласти віршик про родину. Я ... (люблю) свою матусю і до неї... (пригорнуся), татка я .... (люблю) також, бо він... (мужній) і ... (завзятий), ... (голова) у нашій хаті. Сестричка, ... (братик), дід, ... (бабуся), всім я щиро ... (посміхнуся). І скажу завзято ... (я): в нас ... (найкращая) сім'я!

Родинний міст

Тема: Вечір родинного відпочинку. Сімейні (родинні) династії: професійні, громадські, творчі.

Мета: формувати розуміння важливості родинних взаємин, посилювати роль родини у виховному процесі, сприяти встановленню позитивного психологічного клімату в класі, зміцненню добрих взаємовідносин між учнями та їхніми батьками; розвивати сімейну творчість; виховувати почуття гордості та любові до своїх родин та повагу до родинних династійних традицій.

Хід заходу:

Звучить аудіозапис пісні «Родина» у виконанні Н. Яремчука.

1. Вступне слово вчителя

На світі білому єдине,

Як і Дніпрова течія,

Домашнє вогнище родинне,

Оселя наша і сім'я.

- Сьогодні ми поговоримо про найважливіше у житті кожної людини – сім'ю, працю усіх членів родини. З давніх-давен прийшло до нас повір'я про те, що життя всіх людей на Землі – минулих і сучасних поколінь – утворює велетенське Дерево Роду. Так само, як з маленького стебельця починає рости деревце, так і Дерево людського роду стає дедалі більшим і більшим. Адже з народженням нової людини на ньому додаються нові й нові гілочки й листочки.

Свій маленький листочок на ньому має кожен з нас. Мабуть, сьогодні дуже важко було б зобразити дерево всього роду людського так, щоб згадати на ньому всіх людей, всі покоління. Але дерево своєї сім'ї, роду, родини можна створити. Завдяки ньому ми бережемо пам'ять про своїх предків, дізнаємось більше про покоління, які жили до нас, родинні зв'язки.

2. Диспут «Пам'ятати свій рід до сьомого коліна».

3. Інформаційна довідка. коліно – це одне покоління роду. Про того, хто пам'ятає свій рід до сьомого коліна можна сказати, що він знає свій рід дуже добре. Ви, діти, - це перше коліно, ваші батьки – друге, дідусі й бабусі – третє, прадідусі й прабабусі – четверте... Широке і розлоге дерево у тих родин, де таку пам'ять здавна шанують, де з покоління в покоління передаються сімейні реліквії, розповіді про життя і вчинки дідів-прадідів, старі, пожовклі від часу фотознімки. Такі речі мають особливе значення. Всі вони – матеріальні свідки існування людини.

4. Презентація сімейних альбомів «Моя працююча родина»

5. Трудові звичаї українського народу. Любов до праці, уміння працювати є найкращою спадщиною, яку можуть залишити батьки своїм дітям. У трудових родинах працюють усі без винятку, діти допомагають трудитися батькам, батьки не можуть обійтися без дітей. В Україні побутував звичай, за яким повитуха (за необхідності пояснити значення слова) відтинала новонародженій дівчинці пуп до гребеня, щоб вмiла добре прясти, а новонародженому хлопчикові – до сокири, щоб був добрим майстром. Та й в Україні здавна існували родини гончарів, бондарів, стельмахів, теслярів та багато інших. Іноді цілі села мали одну спеціалізацію.

6. Створення колажу «Династія нашої родини»

7. Презентація робіт

8. Підбиття підсумків

Сценарій родинного свята «Шануй батька й неньку»

Хід свята

Вчитель. Найдорожчі в світі люди – рідні батьки. Це люди, чия любов не має меж. Вони завжди пробачать і зрозуміють, вислухають і підтримають. І перші люди, які підставлять вам плече – це тато і мама. Коли ви ще маленькі, вони допомагають робити перші кроки, говорити перші слова. Ви відчуваєте підтримку, коли йдете в садочок і до школи.

1. Всього чотири літери

У цих простих словах,
А скільки у них, діточки,
Любові і тепла.

2. Слова ці знаєм змалечку,

Вони такі привітні.

І всім допомагають

Нам жити в цьому світі.

Вчитель. Мама і тато. Вони дали вам життя, виростили і виховали.

3. Я до вас серденьком

Любі пригорнуса,

Хай вам сяє сонце

І калина в лузі.

Вчитель. Скільки ласки і тепла звучить у словах «мамочка», «матуся», «таточко», «татусь». Тато і мама – ви єдині в світі.

Пісня «Тато і мама»

Вчитель. Перше слово, яке вимовляє дитина – це слово «мама». Як важко доводиться матері, коли ви народитесь. Багато безсонних ночей вона провела над вашою колискою. Вона раділа, коли ви були здорові і підросали, хвилювалась і плакала, коли ви хворіли і вередували. Як світилися радістю мамині очі, коли ви робили перші кроки. Поряд із мамою був татусь, який носив вас, коли ви плакали і не спали, який держав за руки, коли ви несміливо ступали. А мамина колискова звучала ніжною музикою, коли ви засинали. Вона й надалі буде звучати навіть тоді, коли посрібляться ваші скроні. Ця пісня завжди з нами з тієї миті, коли ми починаємо дорослішати. І наш великий світ не мав би таких геніїв, якби над їхнім дитинством не тремтіло серце матері. Ваші дітки вже не малюки, вони трішки підросли і хочуть заспівати для вас. Звучить пісня «**Мамо, матусенько**»

Легенда про матір

Зустрілися якось кілька людей і почали сперечатися, яке слово найкраще у світі.

«Здоров'я», – відповів хворий.

«Ні, молодість», – сказав старий.

«Найкраще – хліб», – відповів жебрак.

«Перемога», – сказав стрілець.

«Воля», – сказав невірник.

«Ні, правда», – сказав мудрець.

Аж тут із куточка озвався сирітка, ще малий хлопчак.

Найкраще слово в світі – «мама», –

І всі сказали: «Мама. Так».

4. Нікуди вже правди діти –

Без жінок не просто жити.

То ж сьогодні у це свято
Будемо ми їх вітати.

5. Ви чудові господині
Добрі, ніжні і дбайливі
Не живете в світі марно
Все ви робите так гарно.

6. Готує, миє і працює,
Страждає, вірить і сумує
В світі незвідані мандрує.
Кому що треба, добре знає,
І завжди нам допомагає.

7. Нам маленьким і дорослим
Все дають вони з любов'ю:
Ніжне серце, світлий розум,
Сили нашому здоров'ю.

8. Де сини, матусі й дочки,
Завжди там вона думками.
Чи у школі біля дошки,
Чи ми їдемо в трамваї.

9. То ж дозвольте вас сьогодні
Урочисто привітати.
Щастя, радості й здоров'я
Вам усім тут побажати.

Пісня про маму (виконують хлопчики)

Вчитель. Мама вчить вас співати, коли ви ніяк не можете вловити мелодію, вчить малювати, коли те, що зображено, зовсім на себе не схоже. Мама вчить танцювати, коли ноги ніяк не слухаються.

Танець з мамами

10. Матусю, дай ручки твої поцілую,
За шийку тебе обніму.
І щічки погладжу.

Ти знаєш, матусю,
Як сильно тебе я люблю.

11. І ти мене любиш,
Хоч я неслухняний,
Частенько і шкоду роблю,
Та ти все пробачиш,
Мене поцілуєш,
І я тебе дуже люблю.

Вчитель. Коли діти ще сплять і на вулиці зовсім темно, встає матуся, щоб наварити дітям смачний сніданок і обід. У неї все кипить, вариться, смажиться. А які аромати розходяться по всій хаті? Зараз ми проведемо конкурс «Чи вмієте ви варити борщ?» (кожній команді даються силуети каструль, овочів)

Вчитель. Друга важлива людина в житті кожної людини – це татусь. Його роль у вихованні дитини дуже важлива. Тато турботливий і добрий, на ньому тримається весь дім... Він найкращий, тому що він – мій татусь.

Пісня «Мій татусь»

Вчитель. Справжній чоловік може допомогти жінці в усьому: і дивитись за дітьми, і готувати смачну їжу, і наводити лад у будинку, і доглядати господарство, і вирішувати безліч справ. Наш татусь уміє любити, читати, співати, танцювати

Танець донечки з татусем

Вчитель. Слово «мама» і «тато» ростуть разом із нами тихо: як тихо ростуть дерева, сходить сонце, розцвітає квітка; як гладить по голівці рідна рука. Матуся вчить бути добрими і чесними, татусь – мужніми і безстрашними, не зупинятися перед життєвими труднощами. Матуся навчає готувати страви, прибирати, виконувати домашню роботу, вишивати.

Пісня «Рушничок»

Вчитель. Бабусі і дідусі! Чи є на світі кращі люди? І хоча вони вже посивіли. Вони щиро люблять своїх внучат. І хоча горе не завжди обходило бабусину і дідусеві хату, їхні очі світилися особливим блиском тоді, коли до них приходили онуки. Вони пригортали і втішали. Ми цілуємо їх натруджені руки і дякуємо за все.

12. Мої бабуся і дідусь гарні, любі, милі,

Вони найкращі від усіх людей,

І хоч вони вже трошки посивіли,

Але так щиро люблять нас дітей.

13. Сміється сонце – я сміюсь,

Всміхається бабуся,

Я щиро в очі їй дивлюсь –

Ніяк не надивлюся.

14. Прошу у вас любові на щасливу днину.

Чую ніжний голос «Спи, моя дитино».

Носять ваші руки онучат маленьких

Ви такі хороші, мій дідусь рідненький.

Вчитель. Здоров'я вам. Нехай годинник життя рахує повільно ваші роки. Щоб ви ще довго залишалися з нами і були присутні свідками, як ми станемо дорослими.

Пісня про бабусю і дідуся

Вчитель. В образі матері осягаємо розумом рідну Україну, мальовничу і прекрасну, страждальну і невмирущу. Україну – край смутку і краси, радості і печалі. Україну – розкішний вінок з ружі й барвінку, з її милозвучною мовою, задушевною піснею і чарівною вишивкою.

15. Зацвітає калина, зеленіє ліщина,

Степом котиться диво – луна.

Це – моя Україна, це – моя Батьківщина,

Що, як мама, як тато – одна.

Вчитель. Дорогі наші жінки: дорослі, старенькі і зовсім маленькі! В переддень жіночого свята ми вітаємо вас і бажаємо:

16. Щоб цвіли усі ви,

Як весняний цвіт,

Щоб прожили в мирі

Ще багато літ

17. Щиро ми бажаємо

Вічно молодіть.

До сторіччя з дітьми

Й внуками дожить.

18. Хай буде життя ваше світлим, як казка,
Спасибі за вашу турботу і ласку.

Вчитель. Батьківські очі дивляться на нас з любов'ю, потім – з гордістю, а далі -з надією. Мудрість говорить: « Якщо твої плани розраховані на рік сій жито, якщо на десятиріччя саджай дерево, якщо навіки – виховуй дітей». Кожен з вас діти повинен розуміти просту істину: батьки дали нам життя і кожен у хвилини непорозуміння чи образи повинен повторювати: « Своєю появою на світ я завдячую своїм батькам».

Отже, згадайте собі, що батько і мати дали тобі життя і живуть для твого щастя. Не завдавай їм болю, образи, прикрощів, страждань. Умій поважати працю батьків.

Найбільше щастя для батьків – твоє життя., працьовитість, любов до науки, повага до старших.

Якщо люди тебе вважають недоброю людиною – це велике горе для твоїх батьків. По-справжньому любити їх означає приносити в дім мир, спокій.

Хай рікою щастя ллється,

Хай в сім'ї добро ведеться,

Хай живуть у серцях почуття високі,

Хай дарує доля ще багато років.

Матеріали для проведення годин спілкування, квестів та інших форм на родинну тематику

Вікторина «Родинна квітка»

1. Пестить, ніжить, і голубить
розуміє, дуже любить.

Я до неї пригорнуся,
бо вона моя ... (матуся)

2. Хто усіх нас захищає,
Матінці допомагає?

З ним нічого не боюсь,
Здогадались? Це... (татусь)

3. Хитрі очі, дві косички.
У веснянках ніс та щічки.

Непосида невеличка
називається ... (сестричка)

4. З ним ніколи не сварюся,
Іграшками поділюся.

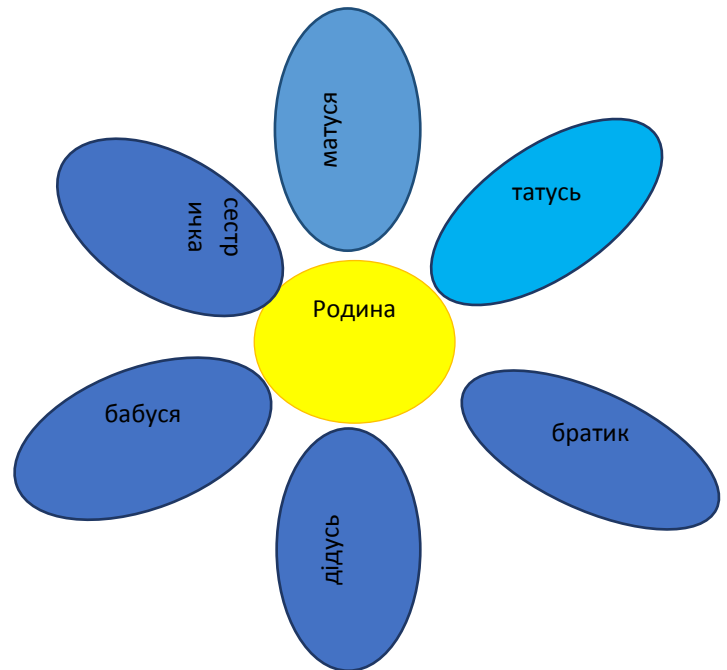
Буду з ним дружити, грати.
Познайомтесь, це мій ... (братик)

5. Ще голубонька рідненька –
Добра, мила і старенька.

Я ніколи не журюся,
Бо у мене є ... (бабуся)

6. Сивий, мудрий і поважний.
Зклопотаний, відважний.

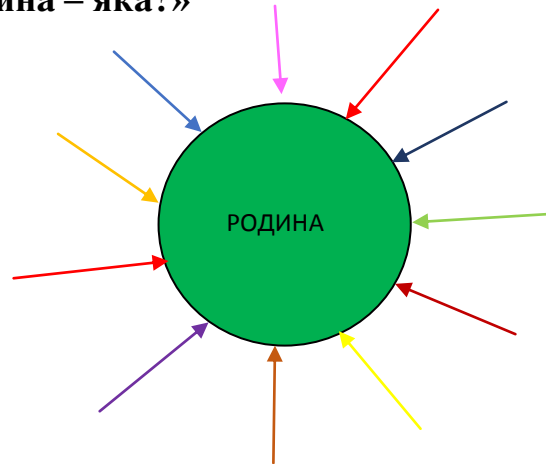
Всього я в житті навчусь,
Бо зі мною мій ... (дідусь)

Ребус «Моя родина»

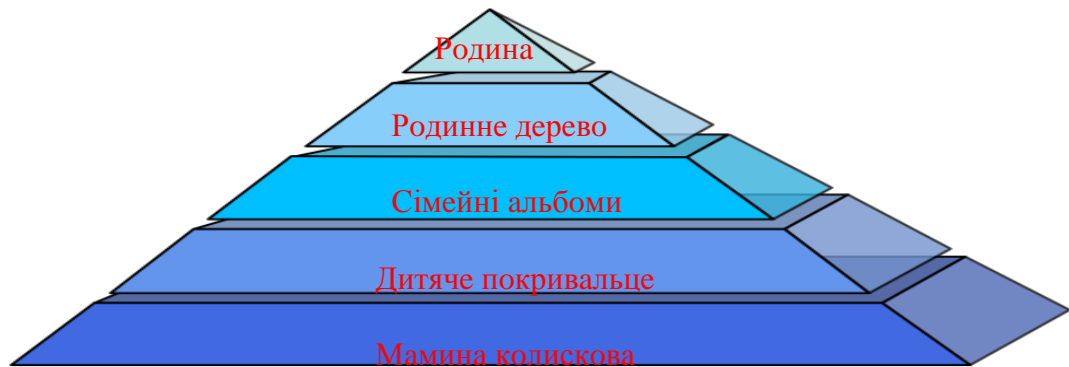

Гра «Моя родина – яка?»

(любляча, терпляча, віддана, чесна, весела, щаслива, надійна, творча, дружна, активна, турботлива, велика та ін.).

«Піраміда родинних оберегів та реліквій»

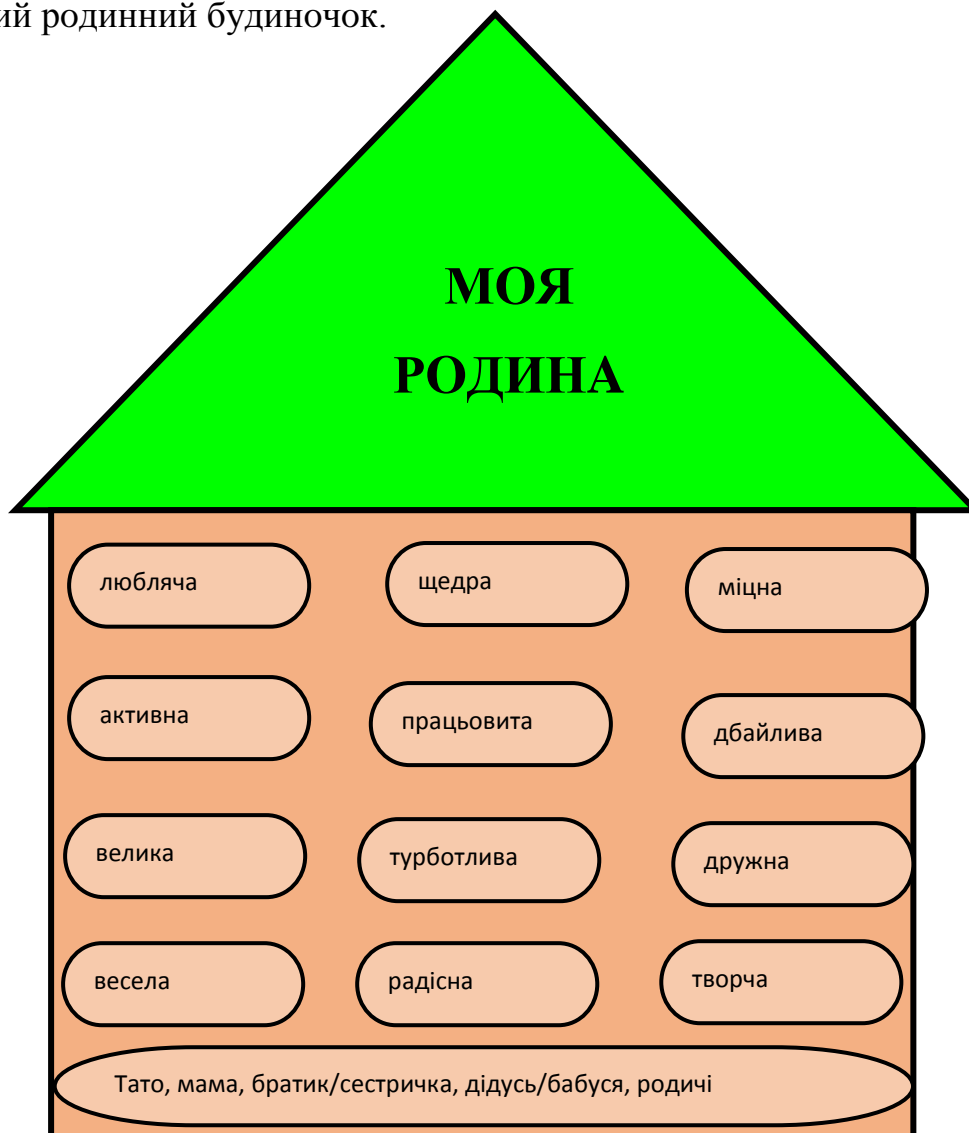
Вправа «Серце доброї людини»

Дітям пропонується з'ясувати яке ж насправді серце доброї людини.

Гра «Цеглинки»

Родина – це своєрідний будинок, який побудували за допомогою цеглинок. Виберіть тільки ті цеглинки, за допомогою яких можна побудувати міцний родинний будиночок.

Передбачає використання 6 цеглинок «Lego». Саме з них учні складають позитивні риси своїх батьків. Учитель може також погратися з дітьми відносно інших членів родини: «Яка у мене добра сестричка / братик», «Яка у мене добра бабуся / дідусь» тощо.

Додаток Н

**Довідки про впровадження результатів дисертаційного дослідження Роїк
Тетяни Олександрівни «Виховання культури родинних взаємин у молодших
школярів» зі спеціальності 13.00.07 – теорія і методика виховання**

(СКАНОВАНІ КОПІЇ)

СПЕЦІАЛІЗОВАНА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА I-III СТУПЕНІВ № 296
З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ
вул. Олександра Кошиця, 8, м. Київ, 02068, тел. факс (044) 565-12-45, e-mail: sch296@ukr.net

№ 72

«29» січня 2019 р

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Роїк Тетяни Олександрівни
на тему «Виховання культури родинних взаємин у молодших
школярів»

Результати дисертаційного дослідження Т. О. Роїк було впроваджено в практику виховної роботи спеціалізованої загальноосвітньої школи I – III ступенів № 296 з поглибленим вивченням іноземної мови м. Києва Дарницького району.

Зокрема, з метою удосконалення професійної компетентності учителів початкових класів на методичних об'єднаннях Т. О. Роїк проведено ряд науково-методичних семінарів щодо особливостей виховання культури родинних взаємин у молодших школярів в сучасній вітчизняній школі та особливостей родинного виховання учнів.

Знаходить своє практичне застосування запропоновані дослідницею форми організації, методи та засоби родинного виховання молодших школярів, з якими ознайомлені класні керівники Спеціалізованої загальноосвітньої школи I – III ступенів № 296 з поглибленим вивченням іноземної мови м. Києва Дарницького району.

Позитивно сприйнятий та активно використовується у виховній роботі розроблений тренінг Т. О. Роїк «Партнерство заради дітей: крок за кроком».

За результатами використання наукового доробку вдалося забезпечити інноваційну спрямованість процесу виховання культури родинних взаємин у молодших школярів в закладі освіти через впровадження матеріалів наукового дослідження Т. О. Роїк.

Директор школи

В.В. Титаренко

Виконавчий комітет Знам'янської міської ради Кіровоградської області
ВІДДІЛ ОСВІТИ
 проспект Шкільний, 5, м. Знам'янка, 27400, телефон/факс (05233) 2-21-54
 E-mail: znamesvita@zn-rada.gov.ua, код ЄДРПОУ 02143956

27.02.2019 № 01-21/502

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Роїк Тетяною Олександрівною
на тему «Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів»

Проблема виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, порушена Роїк Тетяною Олександрівною, є особливо актуальною на сучасному етапі освітніх перетворень, відповідає потребам і викликам Нової української школи.

Тетяною Олександрівною запропоновано тренінг «Партнерство заради дітей: крок за кроком» для використання у закладах загальної середньої освіти міста Знам'янка. Даний вид тренінгу розкриває теоретичні та прикладні аспекти виховання культури родинних взаємин у молодших школярів.

Дослідницею проведено значну теоретичну, практичну і методичну роботу по ознайомленню учасників освітнього процесу з особливостями виховання культури родинних взаємин у молодших школярів. Також, на високому рівні забезпечено впровадження методичного аспекту даного напрямку виховної роботи у сучасній школі.

Обґрунтовані Роїк Тетяною Олександрівною теоретичні положення щодо культури родинних взаємин у молодших школярів, висновки та запропоновані шляхи використання методичного доробку, отримали позитивний відгук від педагогічних працівників шкіл на основі їх апробації у виховній діяльності.

Запропонований тренінг «Партнерство заради дітей: крок за кроком» використовується педагогічними працівниками закладів загальної середньої освіти у позакласній роботі.

Зазначене вище дозволяє зробити висновок, що результати впровадження дисертаційного дослідження є соціально значущими для виховання молодого покоління та мають суттєве значення для розвитку якісної та конкурентоспроможної освіти, як пріоритетного розвитку держави. Результати дослідження доцільно презентувати на широкому рівні.

Начальник відділу освіти

Л. Клименко

Управління освіти виконавчого комітету Лубенської міської ради
ЛУБЕНЬСЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА І-ІІІ СТУПЕНІВ № 4
 Лубенської міської ради Полтавської області

вул. Л. Толстого, 72, м. Лубни,
 Полтавська область, 37500
 Код ЄДРПОУ 25165966

тел. (05361) 6-25-70,
 (05361) 6-25-79
 e-mail: lzosh4@gmail.com

Від 04.03.2019 № 01-18/88

Довідка
 про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Роїк Тетяни Олександрівни
 на тему «Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів»
 на базі Лубенської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 4
 Лубенської міської ради Полтавської області

Наукові положення та прикладні матеріали дисертаційного дослідження Роїк Тетяни Олександрівни «Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів» дійсно знайшли впровадження у виховній роботі Лубенської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 4.

У виховній роботі вчителів початкових класів активно використовується розроблена Т.О. Роїк методика діагностування рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів. На методичному об'єднанні класних керівників були розглянуті питання про характерні особливості виховання культури родинних взаємин в умовах концепції Нової української школи, сутність та структуру культури родинних взаємин, особливості виховання даного особистісного утворення у молодших школярів, зміст, форми й методи організації виховання культури родинних взаємин.

Використання класними керівниками запропонованих науковцем педагогічних умов виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, методичних матеріалів дисертанта, зокрема розробленого тренінгу «Партнерство заради дітей: крок за кроком», сприяло професійному зростанню педагогів школи та забезпечило вдосконалення процесу виховання культури родинних взаємин у молодших школярів.

Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації.

Директор школи _____

С.Е.Коробицька

МЛІЇВСЬКИЙ ЗАКЛАД ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ
I-III СТУПЕНІВ №2 ІМЕНІ МИКОЛИ МИХАЙЛОВИЧА АРТЕМЕНКА
МЛІЇВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ
ГОРОДИЩЕНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

вул. Симиренко, 17, с. Мліїв, Городищенський район, Черкаська область, 19511, тел. 95-5-93е-mail: mlschool-2@ukr.net, код ЄДРПОУ 24356983

від 25.09.2019 № 14

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження *РоїкТетяни Олександрівни* на тему «Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів» на базі Мліївського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №2 імені М.М.Артеменка

Даною довідкою підтверджуємо використання матеріалів та результатів дисертаційного дослідження Т.О.Роїк на тему «Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів» у виховній роботі Мліївського ЗЗСО I-III ступенів №2 ім.М.М.Артеменка.

З метою підвищення науково-методичного рівня класних керівників було організовано та проведено тренінг «Партнерство заради дітей: крок за кроком», на якому було проаналізовано стан організації виховання культури родинних взаємин у молодшихшколярів, розглянуто вимоги до виховання цього новоутворення, розкрито психофізіологічні особливості учнів молодшого шкільного віку, вивчено модель виховання культури родинних взаємин у молодших школярів.

Впроваджено обґрунтовані дисертанткою педагогічні умови виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, доцільний зміст виховних заходів, методику діагностування рівнів вихованості досліджуваного особистісного утворення, інноваційні виховні технології, які відповідають віковим особливостям молодших школярів.

Апробація моделі та педагогічних умов виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, програми психолого-педагогічної діагностики рівнів вихованості, змісту та сучасних виховних технологій організації виховання культури родинних взаємин, які розроблені Т.О.Роїк, а також її методичних рекомендацій дали змогу значно підвищити рівень здійснення виховної роботи в школі.

Зазначене вище дозволяє зробити висновок, що проблема, яка порушена дослідником, є актуальною та своєчасною, а результати дослідження доцільно впровадити у виховну практику діяльності закладів загальної середньої освіти.

Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації.

Директор

Т.М.Кравець

УКРАЇНА

НИЗІВСЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА І-ІІ СТУПЕНІВ

СОКАЛЬСЬКОЇ РАЙОННОЇ РАДИ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

80055, с.Низи ☎(8-03257) 5-43-28. e-mail: nuzu154@gmail.com код ЄДРПОУ 23946814№ 25 від « 5 » березня 2019 р.**Довідка**

про впровадження результатів дисертаційної роботи

Роїк Тетяни Олександрівнина тему «Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів»
на базі Низівської загальноосвітньої школи І-ІІ ступенів

Впровадження матеріалів дисертаційної роботи Т.О.Роїк на тему «Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів» проводилося на базі Низівської загальноосвітньої школи І-ІІ ступенів Сокальського району Львівської області.

На початку дослідження, на методичному об'єднанні класних керівників дисертанткою було організовано і проведено цикл семінарів, на яких було проаналізовано стан організації виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, розглянуто вимоги до виховання в учнів цього новоутворення, розкрито психофізіологічні особливості учнів молодшого шкільного віку, вивчено модель виховання культури родинних взаємин у молодших школярів.

Впроваджено обґрунтовані дисертанткою педагогічні умови виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, методику діагностування рівнів вихованості досліджуваного особистісного утворення, інноваційні виховні технології, які відповідають віковим особливостям молодших школярів.

Запропонована моделі та педагогічні умови виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, програма психолого-педагогічної діагностики рівнів вихованості, які розроблені Т.О.Роїк, підтвердили свою ефективність та дали змогу значно підвищити рівень здійснення виховної роботи в школі.

Обґрунтовані та апробовані педагогічні умови доцільно впроваджувати у виховну практику діяльності закладів загальної середньої освіти.

Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації.

Директор школи _____ М.Я. Грицик

УКРАЇНА
Міністерство освіти і науки України
 Кирнасівський заклад загальної середньої освіти I-II ступенів
Тульчинської районної ради Вінницької області
 23653, смт Кирнасівка, вул. Новозаводська, 2, тел. (043)35-53-5-74
 e-mail: kimasovka2@meta.ua

Від 23.01.2019 N 17

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження **Роїк Тетяни Олександрівни** на тему «Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів» на базі Кирнасівського ЗЗСО I – II ступенів

Цією довідкою підтверджуємо, що матеріали дисертаційного дослідження Роїк Тетяни Олександрівни на тему «Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів» дійсно знайшли своє впровадження у виховній роботі Кирнасівського ЗЗСО I – II ступенів.

Для удосконалення професійної компетентності класних керівників на методичному об'єднанні Т.О. Роїк ознайомила вчителів з особливостями сучасного змісту виховання, сутністю культури родинних взаємин, їх місцем у життєдіяльності родини. У практичній виховній роботі педагогами використовуються наукові положення, що викладені в публікаціях Т. О. Роїк, а також у її розробленому тренінгу «Партнерство заради дітей: крок за кроком».

Запропонована дослідницею методика діагностування рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів дозволила здійснити моніторинг сформованості в учнів даного особистісного утворення, проаналізувати на рівні закладу освіти ефективність форм і методів родинного виховання.

У практику виховної роботи школи впроваджено обґрунтовані дослідницею педагогічні умови удосконалення процесу виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, а це, як показали результати дослідно-експериментальної роботи, що проводилися на базі закладу освіти, засвідчили їх ефективність і результативність.

За результатами використання наукового доробку вдалося забезпечити цілеспрямований і свідомо здійснюваний процес виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, забезпечити його інноваційну спрямованість, що й свідчить про ефективність наукового дослідження Т.О.Роїк.

Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації.

Директор школи

Г.П. Марценюк

УКРАЇНА

Міністерство освіти і науки України

Богданівський заклад загальної середньої освіти I-III ступенів

Тульчинської районної ради Вінницької області

23662, вул. Б.Хмельницького, 41, с.Богданівка Тульчинського району, Вінницької області, тел.:44341

e-mail: bogdaniwkashckola@ukr.net

від 05.03.2019 р.

№ 7

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження *РоїкТетяни Олександрівни* на тему «Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів» на базі Богданівської ЗШ I-III ступенів Тульчинської районної ради Вінницької області

Цією довідкою підтверджуємо, що матеріали дисертаційного дослідження Роїк Тетяни Олександрівни на тему «Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів» дійсно знайшли своє впровадження у виховній роботі Богданівської ЗШ I-III ступенів.

Для удосконалення професійної компетентності класних керівників на методичному об'єднанні Т. О. Роїк ознайомила вчителів з особливостями сучасного змісту виховання, сутністю культури родинних взаємин, їх місцем у життєдіяльності родини. У практичній виховній роботі педагогами використовуються наукові положення, що викладені в публікаціях Т. О. Роїк, а також у її розробленому тренінгу «Партнерство заради дітей: крок за кроком».

Запропонована дослідницею методика діагностування рівнів вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів дозволила здійснити моніторинг сформованості в учнів даного особистісного утворення, проаналізувати на рівні закладу освіти ефективність форм і методів родинного виховання.

У практику виховної роботи школи впроваджено обґрунтовані дослідницею педагогічні умови удосконалення процесу виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, а це, як показали результати дослідно-експериментальної роботи, що проводилися на базі закладу освіти, засвідчили їх ефективність і результативність.

За результатами використання наукового доробку вдалося забезпечити цілеспрямований і свідомо здійснюваний процес виховання культури родинних взаємин у молодших школярів, забезпечити його інноваційну спрямованість, що й свідчить про ефективність наукового дослідження Т. О. Роїк.

Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації.

Директор школи

В. Петрунко

УМАНСЬКА РАЙОННА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ВІДДІЛ ОСВІТИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ

вул. Залізняка, 2а, м. Умань, 20300, тел. 3-33-71, тел/факс 3-07-64

код ЄДРПОУ 02146959, e-mail: uman.rvo@ukrpost.ua; raivo@ck.ukrtel.net

05.03.2018 № 464/01-07

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного
дослідження *Роїк Тетяни Олександрівни*
на тему «Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів»
на базі відділу освіти, молоді та спорту
Уманської районної державної адміністрації Черкаської області

Наукові положення та прикладні матеріали дисертаційної роботи Роїк Тетяни Олександрівни знайшли впровадження в виховну роботу закладів загальної середньої освіти Уманського району Черкаської області з 2016 по 2018 роки.

Зокрема, педагогічними працівниками шкіл опрацьовані публікації Т.О.Роїк та інших науковців, що стало основою для проведення науково-методичного тренінгу класних керівників початкової ланки освіти «Партнерство заради дитини: крок за кроком» за участі дисертанта. Зокрема на ньому було розглянуто питання про сучасну виховну ситуацію, особливості виховання даного особистісного утворення у молодших школярів, процедуру діагностування, зміст форми і методи виховання культури родинних взаємин учнів початкової ланки школи.

У виховній роботі закладів загальної середньої освіти використано матеріал дисертації, що стосується педагогічних умов виховання культури родинних взаємин у молодших школярів.

Застосування запропонованих здобувачем методичних матеріалів, зокрема зразків планування виховної роботи, сучасних методів та форм організації виховання сприяло професійному зростанню педагогів шкіл, забезпечувало

вдосконалення процесу виховання культури родинних взаємин у молодших школярів у відповідності до сучасних вимог.

У виховній роботі також досить активно запроваджується програма психолого-педагогічного діагностування вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів.

Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації.

Начальник відділу освіти, молоді та спорту
Уманської районної
державної адміністрації
Черкаської області

Б. Б. Бондар

Додаток П

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ***Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дисертації***

1. Роїк Т. О. Сутність поняття «культура родинних взаємин» у вітчизняній та зарубіжній педагогічній теорії і практиці. Проблеми підготовки сучасного вчителя. 2018. Вип. 17. С. 76–82.
2. Роїк Т. О. Воспитание культуры семейных взаимоотношений у школьников: теоретический аспект. Весці БДПУ. № 3(97). 2018. Серія 1. С. 28–32. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=37095211>
3. Роїк Т. О. Особливості співпраці дітей, батьків та вчителя у вихованні культури родинних взаємин. Молодь і ринок. № 9 (140). 2018. С. 35–38.
4. Роїк Т. О. Критерії, показники та діагностичний інструментарій рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2018. № 2 (43). С. 235–239.
5. Роїк Т. О. Методика діагностування рівня вихованості культури родинних взаємин у молодших школярів. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2018. Вип. 59. С. 123–130.
6. Роїк Т. О. Модель виховання культури родинних взаємин у молодших школярів. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2019. № 66. С. 179–183.

Опубліковані праці апробаційного характеру

7. Роїк Т. О. Реалізація педагогіки партнерства у вихованні культури родинних взаємин у молодших школярів. Вісник науково-дослідної лабораторії педагогічної компетентності: матеріали наукових конференцій та семінарів. 2017. С. 141–145.
8. Роїк Т. О. Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів через впровадження у заклади освіти авторської програми «Партнерство заради дитини: крок за кроком». Актуальні проблеми підготовки сучасного педагога: теорія, історія, практика: матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. 22 лист. 2018. Умань, 2018. С. 129–131.
9. Роїк Т. О. Сучасні умови виховання культури родинних взаємин у молодших школярів у школах України. Осінні наукові читання: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф., 23 лист. 2018. Ч. 2. С. 84–89.
10. Роїк Т. О. Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів: методологія та організація наукового дослідження. Наукова дискусія: питання педагогіки та психології: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30 лист. 2018. Ч. 2. С. 12–14.

**ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ
Роїк Тетяни Олександрівни «Виховання культури родинних
взаємин у молодших школярів»**

Масові науково-практичні заходи міжнародного рівня:

1. «Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи» (Умань, 2017, 2018). Форма участі – виступ на секційному засіданні.

2. «Інновації в освіті: здобутки та перспективи» (Умань, 2017). Форма участі – виступ на секційному засіданні «Співпраця дітей, батьків та вчителя у вихованні культури родинних взаємин»

3. Формування цінностей особистості в європейському освітньому просторі: теорія і практика» (Дрогобич, 2017). Форма участі – участь у секційному засіданні «Стан розробленості проблеми виховання культури родинних взаємин у молодших школярів»

4. Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти (Умань, 2018). Форма участі – виступ на секційному засіданні «Методика виховання культури родинних взаємин у молодших школярів».

5. Современная география и культура в призме духовного обновления: опыт и практика (Алматы, Казахстан, 2018). Форма участі – дистанційна «Формирование родственных связей учащихся школы как основа духовного развития личности ребенка».

6. Актуальні проблеми сучасної психодидактики: філософські, психологічні та педагогічні аспекти (Умань, 2018). Форма участі – виступ на секційному засіданні.

8. Осінні наукові читання (Дніпро, 2018). Форма участі – дистанційна; публікація тез «Сучасні умови виховання культури родинних взаємин у молодших школярів у школах України». Форма участі – дистанційна; публікація тез «Сучасні умови виховання культури родинних взаємин у молодших школярів у школах України».

9. Наукова дискусія: питання педагогіки та психології (Київ, 2018). Форма участі – дистанційна; публікація тез «Виховання культури родинних взаємин у молодших школярів: методологія та організація наукового дослідження».

Масові науково-практичні заходи всеукраїнського рівня:

1. Підготовка конкурентноздатного фахівця початкової освіти в контексті реалізації Концепції «Нова українська школа»» (Луцьк, 2017).

Форма участі – дистанційна, виступ «Позаурочна діяльність як засіб виховання культури родинних взаємин у молодших школярів»

2. Інститут класного наставництва – новий етап в роботі сім'ї та школи (Умань, 2017). Форма участі – участь у секційному засіданні.

3. Актуальні проблеми підготовки сучасного педагога: теорія, історія, практика (Умань, 2017). Форма участі – участь у секційному засіданні.

4. Особистісне зростання: теорія і практика (Житомир, 2018). Форма участі – дистанційна «Особистісне зростання учня початкової школи: від теорії до практики».

5. Національно-патріотичне виховання дітей та учнівської молоді в умовах модернізаційних суспільних змін (Умань, 2018). Форма участі – участь у секційному засіданні «Роль родини у національно-патріотичному вихованні учнів початкової школи в сучасних умовах».

6. Національно-патріотичне виховання дітей та молоді засобами козацької педагогіки та краєзнавства (Умань, 2018). Форма участі – виступ на секційному засіданні «Виховання культури родинних взаємин молодших школярів засобами козацької педагогіки».